

БОРИС ФІНКЕЛЬШТЕЙН

ІЩО
СНИЛОСЬ-ГОВОРИЛОСЬ,
НЕ ЗАБУДУ Я...

БОРИС ФІНКЕЛЬШТЕЙН

І ЩО
СНИЛОСЬ-ГОВОРИЛОСЬ,
НЕ ЗАБУДУ Я...

ОПОВІДАННЯ

*Переклад
з російської*

Київ

реформа

Оповідання із цього збірника неодноразово виходили у книжках російською мовою, а також кримськотатарською і французькою. Зокрема, відоме швейцарське видавництво L'Age d'Homme випустило у 2013–2016 роках три збірника оповідань Бориса Фінкельштейна. У перекладах його колег по Національній спілці письменників України — Віктора Баранова, Михайла Каменюка, Юрія Попсуєнка та Наталі Лизогуб у 2015 році вийшла книга перекладів «Минають дні, минають ночі...» Вона мала чималий читацький успіх. І ось тепер її продовження.

І широкою долину,
І високою могилу,
І вечерною годину,
І що снилось-говорилось,
Не забуду я.

Тарас Шевченко

«СПОКОНВІКУ БУЛО СЛОВО»¹

Моїй дочці Ользі

Я не пам'ятаю часу, коли б не читав. З одного боку, це начебто суперечить моїм же відчуттям, що я пам'ятаю себе з народження і навіть трохи раніше — з початку процесу народження, але з іншого боку, мені завжди здавалося, що я отримав це знання у вигляді родового інстинкту, який проявився, коли я добре освоїв усну мову.

У деяких апокрифічних текстах згадується, що діти до народження знають мову Світу, яку потім, після народження забувають. Що це за мова? Можливо, та, якою люди говорили до початку будівництва Вавилонської вежі, тобто до змішування мов. Можливо, та, якою говорила сім'я Ноя. Це всього лише гіпотези, не підтверджені фактами, і, судячи з усього, ця тема лежить поза межами людського пізнання.

Проте батьки стверджували, що до чотирьох років я вже добре читав. Вони не помітили, коли це почалося, але точно знали, що мене ніхто й ніколи не вчив читати.

Мені завжди було цікаво, звідки береться знання, яке ми отримуємо від народження і яке здобуваємо у процесі життя.

У мене є молодший брат, молодший майже на одинадцять років. Коли він народився, я вже був досить дорослим і міг спостерігати, як він переходить від стану неусвідомленого дитинства до повноцінного мислення, надто що й жили ми в одній кімнаті. Втім, чи настільки неусвідомленим було це саме дитинство? Він довго майже не говорив, а потім, уже після двох років, раптом заговорив мало не в один день, причому відразу з досить багатим лексиконом. Дуже швидко,

¹ Перший рядок книги Нового Заповіту «Євангеліє від Іоанна».

місяця зо два по тому він почав читати і після трьох років читав уже досить швидко. «А що ж ти не розмовляв?» — запитували ми його пізніше. «А навіщо з вами розмовляти?» — поважно відповідав цей курдупель малий, якого й від землі не видно. Його теж спеціально ніхто не вчив; здається, тільки азбуку купили, яку він сам і опанував. Бачите, те ж саме — природжене знання. Чи варто дивуватися, адже ми були дітьми одних і тих же батьків.

Читав я в дитинстві багато й все підряд, без системи, але все, що я коли-небудь прочитав, автоматично займало своє місце у первісно існуючій системі знань. Усе це лягло на полицю на своє місце в згорнутому вигляді й бралося звідти за потреби. Така була базова програма, первісне «програмне забезпечення».

Я почав читати ще до телевізійної ери, й тому моє розуміння книжки абсолютно не схоже на сприйняття пізніших поколінь.

Відеоінформація, той же фільм, наприклад, легше, а головне, швидше засвоюється. Водночас вона менш інформативна. Дві людини, що одночасно подивилися фільм, розповідають його по-різному; кожен засвоїв щось своє. Інформація ж, отримана з книжки, відрізняється тільки на ту величину, на яку відрізняється об'єм оперативної пам'яті у різних читачів.

Крім того, смію припустити, що активний читач дотелевізійної епохи бачить книжку, а сучасний тільки чує.

Я, наприклад, книги не читаю, я в них живу. Розгорнувши книжку, я відразу ж потрапляю в створений нею світ, бачу його внутрішнім поглядом, чую його мешканців, буває, що й доповнюю його інформацією, почерпнутою з книжок, прочитаних раніше.

У віці чотирьох-шести років я читав настільки багато, що дитячі лікарі, побоюючись за моє психічне здоров'я, радили батькам розлучити мене з книжкою. Батьки чесно

намагалися, але не виходило. Я читав усе, що траплялося під руку: вивіски, газети, оголошення і ставив при цьому стільки запитань, що батьки вирішили: простіше не забороняти. Тоді легше контролювати, які книги я читатиму. Але вимога обмежити цей процес залишилася надовго. У сім'ї збереглася досить унікальна листівка, на якій я у віці семи років поздоровляв маму з днем народження.

«Дорога матую! — писав той хлопчик. — Вітаю тебе з Днем народження. Обіцяю добре вчитися і мало читати». Мало читати? Сам зараз дивуюся.

Обіцяти-то я обіцяв, але читав все одно дуже багато і в основному переважно дорослі книжки. Звичайно, дитина бере з книжок тільки те, що може взяти, але запам'ятовує все і тлумачить іноді по-своєму.

1952 рік, мені шість років, ми з мамою і татом у Гурзуфі, літо, серпень. Тоді на всьому гурзуфському пляжі було десь п'ятдесят дорослих. Професори, народні артисти, головні інженери, директори. Тато й мама ведуть світські розмови, а я сиджу зі збіркою творів О. І. Купріна, взятій мною в місцевій курортній бібліотеці, і читаю зовсім не дитячу повість «Яма», написану автором у 1915 році. Я тільки учора на цьому самому місці закінчив читати теж не дитячу книгу В. О. Гиляровського «Москва і москвичі» і намагаюся проводити деякі аналогії. Але зрозуміло не все. «Мамо, — голосно запитую я, — що таке публічний дім?» Сам я припустив, що це якийсь аналог публічної бібліотеки, а що таке публічна бібліотека, я вже знав, навіть відвідував її неодноразово.

Товариство замовкло, почувися стримані смішки. «Не знаю, — відгукнулася почервоніла мама, — не став безглузких запитань». «Може, краще розповісти, — неголосно запропонував старший чоловік, у миру генерал. — Все одно ж із часом дізнається». «Ось із часом нехай сам і дізнається, — посуворішала мама. І вже до мене: — Ніколи не перебивай

дорослих!». Я замовк, закріпившись на своїй першій версії. «Значить, мама не в настрої, запитуватиму тата», — вирішив я і продовжував читати далі. Знову незнайоме слово: «проститутка». Напевно, це щось на кшталт «інститутки». Слово «інститутка» було знайомим, та й тато якраз працював в інституті. «Це слово явно ближче татові, запитаю в нього», — і скориставшись паузою в розмові дорослих, я озвучив запитання. Товариство замовкло, тепер надовго. «А ти як думаєш?» — необережно поцікавився тато. Я виклав власну версію, що це, напевно, або співробітниця інституту, або ті, хто в ньому вчать. «Можливо, ти й недалекий від істини», — задумливо промовив тато.

Але раптом не витримала опасиста пані, дружина когось із відпочиваючих начальників. «Звідки ти це взяв?» — грізно запитала вона. «Тут прочитав», — несміливо відповів я. Пані подивилася на обкладинку. Прізвище автора вона явно десь чула, назва «Яма» їй, очевидно, нічого не говорило. Вона була помітно розгублена.

І тут знову втрутився генерал: «А які у тебе ще запитання, хлопче?» Я його явно зацікавив. Я почав запитувати. «А що, «жовтий будинок» — це будинок, пофарбований у жовтий колір? Тоді в Астрахані ми теж живемо в жовтому будинку... А ось тут одній жінці видали «вовчий квиток», так він що, з вовчої шкіри зроблений?»

«Та-ак, — протягнув генерал. — Ось вони плоди просвіти». І сівши поруч зі мною, терпляче пояснив, що «публічний будинок» — це будинок для публіки; що «проститутка» — це від слова прости, або прости-прощай. «Пам'ятаєш, як у пісні: «Прости-прощай, Одеса-мама...»

Ви знаєте, на деякий час я задовольнився цим поясненням...

А в школі мої питання були серйозним випробуванням для бідних учителів. Адже я продовжував читати усе

підряд. До четвертого класу у нас взагалі була одна вчителька — Олександра Іванівна. Вона дуже добре до мене ставилася, але через батьків постійно просила тільки про одне — щоб я якомога більше мовчав на уроках. Цікаве прохання, чи не так? Як заборона на читання.

У дев'ять мене неабияк зацікавили питання статі — наближався підлітковий вік. Я, як завжди, спробував вивчити питання спочатку теоретично. У бібліотеці я взяв підручник для медичних вищих навчальних закладів і спробував відповісти на головне запитання — звідки беруться діти. Я прочитав з цього питання все, що знайшов. Усе було зрозуміло, окрім одного, окрім технології. Оповідання освіченіших у житейському плані однолітків, що жили, як правило, не в окремії кімнаті, як я, а разом з батьками, мене не влаштовували, я не міг у це повірити. Був у мене один друг, старший, — одноногий інвалід війни, що працював на лісопильні у дворі нашого будинку. До нього я і звернувся по роз'яснення. Роз'яснив інвалід, роз'яснив, як кажуть англійці, що «всі леді роблять це», і порадив, дуже мудро порадив. «Не жени машину, хлопче, — сказав він. — Усе приїде і все мине». Мав рацію інвалід, на всі сто мав рацію.

Але життя тривало, і з часом я почав ставитися до книжок як до давніх друзів. Я живу серед книжок, я працюю з книжками, я з ними відпочиваю, і ніщо у світі не замінить мені читання.

Я був уже дорослим, коли вперше прочитав Біблію. І тут я зрозумів, що слово — це не лише інформація, слово може творити, може створювати матеріальний світ з ідеального.

«Споконвіку було Слово, — сказав апостол Іоанн, — а Слово в Бога було, і Бог було Слово».

Думаю, ніхто не сказав краще.

МАЙСТЕРНІСТЬ АКТОРА

Восени 1952 року мої батьки почали занепокоюватися. Ще б пак, мені вже шість, я вже більше як два роки активно читаю, причому все підряд. А ось із мовою — проблеми. Мало того, що не всі букви вимовляю: «р», наприклад, так ще й виклад думок якийсь дивний. Я, як би це правильно сказати, «закорковувався», або що. Думок сила — а слів мало, і в марних спробах розповісти все, про що думаю, я зазвичай «булькав» і замовкав. Ну, ніби як повну пляшку перевернути. Спробуйте, і зрозумієте, про що йдеться.

Батьки-викладачі ж не могли цього збагнути. «Викладай думки послідовно», — строго вчив мене батько, але у мене не виходило. У мене не було послідовних думок. Вони були усі паралельні й одночасні.

Говорячи сьогоднішньою цифровою мовою, мені бракувало пропускну́ї спроможності каналу зв'язку, тобто мовного апарату.

Мене показали дільничному лікареві — він ніяких відхилень не знайшов, потім логопедові — теж без особливого ефекту.

І тут татові спала на думку блискуча ідея: «А що як дати йому кілька уроків ораторського мистецтва, навчити правильно викладати свої думки?» — запропонував він мамі.

Педагоги, одне слово. Вони й мислили як педагоги: потрібен репетитор. Але предмет був поза їхньої професійної компетенції. Кого ж найняти в репетитори? Деякий час вони обговорювали це питання, і раптом тата осінило: «Треба пошукати репетитора в театрі!».

У Астрахані був драматичний театр із постійною трупою і приміщенням. Це був старовинний провінційний театр із «черевцем» і традиціями. Батьки туди іноді ходили.

Без мене, звичайно: я ще був занадто малий для розуміння «високого мистецтва».

Але через кілька днів тато з кимось домовився, і ось ми йдемо до театру. Я був у зимовому пальтечку на ватині — вже грудень. Випав перший сніг, і мені було весело, я весь час намагався проїхати по підмерзлих калюжках. Транспорту в ті далекі роки на вулицях Астрахані було мало, тож я майже не ризикував потрапити під машину. Однак тато мене постійно осмикував.

«Поводься пристойно», — повчав він: «Ми йдемо до самого Михайла Івановича». Після трьох повторень я запам'ятав це на все життя. Бачите, і зараз пам'ятаю. Та ось і театр. Ми подалися не до центрального, а до бічного входу, пройшли довгим коридором і опинилися перед кімнатою, на якій висіла табличка з якимсь написом.

Те, що я побачив за дверима, мене дуже зацікавило. Там, на стільці перед дзеркалом сидів поважний чоловік у халаті, з обличчям, намащеним чимось блискучим, мені здалося вазеліном. Над ним клопоталася молода пухкенька жінка, одягнена більш ніж легко: в напівпрозорий халатик. Вона спочатку чоловіка намазувала, потім щось відклеювала, потім щось причісувала.

Мені все це здалося дуже дивним. По-перше, я звик, що халати носять тільки жінки, і, зрештою, перед дзеркалом крутяться. По-друге, про косметику в ті часи, за винятком помади й пудри, практично було невідомо широким масам громадськості. А по-третє, сувора післявоєнна мораль не допускала, щоб жінки були одягнені так легко при сторонніх.

Але тут чоловік обернувся і глибоким голосом звучно запитав: «Здрастуй, хлопчику. Як тебе звуть?»

«Боря», — несміливо відповів я. «Скажи це голосніше й чіткіше, а то я щось погано чую», — сказав чоловік. Я розлютився. «Тут що, мене за маленького вважають?»

«Боря!», — прокричав я на повне горло. «Ну це вже занадто голосно», — поморщився він, і провадив далі: «Ти вже читаєш?» «Так», — відповів я з певною зловтіхою. Річ у тому, що почувши напередодні про майбутній похід до театру, я полазив по татовій бібліотеці й підготувався.

«І що ж ти зараз читаєш?» — поцікавився чоловік, намашений вазеліном. «Ромео й Джульєта», — з викликом відповів я. Він, здалося, трохи розгубився. «Ви не вважаєте, — це вже він звернувся до батька, — що дещо ранувато?»

«На нього ж управи немає, — скрушно зітхнув тато, — що хоче, те й читає». Тут він мав рацію, на мене справді не було управи.

«Ну, гаразд, — відповів чоловік, як я зрозумів, Михайло Іванович. — Зайдіть по нього години через півтори».

Батько пішов, а він запитав: «Ти можеш прочитати якого-небудь вірша?» «Як же, — відповів я. — Звичайно, можу». І тут же спробував викласти шекспірівський пролог у перекладі Пастернака:

«Две равно уважаемых семьи
В Вероне, где встречают нас события,
Ведут междуусобные бои
И не хотят унять кровопролитья.
Друг друга любят дети главарей,
Но...»

Слідуючи своїй звичайній манері говорити, я прискорювався, прискорювався і, нарешті, слова переповнили мене, і я замовк.

«Отож бо, — сказав, вже витертий і причесаний на той час, Михайло Іванович. — І куди ти квапишся? У тебе що, часу бракує? Поспішаєш жити?»

Тут він ущипнув за м'яке місце жінку в халатику й млосно сказав їй: «Годі, Машенько, відпочинь».

Ми залишилися вдвох. «Слухай-но, Борю, — сказав Михайло Іванович. — Дам я тобі кілька порад. Якщо хочеш, можеш їх виконати. А втім, твоє діло... — і помовчавши, вів далі, — спочатку дочекайся, щоб усі скінчили говорити. Потім зроби паузу і починай говорити сам. Спочатку тихо й повільно, щоб усі замовкли та прислухалися. Потім голосніше й темпераментніше. Говори завжди повільніше, ніж би тобі хотілося. Роби чіткі перерви між словами і довші між фразами. У цих паузах продумуй усередині себе, про що ти говоритимеш далі. Існує дві головні речі. Це: ніколи не давай себе перебивати. А щоб такого не сталося, не говори занадто довго. І друга, тримай паузу. Саме довжина паузи й визначає майстерність актора. Великі актори могли довго тримати паузу, і публіка при цьому ворухнутися не сміла. Зрозумів?»

«Так, — відповів я, хоча мало що з цього второпав. — А як це зробити?» «Тренуватися слід, — відповів Михайло Іванович. — Ось з наступного разу ми цим і займемося. Тільки Ромео з Джульєтою поки залиш. Давай читаємо що-небудь з Пушкіна або Лермонтова». На цьому перше заняття закінчилося, і я бадьоро побіг додому, не дочекавшись тата, який, як завжди, затримувався.

До наступного разу я захопив з собою вірші, і Михайло Іванович вибрав вірш М. Ю. Лермонтова «Вітрило».

Добре він, слід сказати, пояснював, і через деякий час я дещо навіть засвоїв. Але пауза? Це було найважче. Почав я вдома тренуватися. «Мамо...», — кажу й — замовкаю. «Йди спати», — бадьоро відповідала мама, не помітивши моєї паузи. «Тату...», — і те ж саме: «Йди спати». «Що це весь час спати й спати», — думав я. Слід сказати, що батьки у мене багато працювали, тож поговорити з ними я міг тільки перед сном.

Але я не падав духом і продовжував тренуватися. Так минуло три тижні. Михайло Іванович був уже мною в основному задоволений, хвалив навіть. Але звіт про виконану

роботу я повинен був скласти на святкуванні Нового року, у нас удома.

І ось цей день настав. Зібралися гості — вся професура інституту.

Мене одягнули в костюмчик з мереживами на грудях і оксамитовими штанцями під коліно. Як я їх, ці штанці і мережива, ненавидів! Варто мені було хоч де з'явитися в цьому наряді, як мене негайно починали дражнити однолітки. Враховуючи життєву розвиненість наших вуличних хлоп'ят, «дівчинка» — це ще було найневинніше з того, що вони говорили.

Але й цього зазвичай бувало достатньо для чергової бійки з тяжкими наслідками у вигляді позбавлення прогулянок чи пайки шоколаду, або стояння в кутку, чи (найважче) тимчасової заборони на читання.

Але робити було нічого. Винесли табурет, мене на нього поставили, і мама голосно проголосила: «А зараз Боря прочитає вірші».

Я відставив праву ногу, як говорив Михайло Іванович, упер ліву руку у бік, а праву простер перед собою і бадьоро почав:

«Белеет парус одинокий, — сказав я з легким підвиванням. — В тумане моря голубом». У цей момент табурет похитнувся, і я заgrimів разом із ним, опинившись чомусь в обіймах незнайомої пані, що викладала історію.

«Что ищет он в краю далеком? — продовжував я з історичними нотками в голосі, упираючись головою в її неоссяжні груди. — Что кинул он в краю родном?..»

Усі на якусь мить завмерли. Оце була пауза.

У наступний момент, гості і батьки кинулися до мене, підняли, обтрусили, знову поставили на табурет, і я таки дочитав вірша, зірвавши бурхливі оплески.

І відтоді мене цей вірш просто переслідував. Як гості, так: «Боря, почитай».

Став я, щоб помститися, з паузами експериментувати. «Играют волны...», — промовляв я і завмирав. Завмирили і слухачі, думаючи, напевно: «Бідна дитина, забула».

Але дитина неухильно продовжувала, знижуючи голос до шепоту: «Ветер свищет, И мачта гнется и скрипит...» Тут я починав розгойдуватися, зображуючи цю саму шоглу.

«Увы! — вигукував я скорбно. — Он счастья не ищет. — Тут я простягав руки до публіки й слабким голосом продовжував: — I не от счастья бежит!»

Так, забув сказати, що після Нового року я більше до Михайла Івановича не ходив, оскільки батьки вирішили, що я достатньо, може навіть надмірно, просвітився у галузі ораторського мистецтва. «Замикання» або «затискання», як таке явище називають в акторському середовищі, у мене вже не спостерігалось.

Слова й фрази вільною рікою потекли з мене і затопили слухачів. Я торохтів без угаву. Про все, що прочитав, про все, що почув, я з почуттям, до пуття, неквапно повідомляв слухачів.

Врешті-решт мама знову звернулася до лікарів. «Раніше він нічого сказати до пуття не міг, а зараз його зупинити неможливо», — повідомила вона у моїй присутності дільничному лікарю Олександрі Степанівні, приємній жінці середнього віку. — Ну що тут робити?»

«А нічого не робити, — заспокоїла лікарка. — Саме пройде, переросте».

І після паузи додала: «От же Михайло Іванович, він кого хочеш умовить», — і сором'язливо відвела очі. Певно, що до театру вона ходила і Михайла Івановича знала.

І справді, з часом минуло. Років через десять я помітно виріс і став іноді ходити до театру зі знайомими дівчатками. Була у нас і така форма залицяння.

Михайло Іванович ще працював, але був уже стареньким. Героїв-коханців тепер не грав, здебільшого «благородних батьків».

І ось якось, набравшись сміливості, прийшов я до театру з букетом. «Це мені»? — радісно запитала моя супутниця. «Ні», — загадково відповів я. — Побачиш».

Спектакль закінчився, актори вийшли на сцену, і я пішов зі своїм букетом у потоці вдячних глядачів. «Михайле Івановичу», — сказав я тихо, вручаючи йому букет, — це я, Боря. Пам'ятаєте, як десять років тому ви вчили мене акторській майстерності. Ну, це... тримати паузу». Він подивився на мене. Вочевидь, він нічого не пам'ятав. «Там іще була Машенька», — нагадав я. — Гример».

Щось осмислене промайнуло в його очах, Машеньку він пам'ятав. «А Олександрю Степанівну пам'ятаєте?»? — у відчай промовив я. — Вона моїм дільничним лікарем була, і все про це знала». Михайло Іванович м'яко і загадково усміхнувся. Судячи з усього, він добре знав Олександрю Степанівну.

Коло замкнулося, ми знову зустрілися, але ненадовго. Через місяць я поїхав вступати до інституту і більше ніколи не бачив ні Астраханського драматичного театру, ні літнього «прем'єра» Михайла Івановича, ні тим більше Машеньку чи Олександрю Степанівну.

Але вірш «Вітрило» Михайла Юрійовича Лермонтова, написаний ним у 1832 році у віці всього 18 років і вперше опублікований у «Вітчизняних записках» в 1841 році, я вже не забуду ніколи.

З часом я примирився з цим віршем, оцінив його. І коли в інституті плавав улітку матросом на вітрильній яхті по Чорному морю, і пізніше на океанських просторах і великих кораблях, я завжди пам'ятав:

«Под ним струя светлей лазури,
Над ним луч солнца золотой...
А он, мятежный, просит бури,
Как будто в бурях есть покой».

Як прекрасно і зворушливо це звучить.

Віддамо належне Михайлу Івановичу. За три тижні і на одному вірші навчити хлоп'я правильно говорити. Визнайте, це не просто.

Все, що мені він тоді передав, я пам'ятаю і зараз. Цього цілком вистачило на все життя, щоб правильно і зрозуміло викладати свої думки, іноді навіть дуже великій кількості людей.

Пам'ятайте, головне — це тримати паузу.

«І ЗАСУРМИВ ПЕРШИЙ АНГЕЛ...»¹

Щось глухо прогриміло вдалині. Схоже на грім. «Напевно, десь гроза», — подумав я, стоячи в глибокій по коліно калюжі, і задумливо підчепив босою ногою маленьке жабеня, що загавилося.

Вночі йшов дощ і, напевно, до вечора знову піде. Привілля для хлопчаків. Мені сім років і я щойно закінчив перший клас. 1954 рік, Астрахань, травень місяць. Справжня спека ще не настала. Тяжко буде близько середини червня, але до цього часу я вже поїду з батьками на море, на Кавказ.

Море, як я його любив! Ми два роки як переїхали до Астрахані з Одеси. Попервах мені було дуже важко. Не знаю, як там дорослі, але п'ятирічне хлоп'я перший рік хворіло майже безперервно. Різко континентальний клімат нижнього Поволжя після м'якої одеської погоди здавався нестерпним. Як це, взимку до — 30 °С, влітку до +50 °С. Спробуйте самі, буде непереливки. Взимку хоча б можна зігрітися біля теплої печі чи батареї. А влітку? Врахуйте, побутові кондиціонери ще не винайшли.

Тому доморошені винахідники придумували хто на що здатний. Найпоширенішим способом у нас вважалося таке: треба було відкрити вікна з обох боків будинку, щоб створити протяг. Потім намочити й легенько відтиснути простирадло, загорнутись у нього і лягти просто на дощату підлогу. За законами фізики, висихаючи, простирадло знижувало температуру середовища, що оточувало твоє тіло, на кілька градусів.

¹ Біблія, Одкровення (Апокаліпсис) апостола Іоанна Богослова. 8 (7). «І засурмив перший Ангел, — і вчинилися град та огонь, перемішані з кров'ю, і впали на землю. І спалилась третина землі, і згоріла третина дерев, і всіляка зелена трава погоріла...»

За цей час можна було спробувати заснути. Спосіб винайшов доцент, завідувач кафедри фізики у педагогічному інституті, де мій батько завідував кафедрою математики. Ефективність методу неодноразово доводила практика, що зробило доцента дуже популярною фігурою у місцевих пань. Як висловились одна з них: «Щоразу роздягаючись, я про вас згадую». Це було на невеликій гулянці, присвяченій чийсь іменинам, куди батьки прийшли зі мною, щоб я погрався з місцевим хлопчиком. На нас, як на малоліток, і уваги ніхто не звертав. А ось я ж запам'ятав і деякий час навіть думав про це: «Чого це вона про нього згадує?»

Зрозумів згодом, років п'ять-шість по тому. Тож обережніше висловлюйтесь і стриманіше поведіться при дітях, а то ризикуєте репутацією, коли вони напишуть про вас років так через шістдесят.

Проте нас літні важкі кліматичні умови торкалися мало. Влітку батьки брали двомісячну викладацьку відпустку і їхали зі мною до моря: в Одесу, в Крим, на Кавказ.

Там я відходив від астраханського клімату, купався, за смагав, налягав на фрукти, ріс і розвивався.

До речі, щодо росту. Я ріс, ріс — і до шістнадцяти років уже повністю виріс. Усе це було до ери акселерації, але я все-таки обігнав тата на десять сантиметрів, а маму на двадцять п'ять. Відзначте цей факт, пізніше я до нього повернуся.

Знову ніби слабкий гуркіт грому. Треба йти додому обідати, а то все одно дощ піде.

І я бадьоро побіг додому, покинувши веселий гурт однокласників, котрі, як і я, ганяли в самих трусах босоніж по калюжах, гралися, билися, галасували, дружили. Тобто поведилися, як і належить дітям у всі часи.

Невдовзі я поїхав до моря й повернувся до початку навчального року. Компанії хлопчаків так само збиралися, але далеко не всіх давніх знайомих я бачив довкола...

Тоді я про це не замислювався, але через багато років батьки розповіли мені про надзвичайно високу літню дитячу смертність у нашому місті. Пам'ятаю, знайома лікарка з дитячої поліклініки пошепки (я, правда, все одно почув) розповідала мамі про те, що ці відомості в Астрахані враховувалися виключно в секретних статистичних матеріалах.

Зазвичай списували все на харчові отруєння. Справді, симптоми були схожі: блювота, пронос, різке ослаблення серцевої діяльності. Лікарі лікували, іноді допомагало, іноді ні. Як пощастить.

Набагато пізніше я почув іншу версію. Мені розповів її один з моїх далеких родичів, авіаційний інженер з Москви. У той час він кілька разів приїжджав до нас, у відрядження, на випробування в Капустин Яр.

Це було таке місце — ракетний військовий полігон у північно-західній частині Астраханської області. Полігон був створений в 1947 році для випробування радянських балістичних ракет.

За відкритими нині даними, починаючи з 1950 року, там було здійснено не менше одинадцяти ядерних вибухів в атмосфері, потужність яких становила близько шістьдесяти п'яти бомб, скинутих на Хіросіму. Крім того, там було підірвано близько двадцяти чотирьох тисяч керованих ракет.

Знати б тоді. Втім, що можна було змінити? Батьки, навіть не знаючи цього, робили все, що могли. А ми, діти, були за піддослідних кроликів. Ми бігали босоніж під радіоактивними дощиками по калюжах, отруєних ракетним паливом. Дивно, що декотрі все-таки вижили. Хто відповідь за все це? Немає винних? Але ось, дивлячись на усе це з великої відстані, я бачу — є. Ще й як є. Водночас усе дуже неоднозначно. Ми, тобто я і мої товариші, справді

дуже багато хворіли в дитинстві, смертність у дитячому віці була дуже високою, але той, хто вижив, потім уже майже й не хворів, відрізнявся непоганими фізичними даними та високою працездатністю. Я і зараз підтримую контакти з деякими своїми однолітками, друзями дитинства, і можу робити деякі висновки.

Однією з цікавих особливостей, принаймні особисто у мене, являється те, що я фізично відчуваю підвищений радіаційний фон. Цю властивість виявив у мене ще наш офіцер-«хімік», коли я служив в армії.

Виявив і спершу не повірив: ну немає у людини таких органів чуття. А все-таки я відчуваю. Зовсім особливий стан виникає: голова й повіки починають важчати, ніби як на сонці перегрівся. Відійдеш від джерела радіації — мінає.

Відійти, правда, не завжди виходить. Так було це зі мною в липні 1972 року. Я навіть до лікаря звертався, думав захворів. Цей епізод зафіксований у моїй медичній карті, яка, до речі, і досі зберігається в мене вдома. Як виявилось, 9 липня цього року в Україні, в Харківській області, за 8 кілометрів від траси Москва — Сімферополь був здійснений промисловий ядерний вибух у спробі загасити газовий смолоскип на аварійній свердловині.

Заряд так і назвали «Смолоскип». Експеримент закінчився невдало, приборкати газову стихію не змогли, а ось наскільки місцевість заразили, наскільки екологію підірвали — про це точних даних і досі немає.

А катастрофу 28 квітня 1986 року відчув я, сидючи на роботі у своєму інституті. Вийшов надвір і здалося мені, що це від дороги лине. Дивлюся, а там військовий УАЗик стоїть, поруч якийсь офіцер із приладом. Подивився на стрілку — зашкалює. Нічого ще до пуття відомо не було. Потім стало зрозуміло — Чорнобиль, машини рознесли радіоактивний пил на колесах.

Через місяць у Київ приїхав, у відрядження — те саме.

Є і інші особливості. Усі мої дитячі знайомі, що досі живі, — сови, тобто лягають пізно, усі сплять дуже мало (по 4–5 годин), всі не мають зайвої ваги й виключно продовжують більш менш продуктивно працювати. Дякувати сайтові «Однокласники», зуміли таки відшукати одне одного та маємо можливість спілкуватися.

До речі, я ще й добре бачу в темряві. У армії мене завжди на нічні стрільби ставили, де я вправно стріляв і за себе, і за старших офіцерів. Явно не просто так усе це.

Розмовляв я якось з фахівцем-біологом. Було це у потязі, і ми вже одну півлітру «вмовили». Розповів я йому про свої спостереження. Тут на нього й найшло. Прочитав він мені цілу лекцію і на завершення припустив, що ми є продуктом «індукованої мутації», тобто зміни генома під впливом несприятливих умов довкілля.

«Ну, — запитую, — чого ж тепер чекати?» «А нічого, — відповідає. — Якщо наслідки для організму позитивні, то й не переймайтеся, живіть із цим, передавайте нові властивості нащадкам. Ось у Хіросімі, хто з дітей вижив, теж не хворіють і вищі за батьків набагато. До речі, — запитує. — Ви вищі за батьків?»

Пам'ятаєте, я обіцяв повернутися до питання про ріст.

Добре було б назавжди покінчити з цією темою. Все-таки після підписання в 1963 році «Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі і під водою», я сподіваюся, навколо стало чистіше.

Проте в житті усяке трапляється.

1969 рік, Волгоградська область. Я, лейтенант, командир взводу дивізіонного батальйону зв'язку, беру участь у навчаннях країн Варшавського Договору. Стоїмо ми в степу, антени розгорнули, радіозв'язок встановлюємо. Зі мною три спецмашини й взвод зв'язківців. Поряд якась мотострілецька частина влаштувалася, далі танкісти, за пагорбом на закритій позиції — артилеристи.

Раптом, просто перед нами кілометрів за п'ять — вибух. Не просто вибух, а великий вибух, до хмар. І форма характерна, грибоподібна.

Відчуття, чесно кажучи, малоприємне. Біжу до машин і кричу щодуху: «Одягнути костюми радіаційного захисту!» Дивлюся: нікого. Тільки за комутатором мирно похропує сержант-телефоніст, що заснув.

Відчуваю, час гаяти не можна, і починаю швидко розгортати й надівати важкий, з освинцьованої гуми, костюм. А в нагрудній кишені гімнастерки у мене радіометр. Тільки вчора видали. Схожий на товстий олівець. У солдатів вони «сліпі»: щоб дізнатись, яку дозу отримав, — треба їх у спеціальний прилад встромити. А у мене, у офіцера, в нього подивитися на світло можна, і все побачиш.

Але розумію, що дивитися ніколи, зараз ударна хвиля пройде, а цей костюм весь у якихось кнопках, клямках, зав'язках. Заліз у машину, аж тут і ударна хвиля прокотилася. Машину так сильно гойднуло, але все-таки слабувало як для ядерного вибуху. Проте сильне занепокоєння мене все-таки не полишало, хоча організм радіації ніби не відчував. Одягнув я костюм, потім зазирнув у радіометр — нічого. Рисочка навіть не ворухнулася.

Виходить, імітація, ну, відлягло. Тут і посередник навчачь з'являється — майор у польовій формі і без будь-яких засобів захисту. Щось говорить.

Знімаю протигазу, прислухаюся. «Товаришу лейтенанте, а де ваш підрозділ?» «А ось», — кажу і показую на сержанта. «Замало, — каже посередник і сумно додає. — Втім і у ваших сусідів не краще».

Виявилось, що начальство вирішило перевірити психологічну дію ядерного вибуху на військовослужбовців. Тому таємно була підготовлена й підірвана дуже схожа імітація бомби.

Результат не виправдав їхніх очікувань. Дві третини рядового особового складу покинули позиції зі швидкістю, наближеною до максимальної. Залишилися офіцери і ті, хто перепив.

Нам із сержантом оголосили подяку, решту відловлювали протягом іще двох діб.

Все-таки добре, що це була імітація. На той час ми вже добре уявляли наслідки ядерної атаки. Задумка не вдалася. Подейкували, що генерала-експериментатора відправили достроково на пенсію.

Я ще кілька разів бачив подібний прийом на навчаннях, але тепер уже ніхто не хотів ризикувати кар'єрою, і особовий склад про все повідомляти заздалегідь.

Тож, якщо аналізувати відомий вислів, що історія повторюється, тільки спочатку у вигляді трагедії, а потім уже як фарс, то це, звичайно, був фарс. Утім попереду нас чекали і трагедії, тому що у бюрократичній державі, якою останніми роками був СРСР, досвід не накопичувався і минулі помилки не бралися до уваги. Ось і наступали на ті ж граблі постійно.

Що ж, ця розповідь вийшла ближче до публіцистики, ніж до автобіографічно-художньої прози, але сподіваюся, що й вона знайде свого читача.

А закінчу її традиційно — добрим віршем.

Пам'ятаєте, як писав Борис Пастернак у 1956 році:

Во всем мне хочется дойти
До самой сути.
В работе, в поисках пути,
В сердечной смуте.

До сущности протекших дней,
До их причины,
До оснований, до корней,
До сердцевини.
Ось і я намагаюсь.

«ТЕЖ МЕНІ, КАРУЗО»

У другому класі, коли мені було вісім років, у мене несподівано прорізався голос. Ця знаменна подія сталася за таких обставин.

Листопад 1954 року; я на уроці співів. Дивні це були уроки. Якщо на інших, серйозних уроках, ну там арифметика або рідна мова, наша вчителька Олександра Іванівна підтримувала дисципліну і змагальність, то співи проводила вчителька музики, яка впоратися з нами аж ніяк не могла. Ми тільки що на головах не ходили. При цьому співати вважалось, даруйте за зворот, западло, а ось пустувати, кривлятися, блазнювати — так це героїство!

Бідна вчителька, однак, постійно пропонувала нам, усім разом і кожному окремо, заспівати яку-небудь пісеньку. В результаті це дуже нагадувало котячий концерт; у неї зволожувались очі, але вона наполегливо продовжувала безуспішні спроби. Мені було її шкода, я внутрішньо не розумів, за що ми так з неї знущуємося. Правда, до певного часу я тримав це при собі.

Особливо я став жаліти її після того, як мама розповіла, що вона з батьками-композиторами була відправлена на заслання з Москви за Урал ще перед війною. Після закінчення терміну їм дозволили оселитися не ближче за Астрахань. Батьки померли, вона вийшла заміж за чоловіка, який теж помер — від туберкульозу. Тепер вона самотня, з маленькою дитиною, і заробляє на життя, даючи уроки музики та викладаючи по школах.

Як же їй допомогти? Але я не знав, проте рішення дозріло саме.

Коли сьогодні на уроці співів вона вкотре дійшла до мене і запропонувала заспівати, я, замість пустошів, підвівся,

прокашлявся і заспівав. Чи то пак спробував заспівати. Пісенька була безглузда, але я її чомусь пам'ятаю й досі. Називалася вона, здається, «Струмочок» і починалася так:

«Ах, струмочок, чий ти, чий?
Я від снігу і проміння,
Я біжу, я сміюся,
Я зараз з іншими зіллюся».

Голос у мене ще не змінився, був тонким і пронизливим, і я заливався соловейком. Підозрюю, що із слухом були проблеми, але цього вже ніхто не помічав.

Клас настільки був приголомшений моїм відступництвом, що всі замовкли, і я співав у цілковитій тиші.

Але вчителька... До речі, її звали Розалія Максимівна. Вона була щаслива! Ось, нарешті, добилася результату. Вона тут-таки запропонувала мені залишитися після уроків на додаткові заняття, де вилила на мене увесь свій запас невитрачених знань. Боюся, що я був першим, хто відгукнувся на її пісенний заклик.

Однолітки розгублено мовчали; вони не знали, як до цього поставитись, а я прикривав свою невпевненість хвастощами.

«Ви нічого не розумієте, — казав я їм. — Співати — це дуже цікаво, та й пісні є класні, чоловічі, не те що цей «Струмочок». На той час я вже прочитав «Пригоди Тома Соїєра», тому в кінці зазвичай додавав: «Кому-кому, а мені це подобається».

Пам'ятаєте, як Том фарбував паркан? Так от, як і в нього, у мене з'явилися послідовники. Декотрі, особливо дівчатка, співали помітно краще за мене. Та все-таки я був перший, і тому Розалія Максимівна мене особливо вирізняла.

Врешті-решт я заспівав той-таки ненависний «Струмочок» на районному огляді і потрапив на міський.

Тоді вчителька зателефонувала до нас додому і запросила батьків на конкурс.

Батьки були спантеличені ще більше за моїх однокласників. «Що, у Борика голос»? — запитала мама. — Та не може бути. У нас у сім'ї ніхто не співав. То ж бо він до математики охолов». Єдиною гідною справою мама вважала математику. Проте свого часу вона закінчила в Одесі музичну школу. Це входило в типовий комплект освіти дівчинки з пристойної єврейської родини.

Тож зіграти на піаніно «Турецький марш» вона цілком могла, хоча не зловживала цим. Свого часу, в сім років, мене завели до дитячої музичної школи на прослуховування. Однак без результату. Напевно, я їм за параметрами не підійшов, а тут такий «пасаж».

Словом, мама хоча й була здивована, але прийшла. Було вже холодно, і тому я ходив в зимовому пальті і валянках. Але тут концерт. Тому мені спеціально були куплені нові чорні шкіряні черевики. Вони висіли на вішалці в торбинці, стягнутій шворкою. Я повинен був захопити їх з собою і перед виступом перевзутися.

Звичайно, я забув цю торбинку вдома. Хоч який я був самостійний, а все ж дитина.

На сцену я вийшов у валянках. У них були заправлені сірі шкільні штани. Для тих, хто не знає, повідомляю, що в ті часи всі ходили у формі, і школярі теж. У нас була сіра, мишачого кольору шкільна форма й кашкети з околицями, які негайно перетворювалися на деяку подобу картузів.

Отже, я вийшов; за мною вийшов баяніст і сів на стілець у мене за спиною.

Я глянув у залу і побачив там маму. Вона дивилася на мої валянки, і з цього погляду я зрозумів, що вдома мене чекає серйозна розмова.

Але тут заграв баяніст, і я заспівав. Я співав якусь пісню, не менш безглузду, ніж «Струмочок». Текст її не зберігся в моїй пам'яті, тому що, по-перше, я виконував її тільки двічі — на репетиції і на цьому конкурсі, а по-друге, тому що думав при цьому про майбутню домашню прочуханку. Пам'ятаю тільки, що були там слова: «Заходять в строй два друга молодих. Пожат'є крепких юных рук скрепило дружбу их». І так далі, в тому ж плані. Який час, такі були й пісні. У школі, наприклад, ми щоранку стояли в строю на розводі (лінійці). Отож, самі розумієте, все було або у строю, або поза строем. Особливо вибирати не доводилося.

Проте пісня дала мені можливість якось «розспіватися». Співав я досить голосно, але увесь час не в такт. Баяніст за мною не встигав (чи я його випереджав).

Я був єдиний хлопчик на цьому пісенному огляді, решта співали дівчатка. Тому публіка з батьків і різних малюків, яких приганяли сюди з уроків примусово, мені співчувала й підтримувала оплесками.

У перерві Розалія Максимівна щось із запалом розповідала мамі, зрідка роблячи промовисті жести в мій бік. Я сподівався, що з цим добрим враженням мама й піде, але вона залишилася.

Річ у тім, що в другому відділенні я теж виступав, але вже у складі групи однолітків. Ми марширували й будували живу піраміду. Для цього випадку я повинен був узутти спортивні капці, але... вони теж залишилися вдома в тій же торбинці, де й черевики. Що вдієш, довелося знову вийти у валянках; у майці, трусах і валянках. Поки марширували, було ще нічого. Але далі я мав зробити стійку на руках, а за ноги мене повинен зловити інший хлопчик. Стійку я зробив, але при цьому валянок, що нещільно сидів на лівій нозі, полетів до глядацької зали. Я, правда, і в одному валянку домарширував до кінця вправи, однак ефект був змазаний.

В результаті я потрапив до призерів і приніс додому грамоту за третє місце по вокалу. Очевидно, Розалія Максимівна входила в журі.

Додому я вертався з певним побоюванням, а коли прийшов, спробував швидко «звалити» спати. Та ба! Батьки зібралися мене виховувати. Правда, мені здалося, що вони не знали, як підступитися. «Що за ганьба на наші голови?» — невпевнено промовила мама і вела далі: «Усе місто бачило, як ми не змогли забезпечити тебе нормальним взуттям». «Мамо», — парирував я. — «Яке місто? Там було чоловік десять батьків, а решті — учням абсолютно однаково в чому я взутий. Краще подивися, у мене грамота».

Я хотів відвернути її увагу від валянків. Але мою маму збити з пантелику було неможливо. Вона була маленького зросту, та навіть найзапекліші хулігани із старших класів поводитися тихо-тихо в її присутності. «Дурниці все це», — відповіла мама. — «Але як ти міг забути взуття на вішалці? Ти вже дорослий хлопчик».

І тут я засумнівався: «Може, не такий уже й дорослий»? Саме в яблучко влучив. Батьки презирнулися, і тато рішуче відправив мене спати, припинивши дискусію. Я з полегкістю здимів, але, маючи добрий слух, ухопив уривок фрази, якою обмінялися батьки. «Як він співав! — сказала мама. — Як срібний дзвіночок...». Так, мама була не лише неблаганним викладачем математики, а й сентиментальною одеситкою.

У подальші після цієї події роки вона не раз поверталася до теми мого співу. Щоразу ця подія обростала новими подробицями. Тут були й плітки у викладацькому колі щодо моїх валянок, і захват подружок щодо мого співу, і подальша доля ніжною і чутливою Розалії Максимівни.

Загалом, це було навіть певною подією в нудному провінційному житті.

Щоправда, на моїй долі це майже не відбилося. Так, великий штрих, епізод. По-перше, я ж не вчився ні музики, ні співу. Весь час віддавався математиці. По-друге, у мене дуже рано (ще й одинадцяти не мав) почав ламатися голос. Після цього про спів уже не могло бути й мови.

Та ось коли я наступного дня прийшов до школи, мене чекав тріумф.

Однолітки дивилися на мене як на героя. Ще б пак, я порушив «обітницю мовчання» хлопчиків, я співав. До цього у нас співали тільки дівчатка. І не лише співав, а й переміг! Проте все це мало й зворотний бік. На великій перерві я вийшов у двір. Там уже стояла і мляво перелаювалася компанія старшунів, хлопців із третіх-четвертих класів. Я підійшов ближче.

Один з них подивився в мій бік, сплюнув і сказав: «Катай звідси, недолітку. Теж мені, Карузо».

Це був формальний виклик, ухилитися було не можна, та мені й не хотілося.

Ми відійшли убік, компанія оточила нас щільним колом, і він відразу спробував засвітити мені в око. Бувши істотно меншим, я кинувся йому під ноги, і ми покотилися по землі, дубасячи одне одного щосили.

Коли я після дзвінка повернувся до класу і сів на своє місце — на задню парту з лівого боку, то вигляд у мене був ще той.

Олександра Іванівна, наша вчителька, подивилася на мене і сказала: «Так добре співав. Ще б пристойна поведінка — і ціни б тобі не було». Я скромно промовчав, визнавши це за комплімент.

Але при цьому подумав: «До чого тут Карузо? Та й не збирався я співати довго, просто хотів Розалію Максимівну виручити. А решта вже якось саме по собі вийшло».

Набагато пізніше почув я відомий вислів, що «жодна добра справа не повинна залишатися безкарною». Оце був якраз той самий випадок.

До слова зауважити, саме в нашій школі, але в старших класах, вчилася в цей час майбутня знаменитість, видатна російська оперна співачка Тамара Андріївна Милашкіна.

Тож були у нас і справжні «Карузо». Та це вже інша історія.

ПАЛИЦЯ КАПРАЛА

У віці шести років я переїхав з батьками з Одеси у велике волзьке місто Астрахань. Це був зовсім інший світ. По-перше, там не було моря. Це мене сильно пригнічувало — море я любив. По-друге, у пониззях Волги був жахливий клімат: холодно, вітряно й малосніжно взимку, дуже спекотно влітку. Тільки навесні й восени було терпимо. По-третє, в цьому місті панували абсолютно інші стосунки між людьми як дорослими, так і дітьми. Звикнувши до гомінкого, але по суті м'якого та іронічного одеського спілкування, я довго не міг зрозуміти неприхованої ворожості, якою зустрічало мене це нове місце існування.

Коли я став старший, то де в чому розібрався. Традиції були інші. Зараз не всі, кому до сорока, розуміють, що був час, коли суспільні стосунки визначалися такими людоїдськими гаслами, як: «Хто не з нами — той проти нас», «Якщо ворог не здається — його знищують», «Син за батька не відповідає» (це щодо доносительства на батьків), «Якщо партія скаже треба — комсомол відповідь так». Юні піонери на паролі «Будьте готові» давали відповідь «Завжди готові». На що готові? Для чого готові?

Практичні висновки з усього цього були прості: хто не згоден, або не повністю згоден — того висмикнути з грядки геть як бур'ян. І висмикували, ще як висмикували. Величезна кількість людей сиділа в таборах, працювала на будівництвах у складі трудових армій. Робота на державу була обов'язковою, людина централізовано розподілялася і переводилася з місця на місце. Усе інше вважалося дармоїдством і дезертирством з дуже тяжкими наслідками.

Потрапляючи в місця, де «козам роги правлять», люди розуміли, що вижити непросто. Дуже жорсткі і суворі

закони як писані, так і неписані панували там. І по закінченні терміну той, хто вижив, ніс ці правила і на волю.

А Астрахань якраз і була тим місцем, далі за яке їх в європейську частину країни, зазвичай, не пускали. Як казали тоді: «Життя як у курнику: клюй ближнього, плюй на нижнього». Висловлювались і так: «Життя як у трамваї: хто не стоїть, той сидить», або: «Життя як у жолудя в лісі: навкруги дуби й вовки, і кожна свиня з'їсти може».

Яке життя, такий і фольклор, але найнеприємніше, що все це реалізовувалося на практиці, в житті.

Батькам дали дві кімнати в триповерховому гуртожитку педінституту. Тут жили студенти і сім'ї викладачів, а далі по вулиці стояв інший триповерховий будинок. Це були два абсолютно різних будинки. У нашому жили відносно благополучні діти й дорослі, в другому ж — повністю неблагополучні. Слід сказати, що ці неблагополучні діти були куди організованіше за нас, нащадків пристойних батьків. Вони вже давно збилися в зграї, і закони там були воістину вовчі. Нерідко, виходячи на вулицю, я опинявся наодинці з агресивною сусідською компанією, що найчастіше погано закінчувалося.

Тому до школи ми практично не відлучалися за межі свого закритого двору. Та коли я пішов до школи, шлях мій лежав якраз повз той самий будинок.

Батьки ніяк не могли зрозуміти, чому я постійно приходив з подряпинами й саднами, з відірваною ручкою портфеля, з чорнильницею, що пролилася, без шапки і без гудзиків. Приписували все це моєму забіякуватому й незлагідному характеру. Але одного разу, коли я закінчував третій клас, мама, яка теж працювала в школі вчителькою, повертаючись удень годині о третій додому, виявила у нашої огорожі велику «купу малу», з якої до її ніг я й викотився, побитий, проте непереможений. Усі розбіглися, а я

залишився сидіти на землі в одній сандалі. На другій відірвалася застібка, і вона злетіла в запалі боротьби.

Правда вийшла назовні, і батьки зібралися на сімейну педраду. Проводжати мене в школу й зустрічати ні в кого часу не було, та я і не допустив би такої ганьби. Тато сам виріс без батька на одеських вулицях і де в чому розбирався. «А де ж твої друзі? — запитав він. — Вас, дітей, у нашому будинку теж багато живе. Чому ви не ходите разом, не допомагаєте одне одному?»

Я замислився. Ідея видавалася цікавою. Правда, я дуже сумнівався у бойових якостях моїх сусідів-однолітків, але чому б не спробувати.

Увечері я зібрав у дворі всіх, кого зміг зібрати, і виголосив натхненну промову: «Хлопці, нас теж багато і чим ми гірші?! Розмовлятимемо з ними однією мовою. Змінимо стан справ, вломимо їм як слід!»

Кілька дітей відразу забрались, але на інших мої слова справили певне враження. І вже наступного дня ми поверталися додому зі школи ушістьох. Ось уже близько, от-от метрів сто — і ми у своєму дворі. Не прокотило, з під'їзду лихого будинку вийшло кілька малоліток і, недобре посміхаючись, попрямували до нас. «Уперед!» — скомандував я і, відкинувши портфеля, кинувся на ворогів. Але бій був як завжди короткий, і десь далеко попереду блиснули п'яти товаришів-утікачів. «Еге ж, — поспівчував мені ватажок супротивників, у черговий раз тицьнувши мене під ребра, — не бійці».

Підібравши портфеля, я попрямував додому. Плани помсти зріли у мене в голові, один фантастичніший за інший. Правда, заспокоївшись, я вирішив підійти до справи по-науковому і спочатку вивчити теорію. Я довго порпався у татовій бібліотеці, але нічого не знайшов. Сама математика й передплатні видання. Тоді я подався до міської бібліотеки

і на подив стареньких, що працювали там, став читати не казки, а книжки з розділу «Військові науки». Спочатку нічого корисного не виявив, проте через деякий час у мене стала складатися дуже своєрідна думка про матеріал. Мені здавалося, що слід учитися у росіян і радянських авторів. Адже відповідно до тієї історії, яка стояла на полицях, ми завжди перемагали всяких там німців і шведів. Але щось було не те. І нарешті я зрозумів що: у нас усі перемоги були у війнах, які вели не лише дружини й армії, а й увесь народ, як правило, погано навчений і погано озброєний. Втрати ж чомусь залишалися за дужками. І війни у нас не даремно всі вітчизняні. Тут тобі й Мінін з Пожарським, і війна з Наполеоном, і обидві світові, і навіть, як я зрозумів з одного підручника, для перемоги над крихітною Фінляндією знадобилася мобілізація. Та й чи перемогою це було?

А вороги? У ворогів зазвичай воювали тільки армійські, тобто ті люди, для яких це було професією, за яку їм гроші платили. Коротше впливало, що малими силами ми перемогти не могли, могли хіба що героїчно загинути, а це я вже «проходив».

Цей свій логічний висновок я якось дуже добре запам'ятав. І коли вже вчився в інституті, поставив його як запитання на семінарі одному літньому полковникові з військової кафедри. Постановка питання його неабияк зацікавила. «У вас що, були військові в роду?» — запитав він мене, якось швидко ставши дуже серйозним. «Математиків набагато більше», — відповів я і був дуже заінтригований, коли наступного дня він приніс і дав мені почитати книжку англійського військового історика. «Стратегія малих воєн» називалася вона. Не такими вже й малими здалися мені ці війни, інша річ, що велися вони малими силами. Ця книжка сильно змінила мою думку про предмет. Відтоді я є переконаним прибічником професійних армій.

«Читайте, — сказав полковник, — читайте, але думку свою тримайте при собі».

Так от, повернімося до теми. Це розуміння навіть у десять років підштовхнуло мене до думки почитати щонебудь про ворогів. У результаті я знайшов солідний фоліант «Історія Фрідріха Великого» і прочитав його повністю.

Пам'ятаю, як сильно вразив мене відомий вислів «старого Фріца» про те, що солдат повинен боятися палиці капрала більше, ніж супротивника. Я зрозумів, що треба робити, — цим капралом повинен стати я.

Спершу я викликав у двір свого найближчого товариша Толика, того самого, який перший накивав п'ятами, втікаючи від ворога. «Толику, — запитав я, — чому ти втік»? «А боявся», — простодушно відповів він. І був не самотній у своїй простоті. Так само відповів М. С. Хрущов, коли один особливо завзятий журналіст запитав його: «Як же, ви знали все й раніше, і нічого не робили»? Відтоді визнання у своєму боягузтві навіть дорослих чоловіків не примушувало червоніти. Що ж говорити про дітей.

«Добре, Толю, — сказав я. — Тепер ти боятимешся мене більше, ніж супротивника». І накинувшись на нього, сильно відлупив.

«Дивися, Толю, — напучував я після екезекуції, — якщо ти ще раз втечеш, я лупцюватиму тебе щодня».

Ця процедура повторилася з кожним учасником подій. Наприкінці я так захопився, що відлупцював поодиноці навіть чотирьох малих, що в бійці не брали участь.

Словом, через тиждень я повів своє військо, яке виросло до десяти живоїдів різного віку, в останній і рішучий бій.

Ми прийняли бій і програли. Ні, ніхто не втік. Просто виявилось, що пристойні діти не вміють битися. З синцями і саднами, з ревом і ганьбою ми відступили, і я знову серйозно замислився.

На території нашого досить великого двору була, як я вже згадував, лісопилка. Столяром там працював міцний чоловік Вася з дерев'яною замість однієї ноги. Ногу він втратив на війні, а служив, як сам розповідав, полковим розвідником. Відсутність ноги не заважала Васі регулярно гудіти, напиватися і бути улюбленцем навколишніх пань. Бідно було з чоловіками у повоєнні роки. Але взагалі-то чоловік він був душевний, із ним-то я і поділився. Вася швидко зважив на наше становище. «Так вони вас постійно лупцюють?! От фашисти! — обурився він і запропонував: — А ну веди хлопців сюди, я їх трохи потреную». Не збрехав Вася: судячи з усього, він справді був полковим розвідником. Кілька його зовсім не дитячих прийомів я пам'ятаю й досі.

«Головне, — радив Вася, — рухайтесь швидше. Хто швидший, той і виграв. Хто виграв, той і правий».

Через тиждень ми вийшли втретє. Ворог був розбитий і втік, перемога залишилася за нами.

Це дуже надихнуло мою дружину. Ми почали заглиблюватися на територію супротивника, потім приєднали до себе кілька компаній з сусідніх приватних будинків і нарешті стали серйозною загрозою для громадського спокою. Яюсь до батьків прийшов дільничний і про щось з ними розмовляв. Як виявилось, поскаржився вже один з батьків неблагополучних дітей. Тато покликав мене і став виховувати. «Як тобі в голову прийшло організувати компанію хуліганів? І всі ж діти пристойних батьків. Хто тебе напоумив»? — запитував він. «Ти, — чесно зізнався я. — Це ти, тату, підказав мені цю ідею. Спасибі тобі».

Життя тривало, батьки перевели мене до іншої школи. Там була інша компанія, і все поступово затихло, але всередині мене щось змінилося. Назавжди змінилося.

«Васю, — сказав я яюсь столярові, сидячи в черговий раз на лісопилці, — а ти знаєш, чому наші діти вдруге

не втекли?» І розповів йому все про принципи Фрідріха Великого, прусського короля, найкращого полководця Семилітньої війни.

«Ото дивина, — відповів Вася. — Та ми давно це знали. *Бий своїх, щоб чужі боялися*». І застрибав на дерев'янці до циркулярної пилки.

ЙДИ ЇСТИ, ЗАСРАНЦЮ!

Саме цей крик з вікна гуртожитку Астраханського педінституту я почув теплого весняного дня 1955 року. Не лише я почув. Велика компанія урвиголів, з якими я весело гасав по волейбольному майданчику, завмерла на мить. Усі ми, окрім одного хлопчика, були дітьми викладачів, що жили в цьому гуртожитку. А цей хлопчик був дитиною студентського подружжя, і інші діти відчували щодо нього ніби певну перевагу. Головне, що наші пристойні батьки ніколи так не висловлювалися, принаймні вголос, на весь двір.

«Яка ганьба, — подумав я. — Це скільки ж разів мені доведеться битися, щоб відновити свій авторитет? — І відповів сам собі: — Сім разів. Стільки, скільки тут дітей».

Мені було вісім років, я закінчував другий клас і дуже трепетно ставився до власної гідності. Скільки сил ішло на це з урахуванням усіх проблем, що виникають і так через моє довге і незвичне для місцевого менталітету прізвище!..

Власне, метод у мене у внутрішньовидовій боротьбі з однолітками був тільки один — битися. Що я і робив постійно. Рятували тільки гарні оцінки з усіх предметів (окрім поведінки, звісно).

Але засранцем мене ще ніхто не називав, навіть на нашій, не цілком благополучній вулиці. І ось тепер ця Клава.

Відклавши проблеми відновлення власного реноме на майбутнє, я намірився йти додому. Клава була хатньою робітницею, яку взяли на роботу тільки сьогодні вранці.

Слід сказати, що проблема хатніх робітниць переслідувала моїх батьків з моменту переїзду з Одеси в це велике волзьке місто. Родичів у нас тут не було, а працювали батьки майже весь день: тато — в інституті, мама — в школі.

Час був такий. Вважалося нормальним, що працюють усі. Навіть вагітні жінки, навіть матері-годувальниці, навіть однорукі й одноногі інваліди війни.

Але хтось же повинен був дбати про дім і дитину. Ось для цього й існували хатні робітниці. Нашій сім'ї спочатку з ними не щастило. Усі вони були якісь дивні, іноді неповноцінні, і швидко мінялися, але інших не було. Доводилося пристосовуватися.

Ось і ця Клава — дуже огрядна тітка середнього віку. Прийшла за оголошенням кілька днів тому. І усе б ніби добре, так виявилася — після колонії, де відсиділа три роки за спекуляцію і хуліганство. Про колонію вона сказала сама (я чув їхню розмову з мамою), а про кримінальні статті повідомив дільничний, що відвідав нас, у якого вона була піднаглядною. «Щоправда, звички красти вона не мала, — додав міліціонер. — Але боюся, що на хлопчика вона може вплинути дуже погано».

Проте діватися було нікуди, інші кандидатури не передбачалися, і мама ризикнула. Додатковим аргументом послужило те, що вже тоді вона дуже сумнівалася в можливості на мене вплинути. Нелегкий я був хлопчак і з усіх питань намагався мати власну думку. Дуже довго мені це заважало, але років через тридцять почало навіть допомагати. Як мовиться: «Хто ж міг знати»?

— Я кому сказала?! — ще раз на весь двір гримнула Клава, і я погнав чимдуж.

Секція, де ми жили, була на другому поверсі, і я увірвався туди на всьому скаку, обурений і ображений до глибини душі.

— Клаво, — заверещав я, — чому ви обзиваєтеся?! При друзях!..

— А що я такого сказала? — здивувалася величезна Клава, пораючись з керогазом і сковорідкою, де сичала і

шкварчала апетитна смажена картопля. — Так воно ж... пайка готова. Їж мерщій.

Вона бухнула сковорідку на стіл і обернулася до мене:

— Його годують, а він ще й огризается. Сідай, кому кажу.

Картопля виявилася смачною. Втім у вісім років усе здається смачним. Уминаючи обід за обидві щоки, я ще раз спробував звернутися до Клави.

— Дорослі ніколи зі мною так не розмовляли, — сказав я. — З дітьми, якщо вони лаються, я б'юся. А тут же нічого не можу зробити. Це підриває мій авторитет серед товаришів.

— Ти ба, — здивувалася Клава, — то ти, виявляється, авторитет серед своїх. А на вигляд такий задохлик. Так я ж тебе не лаяла. Лаяти, хлопче, — це по-іншому. Ось тут би ти зовсім зів'янув.

З цієї розмови я зрозумів, що «засранець» було у неї словом майже ласкавим. Принаймні, нічого м'якшого і душевнішого вона у своєму словниковому запасі не знайшла.

Впродовж короточасних наших спілкувань я усвідомив, що в'язниця — була для неї «дім рідний», хоча довелося їй побувати і в шлюбі перед війною. Чоловік Ванька, як вона його називала, отримав строк за грабіж у 1940 році, потім потрапив на фронт і наклав головою, як мільйони інших. Вона ж, не маючи ніякої спеціальності, пустилася берега, і остання ходка була вже друга.

Зважаючи на мою особливу думку, Клава більше не кричала на весь двір, але і я перестав затримуватися, побоюючись її бурхливої вдачі. А так тітка була як тітка, готувала прості народні страви, часом ніби була злегка напідпитку, але трохи, зовсім трохи. До речі, курила вона цигарки «Беломор» і кілька разів на день навідувалася до пивного рундука, який був зовсім близьенько від нашого будинку.

У чергах вона ніколи не стояла, відразу проходила до прилавка, а на зауваження реагувала досить оприскливо.

Пригадую, якось мені терміново знадобилося додому, а двері зачинені. Виглядаю в коридорне вікно, а Клава якраз прямує до «живодайного джерела». Я за нею. Поки добіг, вона до рундука підійшла і за своїм звичаєм — відразу до віконця. Робочий день уже закінчився, і черга була чоловік десять.

— Ей, тітко, куди преш?! — спробував зупинити її хтось, явно не місцевий (місцевий би, я думаю, не ризикнув). — І ти, шмаркачу, катай звідси! — це до мене, коли я підбіг до неї з наміром забрати ключ від квартири.

Далі була «картина олією».

— Не чіпай дитину, — басом сказала Клава, взяла мужика за петельки і легенько штовхнула так, що він зробив три оберти і здимів.

Клава з гідністю вицідила запітнілий кухоль і, знизивши голос, сказала мені, злегка очманілому від цієї сутички:

— Ну, ти... той, ходімо. — І не дібравши потрібного слова, доказала: — ...Задохлику.

Врахувала все-таки мою особисту думку.

За мене тоді зроду ніхто не вступався, тому інцидент я запам'ятав — справив він сильне враження.

Проте перебування Клави у нас закінчилося досить швидко. Місяця через три вона, будучи напідпитку, побилася з міліціонером; їй як рецидивістці «вклепали» п'ять років, і вона зникла з нашого горизонту, залишивши тільки екзотичні спогади. «Ох, і здорова баба, — казав дільничний своєму товаришеві по чарці — комендантові нашого гуртожитку. — Утрюх ледве пов'язали».

Через чотири роки ми знову побачилися. Мені було вже дванадцять, і я вважав себе цілком дорослим. За цей час мама й тато, «постаравшись», забезпечили мене маленьким братиком, і зараз він, пухкий, доброзичливий

півторарічний карапузик, вимагав постійної уваги. Батьки як і раніше багато працювали, хатні робітниці, як і раніше, постійно мінялися. І тут знову з'явилася Клава. Прийшовши зі школи, я застав їх з мамою на кухні.

Клава постаріла, змарніла, але була такою ж великою і гучноголосою.

— У вас, виявляється, ще один засранець з'явився, — мовила вона, — то я можу і його доглянути.

Мама була настроєно миролюбно. Вони з татом виростили у бідних сім'ях в Одесі і внутрішньо не засуджували просту людину, якщо та оступилася. Тим більше багато хто з їхніх знайомих провів свого часу по декілька років у сибірських таборах аж ніяк не за кримінальні злочини. Усе це виховувало певну терпимість.

— То я вийду на роботу днів через десять, — сказала Клава. — Ось тільки підлікуюся, бо наш табірний лікар сказав, що у мене якийсь «юліс»¹. Від Петрухи, мабуть, зловила, від охоронця. Він до мене частенько навідувався. Тому й відпустили на рік раніше.

Навіть здаля я зрозумів, що мамі стало недобре. Вона побіліла, потім почервоніла, потім випроведила недолугу Клаву і пішла мити руки, намазала їх йодом і знову вимила з милом, потім вийшла на вулицю подихати.

Маючи тонкий слух, я з нашої з братиком загальної спальні увечері чув їхню з татом розмову.

— Який жах, — говорила мама, — маленька дитина, він наражався на таку небезпеку! — і знову повторила кілька разів: — Який жах, який жах...

Потім, як і належить, вона влаштувала татові скандал:

— Ти коли-небудь знайдеш пристойну хатню робітницю?! Скільки можна це терпіти?

¹ Лю е с — сифіліс.

Тато в звичайній своїй манері зник у кабінеті і поринув у високі «емпіреї» — він же був математик.

Через кілька місяців нам нарешті пощастило. У будинку з'явилася пристойна літня жінка — тітка Дуся. Вона була родом з китайського кордону з району КСЗ¹. Усіх рідних у неї репресували, не залишилося нікого. Вона втекла і вціліла — тиха, глибоко віруюча жінка.

Тітка Дуся працювала у нас аж до від'їзду з Астрахані в 1963 році. У мене й брата залишилися про неї найкращі, найтепліші спогади.

А Клава? Ви знаєте, мені довелося ще раз побачити її. Це було влітку в 1963 році. Я готувався до вступу до інституту, але суботнього вечора як завжди гуляв центральними вулицями з друзями. Нас було п'ятеро сімнадцятилітніх хлопців, і ми «купкувалися» навколо одного щасливого володаря переносного магнітофона. Такий собі ящик з ручкою, кілограмів на десять. Ми тягали його по черзі. Світлокоричнева плівка тихо шелестіла, рухаючись між двома великими бобінами, і ми слухали музику. Всяку: дозволена й заборонена, тиху й гучну, швидко й мелодійну. Вона справляла на нас майже гіпнотичну дію, і компанія поступово обростала вдячними слухачами. Розважалися, словом.

І тут я побачив її, велику брезклу жінку-жебрачку зі слідами тієї самої хвороби на обличчі. Вона сиділа на розі просто на тротуарі геть п'яна. Перед нею лежав брудний носовичок — для подаяння.

Мені чомусь стало її нестерпно жаль; я засунув руку в кишеню, витягнув усі дрібняки, які там були, і висипав на хусточку.

Магнітофон за моєю спиною заспівав голосом Петра Лещенка:

«Ты едешь пьяная и очень бледная
По темным улицам совсем одна.
И смутно помнишь ты ту скуку медную
И штору синюю окна.»

— Клаво, — сказав я, — ти мене пам'ятаєш?
Вона підняла заплаквані очі; вона мене не бачила; вона дивилася крізь мене.

«Пришлось узнать ей жизнь тротуарную,

— виводив магнітофон, —

И быть любовницей не знать кого.
И только хмель один все разрешает:
Позор и стыд и для чего?»

Зробивши над собою зусилля, я повернувся і став наздоганяти друзів, що йшли попереду.

Коли хвилин через сорок ми верталися назад, Клави вже там не було.

¹ Китайсько-Східна залізниця.

ПАРАД-АЛЕ

Йшов другий урок — «Рідна мова». Зима 1957 року, в Астрахані холодно. Мені десять років, і я з нудьгою дивлюся в шкільне вікно. Воно по периметру обклеєне вузькими смужками білого паперу. Незважаючи на це, відчутно тягне. Моя парта в крайньому ряду, місце поруч вільне. Я зайнятий своїми думками: по перше, мені хочеться спати, а по-друге, я морально готуюся до бійки на великій перерві. Конфлікт плановий, скажімо так — «за місце під сонцем». Щоправда, сьогодні супротивник серйозний, помітно більший за мене, двічник із стажем, другорічник. Так що він старший мінімум на рік, і це видно.

Проте поступитися навіть не спадає мені на думку; я регулярно б'юся з хлопчачками двічі-тричі на тиждень, не зводити.

«Фінкельштейн, — звідкілясь здалеку лунає голос вчительки. — Продовжуй».

«Пробачте, Олександро Іванівно, — відгукуюсь я, підводячись, — з якого місця продовжувати?». «А ось із цього», — і вона називає останні два слова з одного з речень домашнього завдання. Увесь учорашній вечір я провів, катаючись на ковзанах і граючи в хокей з м'ячем, тому три сторінки завдання з підручника нашвидку проглянув тільки на початку уроку. Проте в ті часи у мене була зовсім інша пам'ять. Я закрив очі, і сторінка підручника якось сама з'явилась у мене перед очима. Залишилося тільки її прочитати, що я і зробив. «Сідай, — розчаровано сказала вчителька й додала. — Так... ще б добра поведінка — ціни б тобі не було». Я про всяк випадок промовчав. З поведінкою справді були великі проблеми. Власне тому я і сидів сам. З останнім моїм сусідом ми так побилися, що його від мене відсадили.

У коридорі почулася хода, і двері в клас несподівано відчинилися. Однорукий директор — інвалід війни — боком протиснувся у приміщення. За ним стояв худенький світловолосий хлопчик мого віку. «Приймайте учня, Олександро Іванівно», — командирським басом прогук директор, повернувся і зник за дверима. Хлопчик лишився стояти, обіруч притискаючи до себе портфель.

«Як твоє ім'я?» — поцікавилася вчителька. «Сергій, — боязко відповів новенький. — Сергій Павлов». «Ну сідай на вільне місце». А слід сказати, що у нас у класі було тільки два вільних місця. Одне поряд зі мною, інше з дуже гладкою дівчинкою Тамарою. Про мою погану репутацію він не знав, а сидіти поруч з дівчинкою в четвертому класі ще за перевагу не вважалося. Тому хлопчик перетнув клас і сів за мою парту. На перерві я побився з другорічником. Результат бою був неясний, думки глядачів розділилися, і я, випустивши пару, розговорився з новим сусідом.

Усе виявилось набагато цікавіше, ніж я думав. Сергійко був з циркової сім'ї, і трупа, де його мама й тато виступали під ім'ям «Повітряні акробати Іванови», тільки вчора приїхала до нашого міста. «Чому ж Іванови?» — здивувався я: «Ти ж Павлов». «Псевдонім, циркове ім'я, — збентежено відгукнувся Сергійко. — Так у нас заведено». Трохи почекав і сказав: «Власне, Павлов — теж псевдонім, дістався від діда і зараз уже став прізвищем». «А яке було справжнє прізвище твого діда?». «Буль, Генріх Буль», — несміливо відповів Сергій. — Але після революції йому з таким прізвищем стало важко». Це я міг зрозуміти, мені зі своїм прізвищем теж було нелегко.

Може, тому, а може, і з іншого приводу ми чомусь швидко затоварищували. Я закинув хокей і став після уроків ходити з ним у цирк. Це був зовсім не той цирк, до якого я звик. Ні глядачів, ні оркестру, ні яскравого свята — закулісся, так би мовити. Але все було дуже цікаво.

Цирк-шапіто — величезне брезентове шатро. Поряд стояли вагончики з інвентарем, тваринами. І кожен вечір на арені «Повітряні акробати Іванови». Власне Іванових було тільки троє: тато, мама і сам Сергійко. Ще троє — були молоді випускники циркового училища. Щоправда Сергій через молоді літа брав участь тільки по неділях у виставах для дітей, але все-таки теж артист...

Програма трупи складалася з трьох частин: джигітівка, чемпіонат світу з греко-римської боротьби і ті ж таки повітряні акробати. Оскільки я приходив на репетицію щодня з Сергійком, то дуже швидко став частиною циркового життя. Мене вже могли попросити засипати вівса коням або збігати по пиво. Словом, своїм я став.

Особливо цікавили мене борці. Здоровенні такі, череваті дядьки сорока-п'ятдесяти років. Я так розумію, всі вони у минулому справді боротьбою займалися. Проте репетували не боротьбу, а якісь дивні для мене напівакробатичні прийоми.

Усе зразу стало зрозуміло, коли я якось затримався увечері й подивився із-за лаштунків їхню виставу. Це було справжнє шоу! Звичайно, тоді я цього слова не знав, проте до спорту це не мало жодного відношення. Спочатку виходили два борці: один великий і гладкий, другий менший і плюгавіший. Товстий довго кидав худого, але ніяк не міг покласти його на лопатки. У якийсь момент він чіплявся за килим і падав, маленький стрибав на нього, і, о жах, товстун торкався лопатками килима. Туше!!! Цирк вибухав оплесками, музика гриміла, всі кричали. Потім виходив інший красень-борець з великими чорними вусами і перемагав усіх швидко й нещадно.

Потім переможець викликав на приз будь-якого охочого з публіки. Виходив якийсь тухтій у ватянці, роздягався і, залишившись у великих сімейних трусах, перемагав

чемпіона. Лунали фанфари, і на арену врочисто на колісниці, запряженій вороними кінями, виїжджав непереможний борець «Чорна маска» (у якій він постійно й перебував). «Чорна маска» перемагав усіх і завжди, але за два тижні в афішах, розклеєних по місту, урочисто оголошувалося, що йому кинув виклик борець «Червона маска» і так далі й тому подібне. І це тривало усі три-чотири місяці. Потім цирк переїжджав на нове місце. Тому мій товариш Сергійко часто міняв школи й не встигав з основних предметів.

Мені здалося це несправедливим. Я жив на одному місці, мав окрему кімнату і безплатних консультантів у вигляді батьків-математиків. Став я його запрошувати додому, пояснювати йому уроки, і невдовзі він навіть почав отримувати четвірки. Що там врешті-решт цей четвертий клас. Я і сам майже не вчився. Проте читав багато, навіть надто багато.

Так минув місяць, потім ще один, і раптом на початку березня Сергійко не прийшов до школи. «Борю, сходи довідайся, в чому річ», — попросила мене вчителька, і після уроків я пішов до цирку.

Сергій захворів, ангіна і висока температура. Його батьки були дуже стурбовані. Але ще більше їх хвилювала доля недільної денної вистави для дітей. Річ у тім, що боротьбу дітям не показували; залишалися тільки два відділення і одне з них — це повітряні акробати. Поява на арені ровесника неабияк розбурхувала дитячу аудиторію й визначало успіх усієї вистави. Неділя завтра, тоді ще суботи були робочими днями. Хлопчиків більше в групі не було; як же бути? Це питання батьки деякий час обговорювали між собою.

Раптом Сергійків тато подивився на мене і в очах у нього промайнув інтерес. «Борю», — сказав він, — «може, ти візьмеш участь у виставі?»

Попри, відверто кажучи, недитяче своє нахабство я був просто спантеличений. «Я — повітряний акробат?! Ха-ха!» «Та ні», — провадив далі Сергійків тато. — Ти тільки постоїш на майданчику, а решту ми самі...» Я згадав, що два майданчики з натягнутим тросом між ними були розташовані зазвичай метрах за вісім над ареною. «Не хвилюйся, ми тебе до подвійної лонжі пристебнемо; ти нікуди не дінешся і друга виручиш. Не можна ж йому глядачів втрачати. — Сергійків тато змовницьки підморгнув мені й додав. — Зросту ви одного, ніхто здалеку й не розбере». — «Як не розбере? — заперечив я. — Він же блондин». — «Нічого, припудримо. Та й хто ж ходить у цирк двічі щоб порівняти? Тож якщо не боїшся...»

Це було контрове слово, і я прийняв рішення відразу ж. «Добре, — погодився я. — Але тільки один раз». «Один, один, — радісно закивали Сергійкові батьки. — До наступної неділі він одужає».

Дві години минули в репетиціях. Не так-то все просто, як виявилось, — навіть постояти на майданчику. Особливо важко було, хоч як дивно, розкланюватися. Не доводилося мені раніше (та й пізніше теж) цього робити.

Ну та гаразд, опустимо подробиці. Наступного дня я сказав удома, що йду грати в хокей, і, повисивши на плече зв'язані шнурками ковзани з черевиками, рушив у цирк.

Мене одягнули в костюмчик з блискітками, припудрили, взяли за руку, і ось ми перед завісою.

«Вистава починається! Парад-але!», — пролунав громовий голос. Пролунав цирковий марш, і завіса розсунулася. Перед нами був величезний, яскраво освітлений цирк, і тисяча очей одночасно подивилася на мене. Я завмер, не годен зрушити з місця, але все навкруги вже прийшло в рух. Мене потягнули за руку, ноги не слухалися, але я якось рухався. Ліворуч і праворуч від мене гімнасти

Іванови розкланювалися, випрямлялися і пристрасно простягали руки до поважної публіки. І раптом усі обернулися і побігли назад за куліси. Якби хтось знову не схопив мене за руку, я, мабуть, лишився б один на арені.

Насилу розліпивши губи, я запитав: «Що, це вже все?» «Та ні, зараз почнемо, наш номер перший», — відповів хтось. Далі все було як в неймовірному сні. Я вийшов, якось видерся по сходах, хтось пристебнув мене за пояс до страхувального мотузка, і номер почався.

За кілька хвилин я призвичаївся, відпустив стійку, в яку судорожно вчепився, і навіть з цікавістю став спостерігати, як Сергійків тато і ще один повітряний акробат перекидали одне одному Сергійкову маму. Новиною було для мене таке поводження з батьками. У мене тато був викладач математики в інституті, а мама в школі, і мені на думку не спадало, що батьки можуть поводитися таким чином.

Тут трапилося найголовніше — я глянув у залу. Стільки людей я ніколи раніше не бачив. Ні, звичайно я бував, наприклад, на демонстраціях, але ті люди на мене не дивилися.

А ці дивилися, та й ще як.

І раптом серед цього багатоликого натовпу я, як у бінокль, вгледів дуже знайомі очі — це був хлопчик з нашого будинку з батьком. Він подивився на мене, впізнав, схопився і радісно закричав, простягнувши до мене руки.

Недобре передчуття заворушилося десь усередині. Номер закінчився, мене переодягнули, зняли грим, подякували, і я пішов додому. Пригадую, хтось із них сказав: «З куражем у хлоп'яти все гаразд. Все-таки уперше на публіці, а не розгубився».

Комісія з тих, хто зустрічав, уже чекала на мене. Сказати, що був скандал, — це нічого не сказати. Мама й так могла влаштувати скандал, а вже тут... Але що мене здивувало, зазвичай небагатослівний тато теж був у доброму

гуморі. «Мій син, мій син і... в балагані», — повторював він трагічним шепотом. Мама, яка раніше зазвичай казала, що якщо я не вчитимуся, то стану шевцем, повністю поміняла тему. Тепер я мав стати «клоуном».

Виправдатися не вийшло, я був позбавлений усіх видів заохочення на осяжний період і відправлений до своєї кімнати спати. На цей випадок у мене під ліжком був припасений кишеньковий ліхтарик, за допомогою якого я читав книжку, з головою накрившись ковдрою.

Маючи чудовий слух, я чув, як батьки обмінювалися взаємними докорами і будували плани про посилення суворості щодо мого подальшого виховання.

Однак я не дуже то й хвилювався, батькам було не до мене. Тато у своєму інституті працював на дві ставки і вертався додому о 9–10 вечора, мама ж була зайнята з молодшим братом, якому недавно виповнився місяць.

Словом, я сам розпоряджався своїм часом.

Наших хатніх робітниць, які час від часу з'являлись, я не дуже то визнавав, був досить самостійним хлопчиком і вже цілком міг за себе постояти. А вже через шість років я поїхав з дому назавжди, і після цього приїжджав або приходив до батька тільки в гості. Але це вже інші історії.

Минуло ще три тижні, цирк поїхав, поїхав і Сергійко. Більше ми ніколи не бачилися.

Так, цирк поїхав, але дещо залишилося. Залишився певний кураж, ті самі вольові якості, які проявляють артисти під час виконання небезпечних трюків.

Не зайвими вони були впродовж довгих років у складних і частенько ризикованих ситуаціях.

Не зайві вони і тепер. У далекому від цих подій майбутньому я прочитав віршовану п'єсу Едмона Ростана «Сірано де Бержерак».

Пам'ятаєте, в епілозі:

«Дозвольте Вам представити!
Вони мені дорогі як пам'ять.
Брехня! Підступність! Заздрість! Лицемірство!
Ну хто ще там? Я не боягуз!
Я не здаюсь принаймні.
Я помираю, але б'юсь»!

Надовго, а може, й назавжди, це стало одним з моїх девізів.

А все ж звідти, з дитинства.

Я І ЙМОВІРНІСТЬ

Згідно з класичним визначенням, ймовірністю події в людському досвіді називають співвідношення фіналів досвіду, що сприяють події, до загальної кількості випадків, що утворюють повну групу рівноймовірних попарно несумісних подій.

Як кажуть, з пісні слова не викинеш, але в житті, знаєте, трапляються іноді дивні дива.

Пам'ятаю, було мені років дванадцять, 1958 рік. Щойно повіяло в країні свіжим вітром. Потім це стали називати «хрущовською відлигою»*. Як не дивно, відбулося це і на математиці. З'ясувалося, що країна потребувала фахівців, щойно клеймованих «продажними дівками капіталізму». Це — кібернетика, генетика, теорія ймовірності і їм подібні. Настали нові часи...

Татові — завідувачу кафедрою математики в Астраханському педінституті, який тихенько досліджував теоретичну механіку, диференційне та інтегральне числення та інші аполітичні дисципліни, раптом доручили підготувати і прочитати курс теорії ймовірності. Це було нечуване вільнодумство, і він навіть розгубився, про розгубленість необережно обмовився на сімейному обіді. Ні, йому не було важко. Він змалку — одеський вундеркінд, тобто дитина, що вже народилася з математичними здібностями і навіть вже з готовими знаннями.

Щойно лаяли, і от маєш — студентам читати. А раптом все повернеться, хто лишиться винуватцем?

Рівень більшості інших атестованих і ідеологічно витривалих співробітників математичного цеху не дозволяв їм піднятися вище за рівень простого курсу ВКПБ і затвердженого міністерством підручника для ВНЗ.

Хтось мусив постраждати. Ця думка певний час муляла батькові, але як людина ґрунтовна, він заходився діяти.

Збагніть, Григорію Марковичу, — просторікували в парткомі, — ця теорія так довго існувала у ворожому ідеологічному оточенні, що потребує чіткої прив'язки до теорії і практики соціалістичного будівництва.

Дивний початок.

Добре пам'ятаючи ідеологічні суперечки, які кипіли довкола матеріалістичних основ, точніше відсутність таких у теорії ймовірності та теорії випадкових процесів, тато вирішив спочатку дослідним шляхом переконатися в наявності ймовірності в матеріальному світі: «Синку, нам належить підтвердити або спростувати математичну теорію». Я нічого не зрозумів, але про всяк випадок промовчав. З цими словами тато дав мені 5 копійок і сказав: «Вийди на майданчик і кинь цю монету 100 разів. Якщо ймовірність існує, то орел і чітка випадуть приблизно однаково кількість разів». «А якщо не існує», — несміливо заперечив я. «Ну, тоді ти ще 100 разів кинеш і вона обов'язково проявиться», — втішив мене тато. Кидати монету мені не хотілося, але, сподіваючись швидко впоратися, я не загаявся. Вийшло десь 48 на 52. Гарзд, — похвалив тато, — нумо ще 100 разів. Я не витримав, уперся, послався на купу справ, на незроблені уроки, на те, що маю відвідати товариша, тому розчарував тата. Свого часу він ріс на одеських вулицях в районі Молдаванки і щось згадав: «А зіграймо. Ти ставиш на орла, а я на чітку. Якщо ти виграєш, я дам тобі карбованець, а якщо програєш — кинеш монету ще 100 разів».

Пропозиція мене зацікавила. Карбованець був великими грошима на ті часи.

Я кидав і ... програв із розгромним рахунком. Близько 40 на 60. «Ось тобі й маєш, — дивувався тато: — Куди ж поділася ймовірність? Кидай-но ще». Але мені не таланило...

ЧЕТВІРКА З ПРАЦІ

Однак тато був справжнім вченим-ним керувала ідея. «От що, — сказав він, — я все одно дам тобі карбованець ніби за роботу, а про орла і чітку ми домовимося». Я кинув ще 100 разів і — ймовірність стала результативною.

Тато відкрив закон: «Так, ймовірність проявляється як закономірність у випадковому процесі, але ти, синку, знижуєш ймовірність події, до якої прагнеш».

Мені завжди не таланило в азартних іграх. Я збагнув: грати з однолітками «на інтерес» мені не варто.

Тато зробив висновок, та який висновок. Як приліпив: «Не розраховуй на удачу, синку, — сказав він. — Ніколи не розраховуй. Готуй свої дії, роби їх закономірними, виводь їх за межі ймовірнісної оцінки. І тоді все у тебе буде до ладу».

І як він мав рацію, 50 років минуло, а я й досі живу за цими настановами.

І, знаєте, — допомагає.

Парадокси часу іноді дивним чином впливають на нашу долю. У минулому я дуже захоплювався науковою і ненауковою фантастикою. Найцікавіше — це коли про подорожі в часі. Ось, наприклад, якщо злітати в минуле і щось там змінити. А потім повернутися в сьогодення і подивитися, як це позначиться на тобі. При цьому зовсім не обов'язково робити щось дуже серйозне. Так, якусь дрібницю переставити, щось незначне поміняти. Позначиться на майбутньому чи ні?

Серед фантастів, наскільки я пам'ятаю, із цього приводу є дві полярні думки. Одні вважають, що наслідки невеликої зміни в минулому дуже помітно зростають з часом. Ну, як розмір кіл по воді. Інші — навпаки вважають, що вони швидко згасають. Як, приміром, енергія тих же кіл. За відсутністю теорії і практики переміщень у минуле, довести не можна ні те, ні інше. У нас є тільки один доступний метод переміщень у часовому континуумі¹ — вперед і тільки вперед.

Правда, для тих, хто вже досить далеко перемістився від дати народження (як я, наприклад), відкривається значне поле для роздумів з цього приводу.

І в зв'язку з цим не можу не згадати один випадок.

Мені 11 років, я вчуся в п'ятому класі, і зараз урок праці.

Уроки праці. Якби ви знали, як для мене це було непросто. Здавалося б, ну що тут такого: на них ми, тобто хлопчики, вивчали столярну справу (дівчатка займалися домоводством). Начебто нічого складного. Якби ж то! Труднощі виникали відразу.

По-перше, для мене це було щось абсолютно нове. Я не мав навіть спадкової пам'яті. Багато поколінь моїх предків займалося виключно розумовою працею.

¹ Континуум — від *лат.* continuum — безперервне.

По-друге, вчитель з праці, Василь Іванович, був страх який грізний і щиро недолюблював розумників та відмінників. А я, незважаючи на неспокійну поведінку, вчився якраз досить непогано й збирався вперше закінчити рік цілком на відмінно. Та й батьки у мене були в місті люди відомі: тато — завідувач кафедри математики в педінституті, мама — вчитель математики в сусідній школі. Словом, я був зручний об'єкт для критики з боку представника класу-гегемона¹.

По-третє, я увесь час намагався якось удосконалити нудну, на мій погляд, столярну працю. Василю Івановичу це не подобалося. Він був конформіст².

Не знайшли ми з ним спільної мови. Щоразу, коли у мене щось не виходило або я влучав киянкою по пальцю замість заготовки, він мені, так неквапно, говорив: «Це тобі не задачки розв'язувати і не запитання ставити. Працювати треба, а не мудрувати». І іноді щось там додавав собі під носа про батьків, які не привчають дітей до праці.

Усе це мене вкрай розбурхувало, і я весь час намагався щось сказати про цінність розумової праці. Це тільки додатково розпалювало обстановку.

І ось підійшли іспити. Щоб отримати оцінку з предмета, г повинен був, як і інші, зібрати табурет із первинних матеріалів. Там треба було багато пиляти, стругати, збирати, підганяти, і нарешті я впорався. Для перевірки вирішив на табуреті посидіти — дивлюся хитається. Клишоногий вийшов. Став я йому ніжки підпилювати, одну за другою, а він усе одно хитається. Захопився трохи, і табурет

перетворився на низенький такий стільчик. Подивився на все це вимогливий Василь Іванович, головою похитав і відмовився роботу приймати. Два дні дав на виправлення.

Тут я зрозумів, що діватися нікуди: з усіма своїми п'ятірками можу на другий рік залишитися. Дав я собі страшну клятву, що закінчу роботу цього ж дня. Узяв дозвіл у вчителя, залишився після уроків, розібрав табурет і почав випилювати ці прокляті ніжки наново. Пиляю, стружжу, а на вулиці вже сутеніти почало. Спробували мене технічки вигнати — вперся, не пішов. А в душі така злість на себе, на цей клятий табурет, на Василя Івановича, на весь світ. Пізно ввечері закінчив — знову трохи клишоногий. Але я тоді особливий прийом придумав: доки клей ще не висох, поставив табурет на підлогу і щось важке згори поклав. Він до підлоги і приліг, більш менш щільно.

Закінчив і пішов додому. А там скандал: дитина загубилася. Мене вже шукають з міліцією. Перепало добряче, але я характер витримав: мовчав, як «риба об лід».

Приходжу наступного дня здавати завдання достроково. Табурет — красень, тільки що «ратицями» не б'є, гладесенький-рівнесенький.

Подивився на це похмурий Василь Іванович і так сказав: «Усе-таки з другого разу ти роботу здаєш. Тому ставлю тобі четвірку». Ощасливив, треба сказати. Єдина четвірка. Усе, не відмінник.

Дуже мене це зачепило, але що вдієш. Подався з батьками на море, приїхав під кінець літа назад в Астрахань, пішов у шостий клас, а забути не можу. І тліє ця образа все-редині мене, і тліє. Навіть не на Василя Івановича образа, на себе більше. Як це, не зумів, не вийшло?!

Так я ніколи відмінником і не був. Учився добре, але не повністю на відмінно. З часом щось змінилося в мені під впливом цього епізоду. Змінилося та й не минуло,

¹ Гегемон — *грец.* вожатий, керівник, наставник. Термін «гегемон» використовувався зазвичай в СРСР для позначення ролі пролетаріату в революції і суспільному житті.

² Конформіст — від *лат.* conformis, подібний, згідний. Тут живається в розумінні «консервативний».

закріпилося. Запам'ятав я цей випадок і зараз пам'ятаю так само добре, як і тоді.

Минуло багато років. Мені вже двадцять чотири. Я закінчив школу, завершив навчання в інституті, був призваний на два роки в армію лейтенантом, одружився, і ось наближається «дембель»¹.

Усі ми хотіли звільнитися якомога раніше. Але в нашому армійському батальйоні зв'язку командир був суворий і традиції знав. «Що це за офіцер, який іде просто так? — грізно запитував він. — А дембельська робота де?»

У результаті мені й ще одному лейтенанту-дворічнику було доручено власноручно спорудити пульт чергового по дивізії зі схемами підключення підпорядкованих частин. Ми працювали як прокляті день і ніч і нарешті впритул наблизилися до завершення роботи.

Але просто біда: ніяк у нас не виходило стійке підключення електричних ланцюгів. Радянська елементна база була вкрай ненадійна: реле залипали, конденсатори пробивалися, опори горіли, трансформатори гули. Як за таких умов показати товар лицем?

Думали ми з товаришем думали і все-таки придумали. Був у нас у підрозділі один солдат, родом з Одеси. Сьомою звали. Хитрий неймовірно. Він теж чекав на «дембель», як і ми.

Тож ми йому кажемо: «Слухай, Сьомо, заліжай-но все-редину пульта і за нашою командою електрику й автоматику підключай». А пульт являв собою великий стіл, з тумбами. В одну тумбу Сьома якраз і вміщався. Вивели ми йому всі електричні ланцюги на дерев'яну панельку, пронумерували їх, потренувалися трохи й оголошуємо командирові батальйону: «У нас усе готово».

¹ Дембель — тобто звільнення (жарг.).

Добре ще, що він відразу комдива не запросив. Вирішив спочатку сам перевірити.

Прийшов. «Підключайте», — каже. Мій товариш тумблером клацає, а я голосно: «Ланцюг номер один». Сьома під столом з'єднує, все спалахує, красиво.

Командир каже: «Добре, продовжуйте».

Товариш другий тумблер переключає, а я знову голосно: «Ланцюг номер два». У цей момент раптом усе заіскрило, лампи спалахнули і згасли, а з тумби із страшним гуркотом і криком вивалюється Сьома, тримаючи перед собою кінці обгорілих дротів. Закоротив живлення, мерзотник.

Це був номер! І командир нам про це просто-таки матюком і сказав. Сказав, повернувся і пішов геть.

Стали ми радитися — що ж робити? І нічого не залишалося, як зробити все правильно. Чого ми там тільки не націпляли — повірити важко. На кілька винаходів цілком вистачило б. Словом, задублювали у схемі всі сумнівні місця, поставили резервні джерела живлення, розробили вузли розв'язок і узгоджень. Це ж був тільки 1970 рік, інтегральних схем ще не існувало, і розміри наших пристроїв виявилися цілком співмірні з розмірами введеного Сьоми.

Через тиждень кажемо: «Ну, тепер точно готові». «Добре, — відповідає командир. — Ходімо приймати, але якщо знову... то служитимете усі двадцять п'ять років, аж до самої пенсії».

Усе пройшло як по маслу, але на завершення командир сказав: «Проте здали ви дембельську роботу тільки з другого разу, тому більше четвірки вам не ставлю». І пішов. Треба ж, знову четвірка!.. А все-таки чоловік був не лихий. Потім ще іноді до мене заходив, коли вже на пенсії був. Немає його вже, шкода...

Знову минуло багато років. 1980 рік, мені вже тридцять чотири. Я працював, вчився, їздив у відрядження, моїй

дочці вже п'ять. І тут довгождана подія: ми в'їжджаємо в нову кооперативну трикімнатну квартиру.

Після однієї кімнати в квартирі батьків дружини це здавалося неймовірною подією. Місця було дуже багато, а меблями ми ще обзавестися не встигли.

Дружину особливо пригнічувала відсутність кухонного гарнітура. Вони тоді були у великому дефіциті, та ми ще на нього й не заробили.

І раптом хтось мене за язика смикнув: «Що в кухні головне? Мийка?.. Так я її сам і зроблю! Я ж інженер».

Це було сприйнято з вдячністю, але, як відомо, сказати куди легше, ніж зробити, і згодом я ще не раз пошкодував про свою ініціативу.

Водночас самолюбство не дозволяло мені «з'їхати», і я підійшов до справи технічно, як дійсно досвідчений інженер. Я зібрав усю інформацію про виробництво меблів і мийок, зокрема; переговорив з усіма своїми знайомими, що мають столярні навички; навіть побував на меблевій фабриці у складі комісії з перевірки партійно-політичної роботи й отримав там усі потрібні консультації.

Врешті-решт на чорному ринку я придбав усі початкові складові, а саме: ДСП¹, пластик, клей БФ-2, металеві кріплення. У господарському магазині купив інструменти і засів за виготовлення проектної документації — а як же, адже я був проектувальником.

Мийка робилася як космічний корабель, допуски не більше двох-трьох міліметрів, мало не «ходові» випробування під навантаженням. Ні на які компроміси я не йшов — усе за вищим розрядом. І ось цей день настав! Мийка увійшла на своє місце без підгонки, як по маслу, неначе була там народжена. Вона сяяла і виблискувала у порожній

¹ ДСП — деревно-стружкова плита, або просто «макуха». Те, з чого робили меблі за соціалізму.

кухні ніби якась коштовність. Вона була мені близька й дорога — три місяці життя, не жарти! Чоловік сказав — чоловік зробив, і я пишався своїм твором.

Так, це була не артільна робота. Мийка простояла у нас п'ятнадцять років без жодних зауважень щодо якості і цілком усіх влаштувала.

Але прийшли інші часи. Нам стали доступні різні варіанти, у тому числі і в меблях. Ми зрозуміли, що з мийкою доведеться розлучитися. Але куди ж подіти такий цінний предмет? Викинути — рука не підіймалася. До речі, виявилось, що сіла вона свого часу на місце так щільно, що й витягнути її було годі.

Стали ми опитувати сусідів, знайомих і нарешті знайшли одного. Він якраз з дружиною розлучився, і під час поділу меблів йому мало що дісталось.

Я йому й кажу: «Така річ, візьми задарма, тільки не викидай». Він і погодився. Розібрав, переніс і в себе встановив. Дуже задоволений потім був, вона йому теж сподобалася.

Минуло ще десять років. Я вже будинок побудував, переїхав туди з сім'єю, але й стару квартиру зберіг.

І ось зустрічаю якимось того сусіда. «Що, — запитую, — мийка стоїть?» «Стоїть, — відповідає. — Ще як стоїть. Дуже цінний предмет обстановки, а надійний який! Я ж сам-один, без сім'ї живу. Жінку то одну, то іншу привожу. Посидимо, погомонимо. Так от, коли я відчуваю, що момент настає, я її на кухню запрошую. До мийки так тихенько підводжу. Легенько підсаджу, одне підніму, інше зніму, третє саме підніметься і... вперед. І так багато разів, і з різними. Усіх витримала рідна, все перенесла рідненька. Жодного разу не підвела. Відмінна робота!»

Отут я й зрозумів: «Це п'ятірка, нарешті п'ятірка, з праці п'ятірка!»

Як же довго я її чекав.

І СКАЗАВ [ГОСПОДЬ МОЙСЕЄВІ]...¹

Короткий зимовий день закінчувався. Я потупцяв ногами по килимку біля дверей, обтрушуючи сніг з черевиків, повернув ключ у замку, відчинив двері і зайшов у довгий коридор нашої астраханської квартири. З кухні вискочив шестирічний братик, дожовуючи щось на ходу і тримаючи під пахвою велику книжку з малюнками. 1963 рік, мені шістнадцять років, і я вчуся в десятому класі.

«Борю, — погукала мама з кухні, — іди їсти!» — І додала: — «Ну, як там олімпіада?».

Так, справді, я сьогодні весь день провів, розв'язуючи завдання з фізики й математики. Проте якось усе дивно й незвично складалося.

Я ріс у сім'ї математиків. Тато — завідувач кафедри в Астраханському педагогічному інституті; мама — викладач математики в старших класах середньої школи.

Звичайно, ніхто не сумнівався, що в цих умовах я повинен, я просто зобов'язаний стати математиком. Тому спокою не було. Як тільки я навчився читати, за мене взялася мама. Дві години щодня з п'яти років. І яких дві години! Ні — це був не відпочинок, не гра. Серйозна математика, від якої відкараскатися не виходило, — треба було знати мою маму. Зрозумівши це, я пішов шляхом меншого опору і... вчився сумлінно. Взагалі-то мені хотілося багато чого: почитати нову книжку, поганяти на вулиці з хлопцями, побитися з однолітками абощо. Проте шлях до всіх цих цікавих речей лежав тільки через освоєння математичної дисципліни. Метякував я досить легко й тому, швидко виконавши денне завдання, тут же зникав у своїх невідкладних справах.

¹ Біблія, Вихід, Глава 34 [10].

Потім була школа, але домашня математика не припинилася. Хоч як дивно, батьків узагалі не цікавили мої шкільні справи. Це вважалося моєю особистою, сказати б, другорядною справою. Після п'ятого класу я, окрім звичайної школи, вчився ще в недільній математичній школі при педінституті, але мамина математика все одно тривала.

Звичайно, за такої підготовки я був у математиці крутіший за своїх однокласників. Згодом я зрозумів, що й деяких учителів теж. При цьому автоматично малося на увазі, що я повинен брати участь в усіх математичних олімпіадах школи, району, міста, області.

Я брав участь і майже завжди перемагав, що до певної міри примиряло мене з предметом. Смаку перемоги я вже тоді віддавав перевагу перед будь-яким іншим. Проте всередині себе я зберігав таємницю: математиком я не буду. Така була моя помста всім, хто будь-що намагався зробити з мене математичного генія. Та й генієм я не був. Це я якраз розумів, хоча нікому й не казав. Просто добре знав програму і легко розв'язував задачі.

Якщо врахувати, що паралельно я тричі на тиждень займався з викладачем англійською мовою, з дванадцяти років регулярно ходив на тренування з боксу, а з чотирнадцяти — на побачення з дівчатками, то, звісно, вільного часу у мене було обмаль.

А те, що залишалося, витрачалося на читання. Ні, не математичних книжок. В основному історичних, філософських, географічних, художніх — різних. Ага, щодо олімпіади, яка щойно минула. Якось вона була нестандартна. Приїхали додому до батьків на канікули двоє студентів Московського фізико-технічного інституту і привезли запечатані конверти з варіантами. У математичній школі зібрали найкращих учнів з усієї області і... вперед — розв'язуйте. П'ять задач з фізики, п'ять з математики. Час

необмежений, можна приносити будь-які навчальні посібники, виходити, заходити. Цілковита свобода. Та й задачі незвичайні. Нічого подібного мені раніше не зустрічалося. І все це називалося фізико-математичною олімпіадою Європейської частини СРСР і Закавказзя.

Я витратив близько п'яти годин, нібито розв'язав чотири задачі з математики і три з фізики. За п'яту задачу з математики я брався кілька разів, щоразу кидав її і брався за іншу, і врешті-решт плюнув і кинув остаточно. Задачі з фізики були взагалі непосильні. Врешті-решт я якось примудрився три з них звести до конкретних відповідей, за одну навіть не став братися, а ще одна у процесі розв'язання сама по собі переросла в задачу з хімії, яку якраз я знав поганенько.

Словом, я був незадоволений собою — перемогу не здобув.

«Борю», — знову покликала мама, — То де задачі? У мене було доручення — принести умови олімпіадних задач. Досі мені не траплялися такі, які б моя мама не розв'язала майже миттєво. Але ці?

Я зайшов у кухню. Мама повним ходом смажила оладки. Тісто, качалка, руки по лікоть у борошні. «Ось вони», — сказав я і поклав аркуш на край столу. «Йди перевдягайся, мий руки і приходь їсти хвилин через п'ятнадцять», — сказала мама, пораючись далі.

Коли я сів за стіл (їли ми, як і всі радянські люди, на кухні), то звернув увагу, що зворот мого аркуша, а також два інших, вирваних з кухонного блокнота, списані маминим почерком із зворотним нахилом.

«Ну як»? — трохи в'їдливо поцікавився я. «Цікаво, — відгукнулася мама. — Але одна задача не має розв'язання методами елементарної математики». Ось тобі й на, я схопив аркуші. Так, у чотирьох задачах відповіді ті самі. Але розв'язання? Розв'язання абсолютно інші, значно коротші

за мої. «Мамо, — дуже серйозно запитав я, — ти коли-небудь зустрічала подібні задачі? — «Ні, — безтурботно відповіла вона, — сідай їсти».

Я був принижений у найкращих почуттях. Витратити стільки часу. Добре хоч відповіді правильні. «До речі, — вела далі мама, — з безлічі розв'язань, ці, можливо, і не оптимальні». «З безлічі? — перепитав я. «Так, — відгукнулася вона, — саме з безлічі. Треба буде попрацювати з тобою з цього класу завдань». Це було щось нове. Втім, куди ж мені було з нею змагатися. Батьки закінчували математичний факультет Одеського університету ще перед війною. Батько був учнем видатного математика М. Г. Крейна, мама свого часу була студенткою у тата. Вони з дитинства були справжнісінькі «вундеркінди» і, на мій погляд, усе знали первісно, ще до навчання. Дещо вони передали й мені. Дещо, але не все.

Отож тепер я мав порівняти. Порівняння було явно не на мою користь.

Наступного дня я приніс умови задач до школи. Ще через два дні мене покликали у вчительську. «Борисе, — строго сказала наша математичка, — скільки задач ти розв'язав?». «Чотири», — відповів я і чомусь замовк. «А ти не помилився в умовах? — запитала вчителька. — Нас тут четверо математиків, — і чесно вела далі, — але ми поки що жодної задачі не розв'язали». — «Я можу пояснити», — відповів я. Ми пішли у порожній клас, і там я близько години пояснював свої розв'язання чотирьом учителям. Потім ще годину говорив про мамині розв'язання. Три вчительки поставилися до цього спокійно, а четвертий — старий учитель — чомусь дуже нервував, ставив каверзні запитання, і нарешті я сказав щось зайве. «З безлічі розв'язань цих задач, — сказав я маминим тоном, — ці, можливо, не оптимальні». — «З якої безлічі? — захвилювався він. Але я вже був підготовлений.

Напередодні я дуже уважно погортав товсту книгу «Теорія великих кількостей» з бібліотеки тата. Тому неквапно виклав свої міркування по суті питання.

Подивившись на вчителя, я усвідомив, що він мене не розуміє. Несподівано він схопився і вибіг з класу, сказавши щось нерозбірливе, з чого я зрозумів тільки слова «ці євреї» і «казна-що». Вчительки почервоніли. «Йди додому, — сказала одна з них. — Судячи з усього, нам відтепер вже нічому тебе вчити».

І я пішов додому, де став із задоволенням читати книгу про Давню Грецію.

Минуло кілька місяців, я закінчив навчальний рік і вступив до Одеського електротехнічного інституту зв'язку. Там були свої пригоди, але не про них зараз мова. Коли я склав першу сесію і приїхав додому до батьків, що вже встигли за цей час переїхати до Сімферополя, то знайшов грамоту, яка чекала мене, за ту саму олімпіаду. Рік ішла. Тато, як і раніше, завідував кафедрою математики, мама, як і раніше, викладала математику в школі.

Але грамота? Загадка. Я був упевнений, що успішно завалив олімпіаду, а тут грамота.

Якийсь час я згадував про це, а потім забув. Але на третьому курсі вона про себе нагадала. До нас заїхав у гості доцент з Астрахані й розповів незвичайну історію.

Виявилось, що ця олімпіада відбувалася одночасно на величезній території і переважна більшість учасників не розв'язала жодної задачі. Виявляється, всі задачі були не вигадані, а взяті з реальних проблемних наукових досліджень.

І, найголовніше, усі розв'язання і результати були... засекречені.

Після цього я знову недовго думав про це, але ніякого висновку не дійшов. Та хіба мало що? Навкруги і без цього було багато цікавого.

Проте інтрига зберігалася. Я закінчив інститут і мене призвали офіцером на військову службу. Командир взводу, потім роти в дивізійному батальйоні зв'язку. Служба як служба. Навчання, наряди, бойова підготовка, спорт, — усе як в інших молодих офіцерів.

Командир батальйону був у нас типовий. Рудий, вусатий, учасник війни. І ось якось на навчаннях, коли всі ми були на підпитку, він сказав дивну фразу. «Ось, Фінкельштейн, — офіцер як офіцер і навіщо, питається, йому дослідницька й аналітична робота». Сказав і якось раптово замовк. Але я запам'ятав. І пам'ятав ще років п'ять. За цей час я звільнився з армії і успішно працював у проектному інституті. А тут мене вкотре призвали на збори. Але у мене якраз були проблеми вдома і на роботі, і від'їжджати далеко було не з руки. І ще й товариш служив у військкоматі. «Допоможеш систематизувати особисті справи і підеш собі назад трудитися», — сказав він. І ось я перекладаю особисті справи. Ось і моя. Цікавість перемогла, і я швидко відкриваю її. Папірці, довідки, все як у всіх. Але ось якийсь дивний папір підшитий. З в/ч №... — супровід до якогось іншого паперу, що як відмічено в особистій справі, зберігається в секретній частині. Тільки вхідний номер є. Заїла мене цікавість. Став я свого знайомого діставати. «Подивися, — кажу, — про що там говориться в цьому папері?» — «Ну, — відповідає він, — це без випивки не обійдеться».

Я вже був на все згоден. Йдемо, сідаємо, випиваємо, цікавлюся. Проте нічим мені товариш не допоміг. «Цей папір, — каже, — з компетентних органів. І він далі пішов, за тобою. Шукай у секретній частині свого закладу». Заінтригував.

Вийшов я на роботу — і туди. Проте в секретній частині нашого інституту працював старий розвідник. «Тобі дивитися зась», — відповів він. «А кому не зась? — обурився

я. — У мене ж допуск є». «Ніхто на свої документи дивитися не має права», — відповів він. — Це для твоїх начальників. Ось директор має право подивитися». Але до директора мені тоді було далеко і тема знову заглухла на довгий час.

Минуло багато років. У 1986 році я захистив дисертацію і був призначений заступником директора інституту з наукової роботи. Успішно працював на цій ниві, але якось на вулиці зустрів нашого старого секретника. Він був давно на пенсії і тут я згадав.

«Скажіть, — запитав я, — то усе-таки що було в тому папері і де він зараз?»

Був уже інший час, і я був іншим, можливо, і він теж трохи змінився. Проте видно було, що вагався. «Гаразд, — відповів нарешті, — я скажу. Але я мало знаю». Це був папір з «контори»¹, про те, як ви взяли участь в якомусь експерименті і що рекомендується до наукової і дослідницької роботи, на якій зможете принести максимальну користь». «А де ж він»? — запитав я. «Так ми її до міністерства відправили, як тільки ваша посада стала номенклатурою організації вищої за рангом». Знову нічого не ясно. Яка дослідницька робота? Я ж і так на дослідницькій роботі.

Минуло ще десять років. Я вже давно директор банку. Життя стало зовсім іншим. Якимось випадково розмовляю про справу з одним моїм добрим знайомим. Він у минулому великий чин тієї самої «контори». Зараз іншими питаннями займається. Втім, хто знає, хто знає? Але не про це мова. Раптом я згадую. «Слухай, — запитую, — тут є один папірець, який мене мало не все життя переслідував. А я навіть не знаю, в чому річ». І розповідаю йому про все.

І тут таємниця й відкрилася. Він якось одразу став серйозним і каже: «Я взагалі-то знаю, що це. Можу розповісти,

¹ К о н т о р а — одна з повсякденних назв КДБ СРСР.

якщо тобі цікаво. Думаю, справа вже минула». І розповів, цікаву історію розповів.

Він був свого часу на оперативній роботі з ученими, інтелігенцією. За службовим обов'язком читав закриті матеріали на цю тему. Виявляється, до 1963 року, на думку експертів, намітилося серйозне відставання радянської науки від західної. Війни не було, ентузіазм спав, таланти перевелися. Точніше, вони не перевелися, але просто висунення вже давно здійснювалося не за розумом, а за іншими якостями.

Словом, «конторі» доручили вжити заходів. І ось тоді розробили проекти, частиною яких була й та олімпіада.

Треба було виявити таланти і забезпечити різкий стрибок радянської науки. Завдання брали просто з життя. Це були шматочки проблем закритих досліджень, які реально здійснювалися в країні.

Переможці, перші десять переможців були виявлені.

Але користі науці це не принесло. Проти виступила Ленінська національна політика.

«Ви що, при своєму розумі? — запитали у експериментаторів у відповідних інстанціях. — Для якої країни ви збираєтеся готувати наукові кадри?»

На тому все й закінчилося.

Десять школярів — десять єврейських хлопчиків, які в різних містах країни різними способами розв'язували одні й ті ж задачі. І моя мама, що розв'язала їх, як я думаю, краще за всіх.

Марний потенціал радянської науки. Уся пара, як мовиться, пішла в гудок.

Але заходи однак були вжиті. Переможцям дали грамоти. Кожному в особисту справу був спрямований закритий документ — рекомендація про схильність до наукової і дослідницької роботи.

ЕТЮД НА ТЛІ РИНГУ

І все. Де вони тепер ці хлопчики? Де та математика й фізика? Де та країна з її науковими, соціальними й політичними амбіціями? Минуло, як і не було. Ось воно, життя.

Чому ж перемогли саме ці діти? Що в них було такого особливого?

Не знав я тоді відповіді, оскільки зустрічав як розумних, так і не дуже, у будь-якій країні, у будь-якому народі.

Ні в кого немає монополії на знання, на істину в нашому мінливому світі. Я твердо в цьому впевнений.

Водночас ясно, що чисельність тих, кого можна визнати «за розумних», сильно міняється залежно від об'єкта спостереження, а «розумний» — далеко не синонім успіху.

З часом я зрозумів, що цю задачу не слід розв'язувати методами раціонального наукового мислення.

Тут потрібне інше...

Мені було вже двадцять років, коли я вперше прочитав Біблію; тридцять, коли спробував зрозуміти Тору, першооснову всієї мудрості світу.

Але тільки після п'ятдесяти я став тлумачити конкретні події реального життя на основі генерального плану, закладеного у священних книгах.

І розкрив я книгу Виходу, і ось я бачу: і сказав [Господь Мойсееві]: «Ось я складаю заповіта перед усім народом твоїм. Я чинитиму дива, які не були творені на всій землі і в жодного народу. І побачить увесь народ, серед якого ти знаходишся, чин Господній...»

З чого ж дивуватися, така воля Його.

Прийmemo це як дане.

Глухий удар, і здоровенний гевал гепнувся на лід, трохи не придавивши мене, одинадцятирічного хлопчака. Він лежав на спині, і блаженний подив відобразився у його затьмареному погляді. Отямився він тільки хвилини через півтори. «Ого, Семенович врізав!» — заторохтіли мої ровесники, що вже перетворилися на глядачів і вболівальників. Наша стінкагнулася, але не ламалася. «А тепер під ди-хало!» — ще один виключився з бою і повільно оговтувався, судорожно хапаючи ротом повітря. Тим часом Семенович узявся за отамана. Той був вищий за нього на голову і удвічі ширший у плечах. У звичайному житті отаман був бригадиром вантажників, але зараз йому доводилося несолодко. Р-раз — мимо, ще р-раз із замахом — мимо. Удари у відповідь коротуна Семеновича лягали, як постріли в мішень. Зліва, справа, хуком у голову, через руку, під руку в живіт. Нарешті неосязний отаман похитнувся, потряс головою і раптом сів просто на лід. Усі довкола загорлали на повний голос. Так я вперше побачив бокс у дії.

Ми жили в Астрахані. Влітку там було важко, і батьки-викладачі використали свою велику відпустку для того, щоб від'їжджати зі мною і маленьким братиком у більш пристосовані для життя місця. Іноді це була батьківщина — Одеса, іноді курортні міста Криму або Кавказу. Обов'язковим було одне — там має бути море. Гасаючи, купаючись і загораючи все літо, я й отримав усі ті фізичні кондиції, які експлуатую нещадно все своє життя. Спасибі Вам, батьки, за це. Не можу, у зв'язку з цим, не згадати один цікавий епізод.

1963 рік, я складаю перший іспит в Одеський електротехнічний інститут зв'язку — письмову математику.

Ми, абітурієнти, тільки зайшли до аудиторії і сіли за столи. Варіанти задач написані на дошці, але ще закриті білими аркушами паперу. Зараз їх відкриють, і той, який переді мною, мені слід правильно розв'язати. І ті, хто сидять за мною, теж розв'язуватимуть цей же варіант. Усі почуття загострені, я все бачу, все чую, все відчуваю ніби через підсилювач або збільшувальне скло. Буйну рослинність видно через відкрите вікно. Дуже виразно і голосно долинає: «На морі, на синьому морі. Де чайки шумлять на просторі», — чийсь магнітофон.

На столі, за яким я сиджу, написано чорнилом: «Пройшла весна, літо настало — партії дяка, партії слава». І я, у цей момент найбільшого напруження, дістаю ручку і дописую: «літо було непогане — спасибі батькам бездоганним». «Що це таке?» — нависає наді мною черговий викладач. «А що, тільки про партію можна?» — обурився я. Але в цей час відкрили варіанти. Я навіть не встиг злякатися і одним поглядом, в одне торкання розв'язав усі чотири задачі свого варіанту. Але тут підійшли два студенти-старшокурсники і чомусь пересунули дошки. Тепер переді мною був інший варіант, який я теж швидко розв'язав, поки що в голові. Та й соромно мені було б не розв'язати. Батьки — математики — з п'яти років готували мене просто вдома в майбутні математичні генії. Я закінчив математичну школу, був переможцем математичної олімпіади Астрахані та області, а в 1963 році — призером Всесоюзної фізико-математичної олімпіади. Тобто знав я елементарну математику навіть дуже добре. Бентежило тільки те, що я її не дуже любив, швидше — терпів, не була вона моїм покликанням.

Зробив я перший варіант, потім другий, потім, щоб відволіктися, третій, потім, щоб розслабитися, четвертий. Написав і здав, і все приблизно за півтори години. За це піжонство мені добряче перепало на другому іспиті — математиці усній.

Екзаменатори взялися за мене всі разом, і коли б не неабияке юнацьке нахабство (я зажадав публічної здачі іспиту комісії), це могло б закінчитися для мене погано. Але тут уже інша історія, і поговоримо про це в іншому місці.

А зараз повернемося на лід. Так, улітку в Астрахані було важко, зате взимку було непогано. Волга замерзала, замерзали і її притоки — Кутум, Канава. Там розчищався лід — для ковзанок. Ми грали в хокей (поки ще м'ячем), ганяли на ковзанах, і також до вечора.

Там же влаштовувалися бої — стінка на стінку. Це вважалося великим молодецтвом. Займалися цим дорослі, здорові чоловіки, міцні молоді хлопці. Готувалися довго. Спочатку стягувався народ, переважно в кожухах, вальянках з дівчатками, нареченими, дружинами. Випивали, просто на морозі, по чарці, по дві, по склянці, скидали кожухи. Починати повинні були малолітки. Це вважалося за честь, влаштовувалися навіть відбіркові бої. Я теж брав участь і кілька разів потрапляв у заводяки. Але високо я там не котирувався — худий був надто.

Потім вступали дорослі. Спочатку поговорити, подразжити, потім штовхнути, завести й тільки потім неквапно побитися. Били у повний замах голими кулаками без рукавичок. Свинчатки¹ заборонялися. Ухилятися було «западло». Билися до першої крові, того, хто впав, не чіпали, але в сутичці цілком могли наступити. Билися доти, доки одна стінка не витісняла другу за межі окресленої площі. Потім змивали кров в ополонці, накидали на круті плечі те, що скидалося перед боєм, обіймали бойових подруг і йшли розважатися далі.

Така собі народна забава, і все було б добре, проте з'явився там якось приїжджий — той самий Семенович. Було йому

¹ Свинчатка — варіант простого кастета, конусоподібний свинцевий предмет, який вкладався в кулак.

близько сорока, міцний, але невисокий. Бійцем спочатку не видався, та річ була в тому, що приїхав він працювати тренером з боксу в спорттовариство «Трудові резерви».

Ніхто до нього тренуватися не приходив. Місцеві хлопці вважали це дуროщами. «Ми й так, без боксу, кому завгодно пику начистимо», — казали вони.

Ось і вирішив він особистим прикладом напоумити маловірів. Слід сказати, він у цьому досяг великого успіху. Жодних шансів не залишилося у супротивників. І потягнувся до нього народ. Двох років не минуло, а Астрахань уже заявила про себе на боксерських рингах країни. Він теж виріс — квартиру дали, звання заслуженого тренера. Коли я від'їжджав з Астрахані в 1963 році, він уже метром був, шанованою людиною.

Я був у числі перших. Таємно від батьків у 12 років я прийшов і попросив записати мене в секцію. Тренер, однак, оцінив мене критично. «Такий довгий і такий худий. Видужати тобі спочатку не завадило б. Довідку медичну принеси, а там подивимося», — сказав він. Але я став ходити на кожне тренування і врешті був допущений. Оце мені подобалося, це я робив із задоволенням. Побачивши залу, навіть не зважаючи на її запах я відчував незвичайне душевне піднесення і тренувався, тренувався, тренувався. Трохи незвично це було для хлопчика, якого готували до вченого шяху і для якого книжки були реальним світом, але так уже сталося.

Через кілька місяців про це дізналися батьки. Спочатку хвилювалися, але потім якось заспокоїлися. Думаю, тренер сказав їм щось не дуже втішне щодо моїх фізичних даних, і вони вирішили, що це швидко мине. Проте не минуло.

Майже рік мене не допускали до спарингу, але я посилено тренувався, і цей день настав — у мене справжній, як за раз сказали б, рейтинговий бій. Три раунди по дві хвилини.

Я в синій майці, синіх трусах і синіх кедах стою в синьому кутку. А навпроти супротивник, я його ніколи не бачив, він у червоному. Удар, гонг, уперед і до бою. Я виграв, несподівано швидко й легко виграв, виграв перший бій. Пам'ятаю це як зараз. Ніхто не підтримував мене, нікому було вболівати за мене й нікуди було відступати. Ось він ринг — чотирикутник, обгороджений канатами, реальний символ життя, яке є боротьба. Тоді я зрозумів одну частину істини: хочеш виграти битву — спали мости, ліквідуй можливість відступу. Багато років минуло, поки я зрозумів другу її частину: хочеш перемогти у війні — збережи мости і, якщо треба, відступи, але будь нестримний у досягненні кінцевої мети.

Перші успіхи трохи запаморочили мені голову. За три роки я виконав норму першого юнацького розряду і виділявся серед однолітків, поки одного разу не натрапив на справді сильного боксера. Це мене істотно протверезило, і я почав ставитися до боксу набагато серйозніше. Але тут настали інші часи. Бо життя йшло і йшло. Окрім боксу, були ще навчання, дівчата, книжки, друзі. Треба було готуватися до вступу до інституту. Усе треба було робити одночасно. І я робив це, як міг. Саме тоді у мене виникло відчуття, що життя — це біг по нерівній місцевості. Саме тоді я вирішив, що мета — це далека недосяжна зірка. Саме тоді мене стало гріти світло далеких зірок. І нині гріє, бачте.

В інституті настав новий етап у моєму боксерському житті. Спортзал інституту зв'язку був у приміщенні колишньої німецької кірхи¹. Високий-високий собор. В одному кутку тренуються боксери, в іншому борці-класики, посередині гімнасти й акробати. І стали нас борці задирати.

¹ Кірха або кірка — германізм, зазвичай використовується для позначення лютеранських обрядових споруд. Оригінальне німецьке значення — церква.

Вони всі здорові гевали, а ми так «через пень колоду». Але гонору в усіх вистачало. Тож, викликали ми одне одного на бій. Зараз би це вважалося боями без правил. Спочатку борці наділи рукавички, і ми з ними без зусиль упоралися. Потім борці зняли рукавички, і у нас шансів не залишилося. Потім ми зняли рукавички, і все якось зрівнялося. Ось такими вільними боями ми стали закінчувати тренування. У місті про це дізналися — почали приходити глядачі — наші ровесники, студентки. Травматичні це були розваги: то носа розіб'ють, то вухо вивернуть. Викликали мене якось у комітет комсомолу і запропонували пояснити свій зовнішній вигляд і поведінку. Тільки довідка від тренера дозволила вийти з ситуації без втрат. Виявилося, що я відважно захищаю честь інституту, піднімаю авторитет радянського спорту (все дослівно з довідки). Знову ж таки в комітеті комсомолу були симпатичні дівчата, і я зачистив туди. Не знали вже, як від мене й відкараскатися. Великими ми були шибениками в той незабутній час.

Учився я в Одесі, батьки жили в Сімферополі. Цілковита свобода: хочеш учись, а хочеш гуляй — за результати відповідаєш сам. Ризиковано, звичайно, але для життя корисно. Інститут, обід, спортзал, читальний зал, гулянка — і так щодня. По вихідних — відкритий ринг. Не за гроші билися, за славу й за харчі. Береш участь — дають талони. А на них — безкоштовно сметану, масло. Уявіть собі, скільки я цього з'їв. На все життя вистачило. Зараз взагалі нічого подібного не вживаю.

Багато цікавого траплялося. Були друзі, були бійки з однолітками, романи з ровесницями і не дуже. І все це йшло на дзвінкому тлі боксерського рингу.

До речі, велика частина майбутньої емігрантської богеми, яку ми слухали потім у магнітофонних записах, а пізніше по телебаченню, — жила тоді в Одесі й була дуже молода.

Студентам вічно грошей бракувало, і вони підробляли, де могли. Ні, звичайно, батьки гроші надсилали, просто за того способу життя їх ненадовго вистачало. І я не був винятком.

Вантаження-розвантаження вагонів на товарній станції, перетягання готової продукції на винзаводі, масовки в театрах і на кіностудії, написання курсових для заочників і складання за них іспитів, заняття шкільною математикою з різними телепнями і навіть участь за них в олімпіадах — це далеко не повний список моїх «подвигів» у той період.

Саме тоді я вперше прочитав переклад однієї іспанської епіграми XIX століття.

Хто в п'ятнадцять зволікав
Й друга вірного не мав,
В двадцять — кралею чарівливих,
В тридцять літ — боргів жахливих,
В сорок — у громаді вплив,
В п'ятдесят — грошей до біса,
Той життя занাপастив
Й — неабиякий гульвіса.

Прочитав тоді, але усвідомив тільки тепер, коли пройшов увесь цей часовий ряд. Воістину «немає нічого нового під сонцем».

Усе колись кінчається, закінчився й інститут. Попереду — армія. Будучи цілком раціональною молододою людиною, я ще в інституті замислився над тим, чи буду я коли-небудь згадувати цей час у рожевому світлі. «Не може бути, — думав я. — Невлаштованість, вічне безгрошів'я, баламутство і несистемність — це не може мати добрий вигляд з будь-якої відстані». Помилився я. Не це згадується тепер: не бідність і невлаштованість, а юність і здоров'я, свіжість і новизна відчуттів, радість досягнень і очікування майбутнього, яке, звичайно ж, має бути прекрасне.

Армія внесла багато нового в моє спортивне життя. По-перше, в армії молоді офіцери (а я служив офіцером після інституту з військовою кафедрою) вели вкрай неспортивний спосіб життя. По-друге, виступати в змаганнях треба обов'язково. Правда, там такі ж, як і ти, тому шанси зрівнюються. По-третє, офіцери боксом не займалися, берегли здоров'я. В армії — це солдатський спорт. Я був єдиним офіцером у збірній команді нашого гарнізону, тренувався мало, але виручав давній досвід, і до певного часу я виграв у різних там мазил.

Нарвався я вперше, але серйозно, на першості Одеського військового округу. Я благополучно виграв три бої і у фіналі зустрівся зі своїм давнім знайомим з Одеси. Він так само, як і я, вчився в інституті, тільки в іншому, де не було військової кафедри. Тому в армію потрапив не офіцером, а солдатом і відразу в спортроту. Тренування, жодного алкоголю — загалом, те, що потрібно для діючого спортсмена.

В Одесі у нас особистий рахунок був рівний — то він мене, то я його, але тепер ситуація була інша: він був явно краще підготовлений. Програвати не хотілося, бій був жорсткий і зазвятий. Ми зійшлися в середині рингу і, забувши про захист, били одне одного, поки один не падав; потім те ж саме, поки інший не падав. І так до самого кінця.

Ну, виграв він. Мій товариш, що сидів у суддівській колегії, після бою запитав: «У вас щось особисте? Що це ви тут за побоїще влаштували?» «Ні, — відповів я. — Просто ніхто не хотів поступатися».

До речі, існував у нашому спортивному і навколоспортивному середовищі в Одесі один досить жорстокий звичай. Якщо боксер був не згоден з рішенням суддів, він міг викликати свого супротивника на повторний бій — цього ж дня, після змагань, у роздягальні. Квадрат обгороджувався низькими лавками, перерви не було, билися до нокауту.

Уникнути цього не можна було, відмовитися — це завдати собі ганьби. Двічі мені довелося брати участь у таких поединках, краще не згадувати. Молодість жорстока, безкомпромісна і... прекрасна. Але після того бою це мені навіть на думку не спало — я виклався повністю.

І це було початком кінця мого боксерського життя. Хоча я ще три роки тренувався — в армії і після армії, але було зрозуміло, що ця частина життя вже минула.

У двадцять шість я, з болем у серці, перегорнув цю сторінку. Ні, я не перестав займатися спортом. Я і нині ним займаюся; навіть більше, ніж треба. Просто настав час інших захоплень, і про них я розповім окремо.

А бокс? Бокс зіграв свою роль. Без нього я б став іншим. Можливо, кращим, але іншим.

Один з моїх улюблених письменників Д. Р. Кіплінг якось сказав:

Великі речі, дві, як одна:
По-перше — Любов, по-друге — Війна,
Та кінець Війни поглинула кров —
Чуєш, серце, отож, залишилась Любов!

Час війни минув, настав час любові.
Так я вирішив тоді.
Як я помилявся — головні битви були ще попереду.

БУТИ ЧОЛОВІКОМ

Кажуть, що душа статі не має. Тому діти, хлопчики й дівчатка, народжуються загалом однаковими, якщо, звичайно, не рахувати однієї маленької фізичної деталі. А психологічно дівчатка навіть енергійніші, жвавіші, швидше розвиваються і не підозрюють, що з часом їм треба стати манірними й загадковими створіннями.

А ось хлопчики? Коли, з якого віку вони починають усвідомлювати своє призначення? Де той рубіж, на якому в дитині прокидається хлопчик, в хлопчику юнак, в юнакові — чоловік?

Цікава ця тема. Думаю, що не все тут пов'язано з фізіологією. Та й міра розуміння того, що прийнято називати мужністю, у кожного своя.

Мені було близько п'яти років, коли я вперше відчув, що діти чимось відрізняються одне від одного. Потім зрозумів, що й дорослі теж. В Одесі на різниці статі не заведено було концентруватися. Усі діти на пляжі купалися голяком, до лазні дорослі ходили разом з дітьми обох статей, тому фізичні відмінності були чимось зовні буденним.

А ось ставлення до дівчаток і хлопчиків були абсолютно різними, ігри теж відрізнялися кардинально. Поступово стало формуватися особливе мислення хлопчика, предтеча «чоловічого шовінізму», але й майбутнього характеру теж.

Отже, в 5 років інтерес, потім активне відторгнення (сидіти в молодших класах з дівчинкою вважалося за покарання), потім знову інтерес і тепер уже, сподіваюся, назавжди.

Приблизно у 10–11 років усе стало зрозуміло, тобто зрозумілою стала проблема. У тебе має бути найкраща дівчинка. Але незрозумілим залишалося рішення. Адже того самого хотіли й інші хлопчики. Назрівали конфлікти, які

могли розв'язатися тільки насильницьким шляхом. І цей час настав.

Я пам'ятаю, мені 15 років, восьмий клас, у школі вечірка. Танцювати швидкі танці не дозволялося, але це якраз і було героїзмом. І ми їх танцювали, нас виводили, ми знову заходили і знову танцювали. На вулиці покурювали, іноді й трохи випивали, іноді трішки билися. Словом, веселилися, як могли.

Ми вже були досить дорослими. Хтось зустрічався з ровесниками. Найчастіше це були цілком безневинні забави. Але не завжди, слід сказати, не завжди. Дівчатка, наші однолітки, були, як правило, куди доросліші від нас. У дев'ятому класі одна з них вийшла заміж, а інша зробила аборт. Обох відразу ж перевели до вечірньої школи, а ми продовжували бешкетувати — хлопчаки ще.

Але повернемося до вечірки. Був оголошений білий танець, і дівчина мене запросила. Потім був звичайний танець, і я запросив її, потім вона мене знову. Час підходив до десятої вечора, зараз усе закінчиться.

«Ти проведеш мене додому», — шепнула вона мені на вухо. Передчуття пригоди затулило від мене весь світ. «Звичайно», — відповів я. І ми пішли. По темних, навіть удень небезпечних астраханських провулках. Ти ведеш під руку цілком дорослу дівчину і тобі 15. Сильне відчуття. «Треба її обійняти», — подумав я. Але не встиг. З під'їзду будинку вишли четверо. Четверо досить міцних хлопців, усі старші за мене. «А це хто? — запитав ватажок. — Чеши, хлопчику, звідси. І не озирайся. А з тобою ми поговоримо окремо, — це вже до дівчини. — Не хочеш зі мною, будеш з усіма». Уся четвірка присунулася і, як мені здалося, у повітрі виразно запахло озоном, так розжарилася обстановка. «Ти їх знаєш?» — запитав я супутницю. «Ні, я не знаю нікого», — швидко відповіла вона і замовкла. Доводилося

вибирати. Власне, вибирати було ні з чого. І в цей момент щось ворухнулося всередині мене. Я відчув наближення бойового безумства.

На людей по-різному діє небезпека. Одних, це більшість, вона пригноблює, ніби паралізує волю і тіло. Інших зосереджує, третіх робить обережними. У мене з дитинства різке підвищення рівня небезпеки викликало особливий стан: приплив сил, неймовірно жадання сутички і п'янке відчуття щастя, майже фізичної насолоди, що одночасно п'янить. Моя поведінка в дитячих бійках ставала при цьому настільки неадекватною, що на своїй вулиці я навіть отримав почесне прізвисько «псих ненормальний». Власне, це й було однією з причин того, що в 12 років таємно від батьків я прийшов у боксерську секцію і вийшов з неї, звичайно, вже у іншому місці і за інших обставин, тільки в 26 років. Але, зайнявшись бійкою професійно, я, як це часто буває у акторів, набувши вміння, втратив натхнення. І тому ці напади щастя або нещастя — з якого боку подивитися, мене вже давно не відвідували.

Але зараз... я відчув: «Ось воно, воно повернулося». Світ був чіткий і прозорий. «Хлопці, — сказав я крижаним тоном, — ви ще можете піти». Відповідь, здавалося, їх не здивувала.

«Що ви причепились до пацана», — раптом сказав один з них і, обернувшись боком, став ніби би втискуватися між мною та рештою трьома.

Я знав цей старий прийом вуличних бійок. Саме він і повинен був ударити першим. Так, це була досить зіграна команда. Зволікати не можна було, заспівувач стояв боком у зручній позі, і я, не кажучи ні слова, розвернувся і вліпив йому правою в щелепу. Щоб не втрачати темпу я одночасно ступив крок уперед і вдарив лівою в темну масу попереду. Втім відступати було не з руки, за спиною у мене була

дівчина. З трійці, що залишилася, висунувся ватажок і із замахом ударив мене в обличчя. Я відхилився і завдав удару у відповідь. Тут він сунув руку в кишеню куртки, щось блиснуло і коротким стусаном він ударив мене в живіт. Я встиг опустити праву руку, вузьке лезо заточки увійшло мені в долоню із зовнішнього боку нижче вказівного пальця.

«Атас!», — закричав хтось, і вся компанія кинулася врзнобіч. За їхнім розумінням я був уже готовий. Кров цебеніла струмком, я витягнув носовичок і туго перев'язав кисть. Дівчина за моєю спиною стояла мовчки і нерухомо, і здавалося, нічого не помічала. Я довів її до дверей, дочекався, доки вона зайшла, і пішов шукати лікарню. Ніч пройшла в медичному клопоті, протиправцевих уколах та інших неприємностях. Додому я повернувся під ранок, на щастя, батьки вже спали. Але що було наступного дня... Я мовчав, придумавши версію з цвяхом в огорожі. За нашими в той період підлітковими поняттями дорослих, а тим більше міліцію, не можна було залучати до вирішення власних проблем. Слід було розібратися самому. «Навіщо це тобі було потрібно, — запитували в школі однолітки. Він до неї давно клинці підбивав. Ти тут причому?»

Та все, між іншим, ішло якось само собою. Посередники провели переговори і, як завжди при спірному питанні, був призначений повторний поєдинок, але вже один на один без предметів, що колють і ріжуть.

Божий суд, доленосний поєдинок — просто середньовіччя якесь. Так би я вважав зараз. Але тоді мені все це здавалося цілком природним. З самого дитинства я бився для захисту своєї честі, для задоволення, а ось тепер за дівчину, жінку. Привід здавався мені цілком гідним.

Ми зустрілися через три тижні, коли рука загоїлась, і я добряче «обробив» цього дорослого хлопця. Він тричі падав, тричі вставав, а на четвертий раз не встав і сказав:

«Годі». Я дав йому руку і допоміг підвестися. Ми розійшлися і більше не зустрічалися. Через чотири місяці у вересні вона вийшла за нього заміж. Так, це була саме та дівчина, що вийшла заміж у моєму класі. А коли я закінчував дев'ятий клас, у них народилася дитина.

А я, що я? Я про це ніби забув, але позначка залишилася. Сорок сім років минуло, а невеликий трикутний шрам на правій руці нижче вказівного пальця видно мені й зараз, коли я закінчую цю розповідь.

Ну, а жінки, хто їх зрозуміє. Важко сказати, сила чи слабкість чоловіка діє на них сильніше.

І ось тоді я зробив висновок: «Усе, що ми робимо, ми робимо заради жінок». Такий собі безкомпромісний юнацький висновок.

Але якщо говорити чесно й відверто, то я і зараз так думаю.

Тож вибачайте.

АМЕРИКО, АМЕРИКО...

Обід скінчився, і ми (це я й ще двоє хлопців з нашої групи) вийшли з ресторану «Київ», повернули праворуч, потім ліворуч і рушили вздовж Преображенської, весело обговорюючи майбутню вечірню програму.

Було близько четвертої дня. Попереду ще — тренування, читальний зал, вечірній променад; тобто всі радощі, притаманні нашому доволі бідному, проте веселому й безтурботному студентському життю.

1967 рік, Одеса, я навчаюсь на четвертому курсі інституту зв'язку. Батьки в Сімферополі; грошима, звичайно ж, допомагають, але їх, грошей, все одно не вистачає. «Щоб ви жили на одну зарплату», — так казали й кажуть в Одесі. Ми жили не на одну, а на дві зарплати — татову й мамину, — одначе доходів двох викладачів математики вистачало лишень на мінімальні потреби. Ані машини, ані дачі тобі, ані тим паче жодних поїздок за кордон чи то імпортних речей. Тільки найпотрібніше, ще й син-студент в іншому місті.

Навіть стипендію я міг отримати лише за умови, якщо здам сесію на одні п'ятірки. Бо ж усі доходи ділилися на кількість членів родини, тож виходило, що мені за доходами батьків стипендія не припадала.

Деякі мої одеські приятелі, дивлячись на цю ситуацію, мовчки крутили пальцем біля скроні. Вони ж приносили довідки, що їхні татусі працюють десь в артілі, або в торгівлі і заробляють самісінькі копійки.

Однак до інституту ці студенти приїздили на машинах або мотоциклах, речі купляли на товчку, харчі на Привозі. Та й удома в них була, як кажуть, повна чаша. Я б не сказав, що я їм заздрив або що. Ні. Але якщо на їжу в тебе лишень півтора карбованці в день, а апетит ого який, тож... самі розумієте.

Щоправда, і за цих жорстких умов я намагався вибирати оптимальніші варіанти. От і ходив з двома, такими ж як я, хлопцями до ресторану «Київ» обідати. Вдень він працював як їдальня. Звичайно, що в студентській їдальні нашого інституту було дешевше, але це був ну зовсім уже тюремний раціон. У «Києві» ж можна було цілком непогано пообідати на 70–75 копійок. Оскільки цей ліміт я перевищувати вже не міг, то загострилася в мене пам'ять саме на преїскурант. Поки стояв у черзі, запам'ятовував його повністю і, підходячи до каси, вже знав свій рахунок із точністю до копійки.

Якість ця не раз у подальшому житті дивувала оточуючих, хоча в ній уже й не було особливої потреби.

Однак, вибачте, дещо відволікся.

Отже, рушаємо ми вулицею Преображенською. (До слова, тоді вона називалася Радянської Армії) Коли дивлюсь, попереду — дівчина років вісімнадцяти, руденька з веснянками, та загалом дуже симпатична. Але, головне, за нею йдуть два лобуря, трохи напідпитку, і «клеяться», чіпляються до неї у найнахабніший спосіб.

Це було непристойно. На мою думку, так неможна поводитися з порядними дівчатами. Інша справа — з непорядними. Але це зовсім окрема розмова.

Слід було втрутитися. Я пришвидшив крок і порадив «залицьяльникам» звалити якнайдалі, щоб не наражатися на неприємності. Вони образилися й почали заводитися. Назривала бійка. Не те, щоб це мене якось турбувало, просто п'ять хвилин тому в мене були зовсім інші плани. Бойові якості моїх приятелів мені були невідомі; боксом займався лише я.

Один із супротивників смикнув мене за руку й відірвав гудзика на сорочці. Це було останньою краплею, і терпець мій урвався. «Хай-но ще раз підніме руку, і я йому вріжу», — чітко подумав я.

Але саме в цю хвилину в ситуацію втрутився новий персонаж, похмурий чоловік років під п'ятдесят.

Він сильно висварив нас усіх, штовхнув чомусь лише мене, взяв дівчину за руку й повів. Тоді я зрозумів, що це був її батько. Ми відразу ж знітилися — він мав на неї права, а наші парубоцькі розборки до сімейних справ не могли мати жодного відношення.

Проте дівчина несподівано показала характер і заявила батькові, що він дарма мене штовхнув, оскільки я підійшов із наміром вступитися за неї. «Подивимося, подивимося», — відповів чоловік, продовжуючи з недовірою мене оглядати. Проте таки запросив мене додому. Вони мешкали у великій старій одеській квартирі на цій же вулиці. Там мені пришили гудзика, розпитали мене, про всяк випадок, хто я такий, і я двигнув по своїх справах із почуттям виконаного обов'язку.

Дівчину звали Ася. Почав я туди іноді заходити й за дівчиною злегка упадати. Не те щоб вона мені вже так дуже подобалась, але... порядна дівчина. До того ж, за мого способу життя це певним чином піднімало мене у власних очах.

Крім того, з'ясувалося, що мої батьки знали батька Асі. Ні, не того чоловіка — це був, виявляється, її вітчим. Утім, він дуже добре до неї ставився.

Все у нас було цілком невинно. В кіно, до театру, до філармонії разом сходити. Нуднувато, щоправда, але що вдієш, ніби і це потрібне.

Так минуло два тижні. Мене вже в неї вдома почали чаєм пригощати.

А слід зазначити, що в цей час з якихось причин влада раптом відкрила єврейську еміграцію. Щось там йшлося про міжнародні угоди щодо надання безпеки й забезпечення торгівлі.

Загалом, дозволили. Ну, одесити швидко скумекали та як «повалили»!.. Від'їжджали цілими родинами. При

цьому євреїв поміж них слід було іноді ще пошукати. Так, виїхала одна знайома сім'я — вісімнадцять осіб, єврейкою серед яких була лише покійна бабця.

Еміграція відбувалася нібито до Ізраїлю, але у Відні був перевальний пункт. А вже звідти завбачливі одесити їхали куди хотіли. Часто-густо до Америки.

Ця пошесть охопила широкі верстви одеського населення. Саме тоді народився анекдот: «Стоять два одесити й розмовляють. Підходить третій й каже: «Я не знаю, про що ви тут говорите, проте їхати треба».

І от якось у черговому поході до кінотеатру Ася повідомляє, що вітчим просив мене зайти поговорити. Провів я її додому, зайшов.

Вітчим — серйозний такий. Каже: «Борисе, зараз усі йдуть. У нас теж майже готові документи. Поберись з Асею і виїдеш разом із нами як родич. До Америки поїдемо».

Повернувся я на свою квартиру дуже спантеличений. А слід зауважити, що мешкав я у далеких родичів: тітки Цилі й дядька Ілька. Вони були потомственні одесити, діти в них мали власні сім'ї і жили окремо. А дядько й тітка мешкали у напівпідвальному приміщенні по вулиці Велика Арнаутська (тоді Чкалова).

Мені, коли я приїхав у Одесу вступати до інституту, лишень сімнадцять виповнилося. Зразковою поведінкою я не відрізнявся, і батьки просто побоювалися кидати мене напризволяще. Тому й попросили родичів пустити племінника на квартиру, й заодно наглядати за ним.

Утім, старі мене ні в чому не обмежували, дуже любили, і я дотепер зберіг про них найтеплішу згадку.

В них у підвальчику збиралася дуже колоритна публіка. Справжня стара Одеса. Чоловіки грали в доміно. Саме так, з наголосом на першому складі. Жінки теревенили між собою. Що то була за мова! Мені, що приїхав з

Астрахані, вона видавалася іноземною — я й не всі слова розумів.

Ну уявіть собі, як одна жінка звертається до іншої: «Ти знаєш, я бачила твого Мойшу гуляти по Дерібасівській». А та у відповідь: «Ні, тримайте мене, або мої руки будуть по коліна в його крові. Та нехай в нього залишиться тільки один зуб, та й те для зубної болі. І коли ж то він нарешті гулятиме додому!..»

Дядько Ілько був знаменитим гравцем у доміно. Скласти з ним партію приїздили навіть з Пересипи. На запрошення зіграти він зазвичай відповідав: «Приїжджайте, приїжджайте, ми вас «делать» будемо».

Все це був переважно єврейський пролетаріат, котрий пам'ятав ще революцію, Япончика, Котовського та інших, не надто їх розрізняючи.

Вихідці з цього середовища нерідко досягали великих успіхів, проте не в Одесі. В Одесі ж всі вони були одеситами.

Траплялися й освічені. Найчастіше це були музиканти. Відома на цілий Радянській Союз школа Столярського готувала молоді таланти до подальшого навчання.

Дядько з тіткою дуже пишалися знайомством з однією поважною одеською сім'єю, де всі діти отримали консерваторську освіту. Якимось приходжу я додому з інституту, а там в гостях їхня мати — огрядна стара.

Дядько з тіткою представили мене: «Це наш племінник з Астрахані, вчиться в інституті». А слід сказати, що весь гардероб тоді у мене складався з двох костюмів. Один я прасував щодня і ходив у ньому на заняття, а другий висів у шафі як святковий. І черевики (однісінькі) я чистив регулярно.

Глянула вона на мене й каже так басом: «Подивіться на цього пацана, живе один без батьків. Так ні, щоб податися у бандити, ні, щоб стати злодієм, — він навчається».

Взагалі музична обдарованість тих ще одеситів (бачте, вже акцент з'явився), завжди перетиралася на язиках.

Одна з моїх двоюрідних сестер вийшла заміж за тоді ще молодого чоловіка. Він і музичної освіти не мав, проте грав на всіх духових інструментах, був керівником оркестру та писав пісні й музику.

До речі, вже тридцять чотири роки він живе в Америці і успішно торгує нерухомістю. І для цього, як бачите, освіти не знадобилася.

Всі мої знайомі одеські приятелі грали, хто на скрипці, хто на фортепіано, незалежно від того, вчилися вони цьому чи ні.

Один я ні на чому не грав, і це мене пригнічувало. Щоправда, я, як уже казав, займався боксом, і це трохи зрівнювало наші шанси перед дівчатами.

Прожив я у старих один рік, і захотілося мені зовсім уже повної свободи. Винайняв я квартиру, потім другу, потім третю... За два роки поміняв шість місць проживання.

Чого тільки не довелося мені побачити за ці два роки. Великі комунальні квартири, загальні кухні, черги вранці в один туалет, п'яні сварки, комунальні романи й купу іншого.

Дуже це мене дістало.

Тому на четвертому курсі знову попросився до тітки Цилі та дядька Ілька. Вони мене із задоволенням прийняли, тож четвертий і п'ятий курси я мешкав у них. Однак була у цього підвальчика одна особливість — блощиці. Їх неможливо було позбутися, вони жили там із часів заснування Одеси. Ми їх травили, а вони тільки міцнішали. Довелося пристосуватися, проте на незвиклу людину це діяло дуже сильно.

Якось був я два роки тому у справах в Одесі, жив у гарному готелі по вулиці Айвазовського. А у вихідні вирішив

відвідати це історичне для мене місце. Дивлюсь, а там аптека. Стіни пластиком вкриті, євроремонт ніби.

Обережно так запитую: «Вас блощиці не турбують?» «Ще й як турбують, — відповідають. — Нічим їх не візьмеш». Нічого не змінилося. Це динозаври вимерли, а блощиця — вона вічна.

Однак продовжу про головне. Після розмови з Асином вітчимо повернувся я додому й розмірковую: «Що робити?» Так нічого й не спало на думку. Ліг спати. Наступного дня вирішив батькам зателефонувати у Сімферополь.

Ви ж розумієте, чим тоді для нас була Америка: землею обітованою, планетою реалізованої мрії. А одесити завжди були близькі до Америки і саме до Нью-Йорка, незважаючи на велику відстань між ними.

Так, мій прадід ще в 1912 році вирішив одружитися і з жінкою переїхати до Америки. Але прабабця їхати в безвість одразу не захотіла, і він вирушив на розвідку.

Прибув до Нью-Йорка, йому там сподобалося, і повернувся за прабабцею. Однак, поки дійшло до діла — два роки сплило. Тут і Перша світова війна почалася. Кордон закрили, вони й застрягли в Росії. Після війни — революція, після революції — Громадянська, потім усі принади соціалістичного будівництва. Так і залишилися, так і жили. А якщо б встигли, то міг би я уже жити за океаном у третьому поколінні.

Ось так стояло питання, ось чому я замислився.

Мобільного зв'язку тоді ще не існувало, телефону в нашому підвальчику теж не було. Тому після лекцій пішов я до переговорного пункту на Дерібасівській, простояв півгодини в черзі і нарешті мене з'єднують.

«Мамо, — закричав я в слухавку, — мені пропонують перебратися в Америку, якщо я одружуся на Асі. Що ти з цього приводу думаєш?» «Що? — перепитала мама. — Повтори,

будь ласка». Це був перший і останній за моєї пам'яті випадок, коли мама попросила будь-що повторити. Вона завжди все дуже швидко розуміла. Я повторив. Мама надовго замовкла. «Знаєш що, — нарешті відповіла вона, — подзвони ще раз завтра». Певно, вона хотіла порадитися з татом. Це теж було виняткове явище. Зазвичай вона всі рішення приймала самотійно. Цієї миті в слухавці щось клацнуло, рівень гучності знизився, й незадоволений чоловічий голос різко промовив: «Роз'єдную». «Що це таке? — я став дибки й побіг до оператора. — Я ще не договорив». — «А нема чого й договорювати, — зухвало відповіла дівчина. — Нічого тут антисоветські розмови вести. І взагалі це не я тебе роз'єднала». «А хто?» — уже тихіше перепитав я. «Кому треба, той і роз'єднав», — гордо відповіла операторка й відвернулася від мене. Я відчув себе геть вигнанцем.

«Ось так-так, хто б міг подумати... Виявляється, і тут усе під контролем. Як же завтра зателефонувати?» Такі думки кволо крутилися в мене в голові, поки я йшов на тренування.

Проте провівши декілька раундів у спарингу, я заспокоївся. Бійка, навіть у вигляді боксу, завжди мене заспокоювала. «На хитру дупу знайдеться клізма з гвинтом», — подумав я. І наступного дня почав діяти за задалегідь розробленим планом.

Я зателефонував від сусідів на телефон сусідів моїх батьків і поводить себе як досвідчений конспіратор.

«Мамо, — почав я. — Поговоримо про вчорашнє питання, не називаючи його вголос. А чому, це я тобі пізніше поясню». Але маму, схоже, не потрібно було вчити. Життя достатньо її натренувало. «Про те, що ти казав, — промовила вона суворим тоном, — не може йти й мови. Як це ти поїдеш назавжди?! Я такого не допущу».

Еге ж, тоді виїхати — означало дійсно «назавжди». Якщо, звичайно, родичі не виїжджали слідом.

А потім слухавку взяв тато. Це була неабияка подія, бо ж тато у нас був так би мовити «небожителем» і з дітьми рідко розмовляв. «Борисе, — повагом почав він. — Що ти це собі надумав? Мене ж негайно з роботи знімуть і добре, якщо під суд не віддадуть. Та й ти ще інституту не закінчив».

Тут знов утрутилася мама. «Невже тобі ця Ася так уже подобається?» — задала вона підступне запитання.

Це були переконливі аргументи. Дійсно, мені ще рік навчатися. Виїхати — це означало, не отримати вищу освіту. А найголовніше, мені Ася не так уже сильно й подобалася. Тобто в цілому подобалась, але не настільки. А одружуватися все ж таки слід по любові. Так я вважав тоді. Втім, так само думаю і тепер, сорок із лишнім років потому.

Коротше кажучи, я ввічливо утримався від люб'язної пропозиції Асиного вітчима, пояснивши, що мені ще треба закінчити навчання, і обіцяв писати.

Асина сім'я емігрувала, і після цього я з ними вже ніколи не зустрічався.

Через три місяці щось змінилося в міжнародних стосунках, і єврейську міграцію повністю прикрили. Від'їжджати можна було лишень зі скандалом.

А ще через рік я успішно закінчив інститут, відразу ж був призваний у армію, де мені відкрили всі форми доступу до найсекретніших матеріалів. З того часу я мав право виїжджати за кордон лише у відрядження і під невиспущим наглядом компетентних органів.

Уперше я виїхав за кордон як турист уже після розвалу Союзу.

З часом до Америки з Одеси все-таки переселилися і мої двоюрідні сестри з родинами. Від них, а також від інших моїх знайомих, я, уже в нові часи, отримував доволі багато інформації щодо їхнього життя в країні звичайного капіталізму.

Але й досі не можу зробити висновок: гірше чи краще склалася б моя доля, погодься я тоді одружитися.

В 2007 році був у Сполучених Штатах. Нью-Йорк, Лас-Вегас, Великий Каньйон — найулюбленіші туристичні місця.

Жити там — це інша річ. Жодний з моїх знайомих в Америці не бідує, але ніхто й не досягнув виняткових результатів. Здається, для цього потрібен уже певний термін та досвід кількох поколінь.

А тут? Авжеж, тут дехто і бідує. Проте деякі вже можуть собі дозволити літати першим класом і жити у п'ятизіркових готелях.

Щоправда, зараз в мене інше уявлення про щастя. Воно не пов'язане напряму з матеріальним достатком, хоча й містить його як одну з бажаних передумов.

Розумієте, адже людство було щасливим чи нещасливим і в кам'яну добу, і в рабовласницьку або феодалну епохи; й у печерах, і в халабудях, і у палацах. Тому не будемо узагальнювати. Нехай кожен подумає конкретно про себе і своїх близьких.

Тобі добре, тож не зазри іншим і живи з цим.

Ну а щастя... тут немає готових рецептів.

Цікаво про це сказав Едуард Асадов у вірші «Что такое счастье»:

«Что же такое счастье?
Одни говорят: — Это страсти:
Карты, вино, увлеченья —
Все острые ощущения.

Другие верят, что счастье —
В окладе большом и власти,
В глазах секретарш плененных
И трепете подчиненных.

Третьи считают, что счастье —
Это большое участие:
Забота, тепло, внимание
И общность переживания.

По мнению четвертых, это —
С милой сидеть до рассвета,
Однажды в любви признаться
И больше не расставаться.

Еще есть такое мнение,
Что счастье — это горение:
Поиск, мечта, работа
И дерзкие крылья взлета!

А счастье, по-моему, просто
Бывает разного роста:
От кочки и до Казбека,
В зависимости от человека!»

Америко, Америко, де ти, мріє, та чи це ти і є?

СТЕЖКА ВІЙНИ

Осінь у Криму — чудовий час. Так було й восени 1968 року. Листя вже почало жовтіти, але ще було зовсім тепло. Я, командир взводу, тільки місяць як повернувся з невеликої європейської війни. Втім невеликою її можна було назвати тільки у порівнянні із звично грандіозними описами битв Другої світової. А так війна, як війна. Добре хоч, що майже безкровна. Навчаючись в інституті, я і подумати не міг, що реально служитиму. У нашому інституті була військова кафедра, що автоматично позбавляло від армії. Але нам випав інший шлях. Перед захистом диплому всі хлопці з моєї групи отримали повістки. «Без проходження медкомісії студенти до захисту не допускаються» — таке оголошення висіло на деканаті. Довелося пройти. Картина ще та: йдеш голий уздовж довгого ряду фахівців, в основному молоді жінки. Деякі студенти закриваються, як можуть, я не став. «А ви чому не закриваєтеся? — з цікавістю запитав мене немолодий лікар-психіатр. — Вам що, приємно, коли на вас дивляться?». «Ну, коли молода жінка, то приємно, а коли ви — то ні», — нахабно відповів я йому, отримавши якийсь хитромудрий запис латиною в особистій справі.

Вже в армії я звернувся до знайомого начмеда з проханням перекласти мені цей запис. Мені здавалося, що він дуже важливий для подальшої діяльності. Начмед довго сміявся, а потім сказав: «Та нічого особливого. До стройової служби придатний». — «А чому латиною?». — «Ну, він же психіатр. Хто його знає, що у нього в голові. Втім тут ще кілька слів. Ну, я не можу точно перекласти, але, загалом, щось на зразок: сексуальна орієнтація нормальна. Правда, виражено все це якимсь давнім ідіоматичним зворотом типу...», і він ясно й чітко вимовив відповідний до випадку матюк, що означав мої

потенційні здібності в цьому неформальному виді спорту в 21 рік. Усе життя б так про мене говорили, хто б заперечував.

Усі ми виявилися придатними до стройової і отримали направлення до місця майбутньої служби ще до захисту. Правда, можна було вибирати місце служби в межах наявних вакансій. Я вибрав місто, де з 1963 року жили мої батьки, успішно захистився і вибув до місця служби.

Далі події пішли швидше. Рано-вранці 20 серпня, в день мого народження, мене підняли по бойовій тривозі і на чолі свого взводу відправили кудись у невідомість. Чехословацьчина — країна, де спробували зійти паростки свободи. Ми їх благополучно розтоптали, швидко, за один місяць. Правда, я особисто не топтав. Нашим завданням було забезпечення зв'язку між танковими колонами, що наступають. Ми з цим завданням упоралися, але, будучи зв'язківцем і слухаючи все, що звучало в ефірі в цей період, я зрозумів, як близько ми були від великої війни. Інші це також розуміли. Запам'ятався випадок, як з'їхав з глузду майор, що чергував на комутаторі у той момент, коли віддавався наказ піднятися стратегічній авіації з ядерною зброєю на борту. Пронесло — і слава Богу.

Місяць минув, і ми повернулися, трохи інші, але повернулися. Ось і ще один місяць минув і ніби як нічого й не було. Молодість швидко заліковує душевні травми, тому що егоїстична і себелюбна. З віком ми починаємо розуміти цінність життя. Це, напевно, єдиний дійсно цінний досвід, який ми набуваємо.

Але цього жовтневого дня все було спокійно. Я мав заступити в добовий наряд — начальником караулу на артилейських складах. Хороший привід відпочити і позасмагати. Якби знати, якби знати, які пастки розставляє нам життя. Але... як сказав поет «Нам не дано про це дізнатись...»¹.

¹ Тютчев Ф. І., 27 лютого 1869 р.

Розведення караулу пройшов без ускладнень, і я подався до чергового приміщення — бетонної будки, що стояла на одному кінці складу. Сам склад являв собою досить велику територію, на якій квадратно-гніздовим способом розташовувалися довгі бетонні одноповерхові комори з проходами між ними. Просто табір римського легіону.

Сонце вже хилилося до заходу, але було ще світло. Так минуло близько години. І раптом я виразно почув автоматну чергу, потім ще одну. Кулею вилетівши з вартівні, я побачив, що вартовий з поста з протилежного боку складу абсолютно реально обстрілює невелику колону солдатів, що рухалася в ідальню на вечерю. Солдати вже частково розбіглися, частково залягли, а я привернув його увагу, тому що наступна черга вліпила уже в наше приміщення. На всі боки полетіли уламки бетону, добре, що у приміщенні вже нікого не було. «Сповісти в комендатуру!», — крикнув я сержантові і перебіг до першого сараю. Тепер між мною і стрільцем була надійна перешкода, але перебігати треба було по відкритому місці. Пост, з якого велася стрілянина, являв собою окопчик з невеликим бруствером на підвищенні, тому проходи були як на долоні. Я роззирнувся. У мене був тільки пістолет Макарова з двома обоймами патронів. Безглузда хлопавка на такій відстані. «Треба підібратися ближче», — подумав я і став перебігати від комори до комори. А він, собака, пострілював по мені, нехотя так.

У цей момент біля ангара, за яким я перебував, з виском загальмував УАЗик і з нього викотився червоний майор-господарник, що чергував цього дня в комендатурі.

«Що тут у вас коїться, вашу матір!», — заволав він на повний голос, і черга негайно вліпила просто в колесо машини. Яке видовище! Майор миттю заліг. «Ти чого стоїш?» — це вже мені, але свистячим шепотом.

«Уперед, ти начальник караулу, негайно припини це неподобство». Ну, матюки й інші ідіоматичні вирази я опускаю,

але уявіть собі цю фразу, що тільки з них і складалась, і ви все зрозумієте.

Втім, я і сам розумів, що заходи вживати потрібно, і продовжував перебігати від однієї бетонної будівлі до іншої, поступово наближаючись до караульного стрільця. Ось і остання. Залишався відкритий простір метрів двадцять і цей проклятий окоп. «Погано, що в гору — важко бігти, але й добре теж: якщо рвонуть щодуху, опинишся поза досяжністю, в мертвій зоні», — думки мелькали автоматично, час ніби стиснувся, звуки зникли, залишилося якесь дивне дряпання, як по склу. І раптом я побачив муху. Вона ніби стояла в повітрі, і крильця рухалися ледве-ледве. Але не падала ж, не падала. Маячня якась.

Я вистрибнув з-за комори, злегка тернув плечем по бетону і чимдуж побіг. Повітря стало в'язким, рухатися було важко, як у воді, ноги слухалися погано, але я біг, біг. Ось він, бруствер. І в цей момент я побачив ствол автомата. Здавалося, він був спрямований просто мені в лоб. Кільце світлого диму повільно, як з рота курця, виплило із ствола і щось блискуче визирнуло з цього кільця і раптом зникло. Страшний гуркіт навалився на мене, світ замигтів як у прискореному кіно, але я вже перестрибнув через бруствер і заглянув у божевільні очі стрільця. Він не ворухнувся, а я кинувся на нього, і ми покотилися по землі.

Автомат залишився лежати на вогневій позиції.

Далі події мелькали настільки швидко, що повністю щось усвідомлювати я став тільки тоді, коли помітив навколо себе цілу купу народу: майора-господарника, мого сержанта, трьох солдатів з караулу.

Заарештованого здали на гауптвахту, добряче віддухопеливши від надміру почуттів.

«Що це у вас, товаришу лейтенант?!» — запитав мене сержант, коли я знову відновив здатність чути, і показав

на плече моєї гімнастерки. Величезна дірка з обпаленими краями. Наче пропалена сигаретою дірка в тонкій тканині, тільки разів у двадцять більша.

«Не знаю, — відповів я, — тернув по бетону, коли намагався бігти. «Намагався? — недовіжливо перепитав сержант. — Я взагалі не побачив, як ви бігли. Щойно тут і вже там. А з чоботом у вас що?». «Так, з чоботом, звичайно, непорядок», — каблук разом з цвяхами лежав окремо від чобота просто перед нами. А кобуру я так і не розстебнув, не встиг. Усе закінчилося.

Історія виявилася стара як світ. Щось там у солдата сталося, він збігав кудись по сусідству і добряче хильнув без закуски. Далі з ним відбулося те, що зазвичай відбувається зі спадковим алкоголіком — «з глузду з'їхав». І почалося, і закінчилося. На щастя для начальства знайшлися у нього психічнохворі в роду і його благополучно комісували.

Мені оголосили три доби арешту за втрату пильності, але не посадили, а послали на чергові навчання; майор-господарник отримав медаль за хоробрість і мужність; кожен отримав по заслугах.

З майором ми якось навіть заприятелювали. «Воно тобі треба було?», — казав він за чаркою. — Послав би мене на... і дочекався комендантського взводу». І ще казав: «Я як Уточкін¹. Раз-два — і в дамках».

Ну, гаразд, забудемо про нього. А ось про що я забути не можу — це коли побачив кулю, що вилітає із ствола, коли зрозумів, як багато подій містить кожна мить життя.

І з якою ж швидкістю, пробачте, треба бігти, щоб пропалити гімнастерку об стіну бетонного сараю? Зауважте, не подерти а пропалити.

Загадка...

ОЙ, НЕ ЙДІТЬ, МАЛЯТА, В АФРИКУ ГУЛЯТИ

«Тат, тат, тат...» — низький дуже гучний переривчастий звук розходився луною у величезному приміщенні твіндека. Синхронно з ним вмикалася й гасла велика кругла червона лампа.

Народ заворушився, відстібуючись від койок, що піднімалися рядами вгору ледве не заввишки як п'ятиповерховий будинок. Народ — це цілий батальйон солдатів і сержантів, і я, єдиний черговий офіцер, пристебнутий, як і всі, на восьмому рівні.

А було так. Потрапивши в армію лейтенантом-дволітком в серпні 1968 року, я уже встиг взяти участь у кількох операціях Радянської армії й ВМФ. Військова спеціальність у мене доволі мирна — зв'язківець, проте чомусь постійно я прикомандировувався до десантури. Напевно, спрацьовував мій холостяцький статус, та й, якщо відверто, мені самому в тому «ніжному» віці подобалися пригоди й мандрі. А це як раз і було новою пригодою. Мій взвод підпорядковано бригаді морпіхів, і ми кудись пливемо на великому десантному кораблі. Куди? Це воєнна таємниця, але за чутками — до Африки.

Твіндек — це та ж сама казарма, хоча й тимчасова, і в ній мусить бути черговий офіцер. З вечора командир батальйону вирішував, кого призначити. Покликали мене. «Лейтенанте, — сказав командир, — іди черговим». «Я ж тільки-но з чергування — добу відстояв черговим по зв'язку», — обурився я. «Ну то й що? — без натяку на збентеження заперечив командир. — А тепер ще добу полежиш». І додав: «Робити там абсолютно нічого, лежи собі, проте служба йтиме. А пошлю когось старшого, так ще й «темну»

¹ Мається на увазі *Сергій Уточкін (1876–1916)* — один з перших російських авіаторів, футболіст, вело-, авто- і мотогогонщик початку ХХ століття.

влаштують. Ти ж поки ворогів не нажив, і солдати до тебе добре ставляться». Це була правда. Я прийшов не з училища, а з цивільного вузу, субординації не дотримувався, бігав разом із солдатами смугу перешкод, ходив на тренування з боксу й з багатьма потоваришував. З деякими, між іншим й досі дружу.

Як уже я згадував, у боксерській секції я був єдиним офіцером. «І що це за спорт?! — зітхав командир нашого окремого батальйону зв'язку. — А якщо по пиці дадуть? Як же ти після цього ними командуватимеш?» Але мене це не бентежило. Займаючись боксом з дванадцяти років, я давно вже не сприймав як образу «отримати по пиці». Отримав — ну й що з того? Головне, відповісти як слід, та й не так легко в мене було поцілити, враховуючи те, що місяць тому я став призером першості Одеського військового округу в середній вазі.

Словом, не мав я з «нижчими чинами» жодних антагоністичних протиріч, тому й опинився на тому чергуванні.

Однак ці сигнали означали кінець нашої подорожі. Потрібно негайно забиратися зі свого ярусу. Річ у тім, що нагору ми вилазили повільно вузесенькою металічною драбинкою, а вниз слід було «сипатися» дуже швидко, сковзаючи на руках по металічній жердині. Аби руки від тертя не обпекти, захоплюєш краєм шинелі цю жердину — й униз. І все одно долоні припікає. Та головне, треба дуже швидко відбігти, інакше як раз на голову наступний боєць сяде, і добре, якщо прикладом автомата по ній не поцілить. Майте на увазі: лежиш повністю вдягнений, у шинелі, автомат поруч.

Тут наш ВДК¹ встав, його ніс на обидва боки розкрився, апарель висунулася. Я глянув на годинник — четверта ранку. Попереду якийсь гористий берег ледве видніється,

¹ ВДК — великий десантний корабель.

до кам'янистого пляжу ще метрів п'ятнадцять чорної води. Вочевидь, корабель ближче підійти не зможе. Всі з острахом на цю воду дивляться. А раптом глибоко? Отак у шинелі, ременях, з автоматом — гульк безслідно!

Коли вже й командир з іншими офіцерами «виткнулися». Командир на повні груди: «Комунисти вперед!» Проте ніхто так особливо швидко вперед не побіг. Він вдивляється в безладний натовп солдат і помічає мене, невиспаного й неголеного. Тепер знову що є духу, але вже в новому формулюванні: «Лейтенанте Фінкельштейн, уперед!» Тут я подумав, що добряче влип. Річ у тім, що ще під час чехословацької кампанії мене прийняли кандидатом у члени КПРС. Прийняли без усілякої черги, не зволікаючи, немов би «на передовій». Тож, ніби за адресою командир звернувся, хоча й дуже вже вибірково. Знову ж таки, у присутності солдатів. Підійшов я до краю апарелі і — шубовсть! Вода виявилася до пояса, проте доволі холодна. Тут уже я кричу: «За мною!» Солдати стрибнули, і невдовзі ми, мокрі й злі, вивалюємося на пустинний берег. Я озираюся — неподалік ще декілька ВДК причалило. З них теж солдати вистрибують. Як у пісні про Махно: «і покрився берег, і покрився берег сотнею порубаних, постріляних людей...» Ну це жарт, звісно, всі ми живі й здорові. Коли раптом із боку високого берега постріл, потім ще один, потім черга коротка. За звуком — автомат Калашникова.

Не такий уже він, виявився, і пустинний цей берег. Проте, ми бігом штурмуємо прибережні висоти і там, не стрівши нікого, застрягаємо остаточно. Наскрізь мокрі, в чоботах хлюпає вода, голодні як собаки.

Не маючи жодних додаткових вказівок, я командую: «Сушитися, оправитися, їсти». Назбиравши якісь винесені морем деревинки, ми розпалюємо багаття, дістаємо сухий пайок, казанки, виливаємо воду з чобіг. За годину встає

сонце, ми відпочили і цілком готові до бою. Щоправда, ще за двадцять хвилин стало так спекотно, що ми відразу зрозуміли, де ми.

Тут і офіцерський корпус нарешті з'явився. Всі поголені, з ароматом щойно випитої кави. «Лейтенанте Фінкельштейн, — командир мене знову помітив, — що це ви такий розтріпаний?» А вже тут мій терпець уривається остаточно. «Можна на вухо, товаришу командир?» — запитую я. «Можна», — з цікавістю погоджується командир. Я нахиляюсь (він нижче від мене на зріст) і пошепки, але дуже чітко розділяючи слова, повідомляю йому ненормативною лексикою, що я думаю з приводу всього цього неподобства. Він дивиться на мене дещо здивовано, проте, по-моєму, навіть схвально. «Та чому ж ви тут сиділи? — перепитує він. — Йшли б на корабель голитися, митися». «Так я ж черговий, і мене, здається, ніхто не знімав з цього поста», — відповідаю я. Ну, точно Аркадій Гайдар якийсь.

Утім, це так — дрібниці, а процес собі триває. Виходить тут вже старше начальство, дивиться в бінокль кудись углиб материка.

Прибігає дрібним алюром посильний, щось передає нашому командирові. Тут же на бархані проводять нараду. «Наказано здійснити розвідку боєм», — повідомляють нас. Потрібні відділення десантників та офіцер-зв'язківець із радіостанцією. Офіцер із зв'язківців лише я один. Тож, їхати мені.

Ми завантажуюємося в два УАЗи, щільненько так, і їдемо. Один з десантників теж лейтенант, але не дволіток, а стройовий. Я з ним незнайомий.

Наші, перепрошую, всюдиходи повзуть по бездоріжжю доволі важко. За дві години ми побачили якісь жалюгідні хатини — село. Хати порожні, лише в одній сидить місцева жінка непевного віку й на нас не реагує. Нібито хвора.

Ми їдемо далі, і тут у нас ламається один УАЗ. «Двигун заклинило, надто довго на консервуванні простояв», — похмуро пояснює водій.

Обстановка починає розпалюватися і у прямому, й у переносному значенні. Навколо пекельна задуха, наче марево над випаленою землею.

Я намагаюся викликати базу — жодного ефекту. В ефірі — тріск, шум. Проходження радіохвиль погане; бо ж ера мобільних і супутникових телефонів настане тільки років так через двадцять.

Ми знімаємо тент з другої машини й обліплюємо її як гроно винограду. Їдемо повільно. Якщо й ця машина «заглухне», то буде не переливки. Словом, години через три ми виїхали на берег і не знайшли там жодних десантних кораблів — схибали.

В цей момент другий лейтенант знепритомнів, пульс слабкий ниткоподібний. Судячи з усього, сонячний удар.

Я залишився єдиним офіцером у строю. Потрібно було приймати якесь рішення.

Нас було одинадцять чоловік, серед яких один в дуже поганому стані. З тенту від машини ми зробили імпровізований навіс, під нього покляли лейтенанта. Я особисто вколов йому антидот з аптечки й влив до рота залишки теплої прісної води зі своєї фляжки. За моїми розрахунками, база висадки розташовувалася праворуч, і я дуже сподівався, що не помилився. Водія і трьох солдатів посадовив в УАЗ і доручив їхати в указаному напрямку вздовж берега, але не більше ніж на тридцять кілометрів. Якщо вони нікого не знайдуть, то повинні повернутися до нас.

На моєму годиннику було вже близько четвертої пополудні. Згодом ліки подіяли, і лейтенант очунав, проте міг тільки лежати. Так минуло три години, і раптом ми почули шум — гвинтокрил. Спочатку я трохи розгубився:

хтозна, чий він? Проте виявився наш, з палуби найбільшого ВДК.

Ми прибули на базу й отримали догану від керівництва. Щоправда, близько вечора це вже не мало для нас жодного значення — ми всі захворіли. Та ще й як захворіли! Температура за сорок, червоний висип на шкірі. «Село... — згадав я. — Недарма воно було порожнім».

Нас кудись везли, потім з якогось польового аеродрому відправили санітарним літаком до Севастополя.

Там з обережністю переправили до шпиталю. Мене, як офіцера, поклали в генеральську палату; солдатів усіх разом — у звичайну. До речі, як я потім з'ясував, другий лейтенант лікувався лише від теплового удару; заразна хвороба чомусь його минула.

«Законопатили» мене у палаті, їжу під двері на такій дерев'яній лопаточці підсовують, лікар у білому матерчатому скафандрі заходить, ліки якісь експериментальні колють. Тут у мене, звичайно, оптимізму поменшало.

Однак два дні минуло, і я несподівано дуже швидко почав видужувати.

Лікар каже: «Ех, шкода, що ти так мало прохворів. Та я б на тобі дисертацію зробив!». «А чим я хворів?» — запитую. «А дідько його знає», — відповідає. Так і записали пізніше в моїй медичній карті: «Страждав на невідому тропічну хворобу». З цим і живу досі.

Але став я помічати, нянечки, що до моєї палати заходили, якось помінялися. Раніше все старші жінки були, а тут як на підбір: молоді та з неабиякими груденятами. І тут до мене почало доходити, а потім і лікар просвітив. Лежить, хворіє і вже видужує молодий і, головне, нежонатий офіцер. Інших он ще в училищі замполіти женять, а тут така рідкість. От нянечки і водять наречених на оглядини: дочок, племінниць, родичок.

Зрозумів я — ще трішки, й оженять, виписався достроково й додому, в Сімферополь.

А мене вже на місці служби зачекались, як раз на носі інспекторська повірка. Саме так вона називається: не перевірка, а повірка. Чому — і досі не знаю.

Почав я обурюватися: «Дайте-но перепочити, я ж не зможу здати нормативи за станом здоров'я». «На пенсії відпочинеш», — відрізав командир батальйону. Проте все ж таки зглянувся і відправив погуляти на свіжому повітрі — тобто два дні патрулем по місту шпацірувати.

Тож, дали мені двох «зелених» солдатиків. Походжаємо, слідкуємо за порядком.

Вечері в міському саду (майбутня «Зеленка») гуляємо собі, народу багато. Дивлюсь, група військових строкової служби (ті, що в'язнів конвоюють) розпиває горілку біля огорожі і голосно лається. Підходжу, роблю їм зауваження; авжеж, я ж заслужений ветеран. У формі, з пістолетом на боці. Краєм ока вловлюю якійсь рух і різко подаюся убік, тому й удар мене чіпляє лише частково. Кашкет падає, я як на тренуванні розвертаюся й що є духу б'ю правою прямо в центр п'яної фізіономії.

Щось хрускає під моїм кулаком. «Ніс зламав», — розумію я. Мені самому двічі ламали ніс, і я знаю, як це несолодко. Солдатики кудись зникають, а я опиняюся під градусом ударів у центрі алеї і хапаюся за пістолета. В цю мить мене чимось важким б'ють по руці, пістолет падає, я підтягую його за ремінець, прикріплений до кільця рукоятки, затискаю в руці і стріляю у повітря.

Миттєво навколо мене утворюється порожній простір, нападаючі розбігаються урозтіч, і я бачу в кущах моїх сторопілих солдатиків.

Та втримати мене вже було неможливо, я рвонув до коммандатури, підняв по тривозі черговий взвод, об'їхав усі

військові частини, і вже вранці винуватці сиділи в камерах Сімферопольської комендатури. Втім, не всі — той, хто перший мене вдарив й отримав здачі, не сидів, а лежав під охороною у військовому шпиталі. Я написав рапорт про те, що сталося, і з відчуттям виконаного обов'язку вирушив додому спати. Глянувши у дзеркало, я побачив, що мені під око поставили здоровенного ставника, проте, хіба ж мало було «ставників» у моєму тодішньому житті.

Опівдні я припудрив синець і прибув до комендатури для несення подальшої служби. Тут мене викликав комендант міста. В нього на столі лежав мій рапорт. «Опір патрулю — тяжкий злочин, — сказав комендант, — проте ви, якщо бажаєте, можете рапорт переписати». «Навіщо переписувати? — здивувався я. — Таж там самісінька правда!». «Це років зо п'ять дисбату, — вів далі комендант. — Утім, я не наполягаю. Йдіть подумайте».

Я вийшов за двері й опинився в оточенні збуджених солдатських родичів. Хлопці були місцеві — кримські, і батьки їхні вже прибули, як по тривозі.

Татусі намагалися зі мною випити, мами пробували мене розжалобити, сестри пускали бісики. Зрештою, я ж був не залізний і години зо дві по тому переписав рапорт.

«Штрафники» (звинувачені вже у п'ятиці, а не у чиненні опору) відсиділи два тижні на «губі» і пішли дослужувати. Я забув про це через тиждень і зайнявся іншими справами.

Проте ось що цікаве, той самий призвідник бійки — він був із самого Сімферополя. Багато років по тому, щодня йдучи на роботу, я майже весь час зустрічав його на вулиці. Ми роззнайомились. Виявилося, що він вступив до інституту, успішно закінчив його, працював учителем у школі, згодом завучем.

І кожного разу, зустрічаючись зі мною, він вітався за руку, зазірав прямо в очі й проникливо казав: «Доброго здоров'я, товаришу лейтенант».

З часом сліди його загубились, однак, все ж таки добре, що я переписав тоді рапорт. Хіба мало що може трапитись у житті?

За все саджати — тюрем не вистачить.

Сергій Єсенін, який на власному досвіді добре пізнав російський побут та звичаї, написав із цього приводу таке:

«Ну кто ж из нас на палубе большой
Не падал, не блевал и не ругался?
Их мало, с опытной душой,
Кто крепким в качке оставался».¹

А щодо одруження? Так мені всього три місяці гуляти й залишалося. Хіба ж варто було чинити опір?

¹ С. О. Єсенін «Лист до жінки», 1924 р.

КОМУ СУДИЛОСЯ БУТИ ПОВІШЕНИМ, ТОЙ НЕ ПОТОНЕ¹

Вересневого ранку підрозділ зайняв позиції на полігоні. Бойові стрільбища, 1969 рік. Піднялися по тривозі о третій ночі, потім марш-кидок і все в гору, в гору. Зараз вже сьома, але ще досить прохолодно.

Я повів плечима і помацав колюче підборіддя. Поголітися не встигну, зараз почнеться основна програма. Рота повільно підтягувалася і розгорталася вздовж лінії мішеней. «Діди» гуртувалися окремо — у них невдовзі «дембель». Був би солдатом, пішов би разом із ними. Але я — лейтенант, командир, стріляю першим, а в запас піду, напевно, останнім.

Правда, у мене згодом весілля. Заяву вже подали. Довелося згоду в її батьків просити — нареченій ледве сімнадцять виповнилося. Зате я вже «готовий до праці і оборони»: інститут закінчив, службу завершую. Що там далі — невідомо. Тож побачимо, як розвиватимуться події.

Тут мої роздуми перервав захеканий солдат з першого взводу. «Товаришу лейтенанте, вас на вогневий рубіж викликають».

Що ж, вперед; і я не, поспішаючи, попрямував до самотньої постаті посередника, що стовбичила неподалік. Мішені вже піднялися. Я взяв у старшини автомат, свого не мав. За мною був закріплений офіцерський «Макаров», потрапити з якого в ціль було найлегше, якщо запустити його в цю саму «десятку». А ось з автоматом Калашникова у мене одразу склалися дружні стосунки.

¹ He that is born to be hanged shall never be drowned (англ. — Прислів'я)

Нас тільки закликали — серпень 1968, а тут нічні стрільбища. Попереду щось блимає, цівка ледь світиться, але стріляєш трасуючими набоями — дуже красиво.

Стріляв я стріляв і в підсумку в усі мішені потрапив. Виявилось, що мене і вчити не треба. Все виходить до ладу. З прикладною зброєю у мене потім завжди було так. А ось з неприкладною чомусь не склалося. Років десять в армії і після неї я вчився стріляти з пістолета, і все одно мав клопіт. Однак повернімося до наших стрільбищ. Кажуть, як командир відстріляється, так і підлеглі себе покажуть. Я ліг, прицілився і, затамувавши подих, плавно потяг на себе гачок. Потяг і відразу відпустив. Та-га. Черга вийшла в два набой. То був особливий шик, який засвоїв я — прикомандирований до десантників як офіцер зв'язку.

Ми таки — зв'язківці. Тому метка стрільба у нас була радше винятком, ніж правилом.

Однак — чому б і ні. Ось, мішені падають. Я вистрілив останній набій, розрядив автомат, зробив контрольний порожній постріл і півівся. «Стрільбу завершив». «Гаразд, товаришу лейтенанте, — відгукнувся майор-посередник: Продовжуйте бойове навчання».

«Що у нас ще сьогодні? — Подумав я: Авжеж, гранати». Кинути бойову гранату — не для пацанів, і я попрямував до групи «дітів», що позіхали на пагорбі.

Їх було семеро: троє водіїв, два лінійника і два радиста. Всі вони служили довше за мене. Стосунки з ними були не прості. Разів зо два довелося брати їх в руки. Особливо складно було з водіями. Двоє з них раніше були судимими за хуліганство. По молодості їх не посадили, але хлопці були — ого!

Місяць тому пішли в самоволку, потім лікувалися в медсанбаті від наслідків. Повернулися в частину і вирішили цю пригоду обмити. А тут моє чергування. Словом,

загули на «губу» всі в розпачі і образах. Теж мені бійці, ходять, ледарі, перевальцем.

Тоді я був стройовиком, сам зараз дивуюся.

«Ставай», — я взяв окремих ящиків із спорядженими гранатами і за метрів тридцять перед невисоким бруствером.

Боець підходив, я передавав йому гранату, він, смикнувши чеку, кидав її якомога вперед, після чого ми залягали в неглибокі шанці, а вона вибухала далеко попереду. Справа знайома, тричі ми таке випробували.

Погляд мій зосередився на гранатах. Один вибух, другий, третій ... — я виразно побачив цю, третю гранату. Вона без чеки лежала, тут — під моїми ногами. Все це я збагнув уже в повітрі, коли стрибнув вперед, перелетів через бруствер і приземлився на щось м'яке. Пролунав вибух. Я підвівся, піднялося і «щось м'яке», і «це» було тим «дідом», якого я запакував на гауптвахту. Він дивився на мене і... посміхався. Впустив гранату? Я її не міг упустити, хтось же висмикнув чеку. А він собі посміхається... Я потягся до кобури, пальці самі відстебнули засувку, і пересмикнули гашетку.

«Просто в лоба, — наполеглива думка висвердлювала мозок: Просто в лоба». Посмішка згасла в його очах, він повернувся і побіг. Я повільно дійшов «Нічого ж собі почався день», — мляво подумав я і попростував до польової кухні, де чергував знайомий сержант-надстроковик. «Дай-но чогось сьорбнути», — сказав я йому. Він здивовано витріщив очі, зі мною такого не траплялося, проте слухняно хлюпнув мені в алюмінієву квартиру якогось пійла.

До речі, ось ця кварта, зараз переді мною. Сорок три роки минуло, а їй хоч би що...

Хвилини за п'ятнадцять я повернувся до роти. «Солодка парочка» намагалася уникати мого погляду, ніби нічого не сталося.

Через місяць їх всіх демобілізували, а я служив ще більше року.

Минуло десяток років. Я жив, працював, мандрував світами. І тут збори. Видали мені «партизанську» форму і призначили на два місяці начальником зв'язку артдивізіона. Мені це навіть сподобалося — все-таки якась пригода. Далі всюдихідник ГАЗ 69 і я моталися під спекотним сонцем півдня. Водій у мене був такий же «партизан» — рядовий молдаванин з Кишинева. Він завжди в каністрі вино замість бензину возив. Так що нам було чим бавитися. Часи змінилися — не термінова служба, та й ми вже люди дорослі.

Завертаємо якимось до сусідів, а там водієм ще один «партизан», той самий — Пашею його звали. Теж на десять років старшим був. Ну, я людина не злопам'ятна — посиділи, випили, заночували і далі в дорогу. Виїхали нагору і вниз до мотострілків. Машина розігнала, дорога непрофільована, водій на гальма, аж ні — пропали гальма. Він кермом туди-сюди, але узбіччя високі — не вискочив.

Бачу: попереду машини колесо летить. Відразу зрозумів — наше колесо. Отож, їдемо на трьох. Тут нас упоперек дороги розвернуло і ми повільно так — на бік.

Скажені відчуття. Вилізли, оговталися, по рації допомогу викликали. «Що це було? — питаю. «А казна що, — відповідає водій: Я тут дивлюся — гальмівної рідини немає, та й гвинти кріплення на колесі ніби ослаблені. Один навіть зірвано з різьблення, сліди від ключа є».

Так і лишилося це таємницею на певний час.

Минуло ще десять літ. Часи вже інші. Кооперативний рух, гроші з'явилися не тільки у держави.

У мене свої справи. Я саме повертався з-за кордону. Місяць пропрацював в Норвегії. У Москві сідаю на літак. Попереду мене двоє. Один, здається, таки-так — це він.

Погладшав, на потилиці дві складки, але він. Тут Паша мене помітив. Щось невловиме промайнуло у його очах. Місце поряд зі мною було вільне, і коли літак злетів, він підсів і заговорив: «Товаришу лейтенанте», життя — ось воно яке». «Слухай-но, Павле, я вже давно не лейтенант. Та й чи варто згадувати минуле?». «Ні, лейтенанте, — продовжив він: Ти всього не знаєш. Я зараз кооператор. Ти в своєму інституті за місяць менше заробляєш, ніж я за один день». «Не в грошах щастя», — спробував я відбутися жартами. «Може бути, — відповів Паша: — Але мушу сказати, що твоє щастя я вже бачив, а ти про нього і не здогадуєшся. Адже це я тоді, двадцять років тому, чеку висмикнув і гранату впустив. Та й потім в 1979 році, поки ви спали, я гальмівну рідину злив і колесо послабив. Так що щаслива ти людина, далєбі».

Я не відчув ні особливої злості, ні особливого захоплення. Відчув цікавість.

«А навіщо тобі це було потрібно? — запитав я: — Що я тобі заподіяв? Це все через гауптвахти, через іншу дрібницю?». «Ти не зрозумів нічого, — відповів Паша: — Нас же двоє було. Ще Сергій, пам'ятаєш. Ми з ним разом були, а там, на «губі», його в іншу камеру посадили і більше він до мене вже не повернувся, іншого собі знайшов. А я його так і не забув і зараз пам'ятаю».

Мене навіть ледь знудило; раптом здалося, що я торкнувся чогось темного і смердючого. Хто б міг подумати? Ось де джерела помсти. Я інстинктивно відсунувся і, подавшись у туалет, ретельно помив руки. Коли повернувся, Паші вже поруч не було.

Минуло ще кілька років. Якось я їхав на роботу і почув у радіоновинах, що в Чорному морі зазнав аварії пароплав і загинуло чимало народу. Це зацікавило мене, тому що цей пароплав два місяці тому пропонували нам в заставу

під час кредитування. Ми не погодилися і, на наше щастя, мали рацію. Зацікавившись, я почав переглядати списки пасажирів і побачив знайоме прізвище. Невже Паша? Так, він був у списку живих. Але я не надав даному факту великого значення.

Суворими були ті часи, багато знайомих загинули за справу і без справи.

І лишилася б ця розповідь без завершення, якби не потрапила мені на очі лаконічна замітка із залу суду.

Вбивство без підстав і довічний термін. Паші. Так нагло обірвалася його доля.

Облишмо цього разу вірші й помовчімо...

ЄВРЕЇ, НАВКОЛО САМІ ЄВРЕЇ

Будильник несамовито задзвонив, і я ледве розплющив очі. День тільки-но починався, день 20 травня 1969 року. А день зазвичай для мене починається близько сьомої ранку. Ніколи не любив рано вставати, краще вже зовсім не лягати.

Все своє доросле життя засинаю близько третьої ночі і зараз, сорок років потому — так само. Спробуй-но при цьому встати о сьомій, хоча о восьмій вже нібито й нормально. Проте держава чекати не могла, о восьмій шиккування, а я ж усе таки командир роти. Інші приходили тверезими чи не дуже, поголеними чи ні, а я приходив завжди невиспаний. Натомість у неділю цілком міг встати ближче до обіду. І нічого, вистачало.

Через сорок хвилин я повним ходом рухався в бік військового містечка. Майже рік у армії, купа пригод, а на цьому тижні наче нічого особливого не планується. І не припиняючи швидко переставляти ноги, я задумався про пляж, про море, про дівчат.

Але ось і наше місце розташування. Батальйон уже стоїть на плацу, і я миттю прилаштовуююсь до лівого флангу своєї роти.

Все йшло як завжди. «Товаришу лейтенант, — підійшов до мене капітан начальник штабу, — зайдіть після шиккування до мене». «А що таке?» — напружився я. «Як що таке?! Відрядження. Хіба ж для вас це новина?» — усмінувся капітан. «Ось тобі і дівчата, — промайнуло в голові. — Знову кудись їхати». А слід зауважити, що служба моя проходила переважно у відрядженнях. Я був неодружений, абсолютно вільний і легкий на підйом. Зазвичай лейтенант після училища приїздив на місце служби з дружиною, іноді з дітьми. За цим суворо слідкували замполіти. Чимось це

нагадувало семінарію. Там також стежили, щоб новоспечений батюшка приїздив на своє місце служби разом із матушкою. Спокус менше, турбот більше. Були в мене в Одесі деякі життєві спостереження за випускниками семінарії. Але про це не зараз.

Моїм холостяцьким становищем дуже користувалися армійські командири. Тому з відряджень я практично не вилазив. Утім, я якось і не дуже й заперечував. Допитливість завжди була моєю характерною рисою, і я твердо пам'ятав, що «Via est vita» — дорога це життя.

Командир нашого окремого батальйону зв'язку мав своєрідний гумор і міг цілком серйозно заявити мені напередодні якоїсь чергової поїздки: «Їдь-но, їдь. У мене тут усі сімейні. А ти якщо й скрутиш в'язи, то клопоту все ж таки менше буде».

«Так куди їхати?» — поцікавився я в штабі. «Їди-но по подорожню, по добові і не задавай зайвих запитань. Там узнаєш», — відповіли мені. Розібрати у паперах щось було неможливо, самі цифри. Зрозуміло було лише те, що наступного дня я повинен бути в Севастополі і десь, поки неясно де, заступити черговим по зв'язку.

Це «неясно де», виявилось великим судном-постачальником, якому, як мені по секрету повідомив кожний, з ким я встиг поговорити на цьому кораблі, належало певний час плавати в Середземному морі.

Служба на військовому кораблі здалася мені нудною й нецікавою. Кумедним було постійне перевдягання команди. То так, то так. Про «дрес-код» повідомляли по трансляції, і всі повинні були його дотримуватися. Крім мене, звичайно. На мені була загальновійськова форма і перевдягатися мені не було у що. Робота була цілком зрозумілою: зв'язок, радіостанції, комутатори. Після інституту зв'язку це не викликало труднощів. Як і всі офіцери, я ходив у

наряди, тобто відбував вахту. Кондиціонери не передбачалися, і щоб уникнути набридливих політзанять у душних приміщеннях, я переважно проводив свій вільний час, розминаючись на палубі, або влаштовував імпровізовані боксерські поєдинки з колегами.

Час проте спливав. Ми пливли, пливли й нарешті прибули. Порт-Саїд — ворота в Суецький канал. Тут на рейді вже стояли декілька радянських військових кораблів. Наш поставили біля причальної стінки на розвантаження. «Справжній закордон, справжній Арабський Схід, казка», — так подумав я. Але казка швидко скінчилася — до мене щодуху мчав замполіт, очі його бігали й навіть злегка косили, він явно був чимось стурбований.

«Ти чого тут робиш? — закричав він ще здалеку. — Заступай на чергування на три дні, і дивись мені». Я глянув на нього як на божевільного. Команда збиралася на берег, і я також розраховував погуляти набережною. «У вас все добре? — уїдливо поцікавився я. — Може, поясните, в чому річ?»

Замполіт був хлопець непоганий, але зараз мав дуже збентежений вигляд. Ну, наче якби тут таки при людях раптом опинився без штанів.

«Давай-но відійдемо, я тобі все поясню», — відповів він. «Та навіщо відходити, кажіть тут, а то я уже на берег зібрався». Зацікавлені матроси почали підтягуватися ближче. На замполіта було шкода дивитися. «Розумієш, — почав він, — тут же євреї». «Які євреї?» — не зрозумів я. «Ну ці, ізраїльтяни», — видушив він з себе і махнув рукою в бік протилежного берега Суецького каналу. Тут до мене почало доходити. Два роки тому, коли я закінчував четвертий курс, на Близькому Сході спалахнув черговий військовий конфлікт — шестиденна війна, як її потім почали називати. Ізраїль з одного боку, Єгипет, Сирія,

Йорданія, Ірак, Алжир — з іншого. Всі шість днів — з 5-го по 10 червня 1967 року, але як кардинально вони змінили світ. У результаті Єгипет втратив Синайський півострів і Сектор Газа, Сирія — Голанські висоти, а Йорданія — частину Єрусалима й західний берег річки Йордан. І тепер дійсно ізраїльська армія стояла на протилежному березі Суецького каналу.

«То що, як це стосується мене?» — поцікавився я. «Не мало бути євреїв тут, з нашого боку, — тихо відповів він. — Ти якось випадково проскочив. А якщо так вже сталося, слухай наказ. Заступаєш на всі дні стоянки на чергування. А то мало що може статися. Зрозумів?» Звичайно, я зрозумів, проте на цей час я був уже далеко не студент, брав участь у бойових діях, був прийнятий до кандидатів у члени КПРС, мав 113 підлеглих і міг за себе постояти. Бентежило те, що нікому було відповідати. Безлика система породжувала дивні правила, і в суворому дотриманні принципів «демократичного централізму» рішення вищих за рангом органів були обов'язковими для нижчих.

Замполіт розвернувся й з тією ж швидкістю побіг. «Трясця твоєї матері», — вилаявся я крізь зуби і подумки попрощався з таємничим Арабським Сходом.

«Товаришу лейтенант, — ще ближче підступили солдати, сержанти й матроси, невеличка група, чоловік із 10 моїх підлеглих зв'язківців, — невже ви так і просидите на цій консервній бляшанці всі три дні?» Хлопці були явно засмучені — я мав авторитет в солдатському середовищі. «Гаразд, чого вже там», — зітхнув я і вирушив влаштовувати чергування. Але за годину до мене підійшов представник народу. «Товаришу лейтенант, хлопці передають вам тренувальний костюм, — він простягнув газетний згорток. — Ви можете піти прогулятися, черговий біля трапа вас не помітить».

Усі вже зібралися на березі, мене ніхто не контролював, робити на борту було абсолютно нічого. Та й спокуса надто велика — і я скористався пропозицією. Звичайно, було дуже кумедно, коли я в синьому бавовняному тренувальному костюмі спускався по трапу, а черговий квапливо відвертався, щоб ненароком мене не помітити. Та ось і набережна. Довга смуга пірсу, і вздовж нього крізь дорогу ряди одноповерхових кам'яних крамничок. Друга година пополудні, самісінька спекута. Я повільно йшов повз ці торгові ряди. Двері всюди ніби були відчинені, висіли якісь килимки, шалі, хусточки, щось із дерева, щось зі шкіри, проте людей — анікогісінько. І тут я побачив його, єгиптянина сорока років, з коричневим від засмаги обличчям, у маленькій круглій шапочці. Він сидів на низькому табуреті перед відчиненими дверима крамнички. Перед ним на такій самій табуретці стояла чашка кави, і він із цікавістю дивився на мене.

«Ти з цього корабля?» — швидко запитав він мене англійською. «Так», — відповів я. З англійською в мене було непогано. Батьки з дитинства тримали для мене вчителя, і я навіть диплом захищав англійською. «Заходь», — запросив він. І я зайшов. Грошей я не мав, проте гроші його як раз і не цікавили. «Багато років ми тут живемо, — сказав він. — Багато років, увесь час тут. Я, мій батько, його батько і так аж до Авраама. І мене звать теж Авраам». «Так, — відповів я. — А я, як бачите, вже дві тисячі років у відрядженні». Ми зрозуміли одне одного, він пригостив мене кавою, і так ми просиділи близько години, розмовляючи на різні, проте загальні для нас теми.

І раптом тонке висяче запиало на вході крамниці розсунулося, і увійшов замполіт. Той самий замполіт. Він не повірив власним очам. «Лейтенанте, що ти тут робиш?! — гнівно закричав він. — Хіба ти не чув наказу?..» Але на

мене вже найшло, і він, здається, це зрозумів і замовк. «Знайомтеся, — сказав я йому, — Авраам». «Як і тут? — майже простогнав він. — Євреї, навколо самі євреї...» «Не засмучуйтесь, — відповів я. — Я зараз прямо з вами й піду». Ми повернулися на корабель, і все потягнулося своїм звичаєм. Ніхто не згадував про те, що сталося.

Тут можна було б поставити й крапку, але оповідання виявилось б неповним без декотрих деталей. Через рік я звільнився з армії і почав робити цивільну кар'єру. Доволі успішно почав. Були й невдачі, але були й досягнення. Армія іноді нагадувала про себе. Раз на п'ять-шість років мене викликали на збори, де я опановував нову техніку, іноді навіть просувався по віртуальній службі. Якось призвали на два тижні, з яких один припав на військом — справи укомплектовувати. Робота нудна й нецікава. Перекладаю стос за стосом і раптом бачу — течка нашого судового замполіта. На пенсії, значить, уже. Відкриваю. Тато — Іван Вікторович, мама — Розалія Мойсеївна... Так-так, хто б міг подумати. Євреї, навколо самі євреї.

І на цьому знову можна було б поставити крапку, натомість трапився ще один цікавий момент.

1992 рік, з інженерною кар'єрою покінчено, я вже керую комерційним банком. Ми у відрядженні, на Кіпрі. Випало нам два-три вільних дні, і купили ми триденну поїздку на пароплаві з Лімасола до Ізраїлю, Єгипту і назад. День там, день тут і день у дорозі. Ми — це я і двоє клієнтів.

Дні виявилися дуже насиченими. Це була перша моя поїздка до Ізраїлю, і вона справила на мене дуже сильне враження. Проте в Єгипті я був, якщо пам'ятаєте, не вперше. Двадцять три роки минуло, але набережна у Порт-Саїді зовсім не змінилася. Автобус мав провезти нас уздовж каналу до Каїра. Гіза, піраміди, Каїрський музей — і пізно ввечері назад.

До відправлення залишалося хвилин сорок, і я пішов уздовж ряду яток і крамничок. От вона, по-моєму, це та крамничка. Заходжу, молодий чоловік у маленькій круглій шапочці обслуговує покупців.

«Скажіть, будь-ласка, — звернувся я до нього англійською, — я був тут двадцять три роки тому. І тут працював чоловік, Авраам». «Тату! — крикнув хлопець кудись углиб крамниці. — До тебе прийшли». З внутрішніх приміщень вийшов він. Так, це був він, лишень на двадцять три роки старший. «Ви пам'ятаєте, — запитав я в нього, — 1969 рік, російський корабель і я в синьому спортивному костюмі...» Він подивився на мене, він усе пам'ятав. Ми випили по чашці кави й розійшлися вже назавжди.

Після пірамід усі розбіглися по магазинах, а я все-таки поїхав у Каїрський музей. І там, гуляючи поміж древніх статуй і обелісків, я натрапив на гіда, дуже освіченого гіда. Це була молода жінка, єгиптянка, яка здобула освіту в Англії. Від неї я дізнався версію історичних подій, що сильно відрізнялася від традиційної. «От є в мене у Порт-Саїді знайомий, — сказав я їй. — Так він каже, що його предки живуть тут з часів Авраама». «Євреї, — відповіла вона. — Так, три тисячі вісімсот років тому вони завоювали Єгипет. Тоді їх називали «гіксоси», «царі-пастухи» сучасною мовою. Це й було переселення роду Авраама та інших семітських родів також. 150 років вони правили Єгиптом і були повалені та й вигнані фараонами XVIII династії з Фів. У результаті — той легендарний вихід євреїв, під керівництвом єгипетського принца, якого європейці знають як Мойсея. Відомості ці надійшли до нас від давньоєгипетського історика Манефона в інтерпретації Йосифа Флавія. Але дехто не пішов. Їх мало залишилось, і це досить замкнута етнічна група. Вам пощастило, що ви познайомилися з ним».

«Ех, слід було порозпитувати детальніше, — думав я на зворотному шляху, сидячи в автобусі, але вже було пізно. — Майже чотири тисячі років. Ми заключили заповіт із Богом, створили державу, потім зруйнували її у війнах і міжусобицях, пройшли всю Європу й розсіялися світом, створили світові релігії; зібралися знову й відновили прадавню мову; живемо й пам'ятаємо все це. Ми дали щось від себе кожному народові, кожній культурі і взяли щось від кожного, залишившись собою, не втративши себе. А ці так і прожили на одному місці, не пройшли великого шляху, не виконали свого призначення. Втім, хтозна, що таке наше призначення».

А потім я вирішив так: «Не примножуй суті понад потрібного. Доля — це просто дороги, які ми обираємо. Історія не знає умовного способу. Нікому не відомо, що б було, якби було...»

Так то воно так, але сумніви залишились.

І на цьому, нарешті, можна поставити крапку.

УПЕРЕД ДО МИНУЛОГО, АБО РОЗПОВІДЬ СОЛОМОНА

Це було дуже давно. Мені виповнилося лише двадцять шість. Я відслужив в армії, одружився, рік пропрацював зв'язківцем, і ось уже два роки у проектному інституті. А тут відрядження — в Москву. Я їй зголосився: «Давайте поїду й все зроблю». Було це восени, нікому не хотілося лишати домівку перед жовтневими святами. Тому конкурентів я не мав. Мене й відрядили, потягом. Приїхав на Курський вокзал, потім до своїх родичів на Щелковську. Власних дітей в них не було, і до мене вони завжди ставилися як до рідного сина.

Тітка Нюся була маминою старшою сестрою і джерелом цінної інформації щодо нашої родословної та родичів у різних містах і країнах. Та й мене вона знала практично змалечку (з народження).

Пожив я в них зо три дні, всі справи загалом вирішив, тут вона й каже: «Ми, твоя мама й я, по материнській лінії належимо до відомої московської фамілії. Було б добре, якби ти зустрівся і поспілкувався з найстаршим із нас у цій родині. Він дуже цікава людина, багато бачив, багато знає, може дати тобі добру пораду «по життю». Гадаю, це піде тобі на користь і зараз, і на майбутнє».

Я не заперечував, і надвечір ми вже були в гостях. Велика московська квартира у центрі. У минулому, мабуть, тут мешкала одна забезпечена сім'я, проте зараз тут жило багато народу. В той же час було помітно, що тут вони давно й ставляться одне до одного доброзичливо. Коли я пізніше поцікавився, наскільки давно, то дізнався, що ущільнення відбулося відразу ж після революції. Найцікавіше, що в одній з кімнат і досі жила бабця, єдина спадкоємиця колишніх

господарів. Старенька була дуже доброзичливою й, мабуть, завдяки цьому і підтримувався спокійний морально-психологічний клімат у колективі жильців. Крім того, заселилися, як кажуть, лише раз і назавжди. Далі всі зміни відбувалися хіба що в межах одних і тих же сімей. Люди народжувалися, вмирили, одружувалися, розлучалися, робили або не робили кар'єру. Іноді їх саджали, особливо за цю так звану кар'єру. Іноді вони поверталися, а іноді ні. В 1941 році чоловіки пішли на фронт. Деякі повернулися в 1945-му...

Спільні випробування згуртували й зблизили людей, і зараз вони всі поводили себе як родичі.

Тітка попередньо здзвонилася з родичами, і тому поки ми йшли довгим-предовгим коридором величезної квартири, з-за дверей визирали чийсь голови, вітали нас або обмінювалися новинами між собою.

Нарешті ми дісталися тих двох кімнат, де власне й мешкали наші родичі. Колись в цих кімнатах вирувало життя: двоє дітей, обоє вивчилися, вийшли в люди. Один — юрист, другий — інженер. Той, що інженер, з часом став письменником — гумористом, добре відомим у країні. Потім еміграція, його ім'я було викреслено з відусіль, але й там, у землі обітваній, став відомим письменником. Я маю його книжки. Та це пізніше, в майбутньому. А зараз ще все спокійно, молоді живуть окремо, а в квартирі залишилися лишень старі.

Ми повечеряли: чай, бутерброди. Жодних ласощів, проте все дуже смачно. Потім розійшлися по кімнатах. В одній залишилися тітка Нюся з господинею, в іншу подалися ми з... Як найточніше з'ясувати, хто кому ким доводився, я досі так і не зрозумів. Напевно, це був мій двоюрідний дідусь. За віком близько вісімдесяти років. Це в тому, 1972-му. Спокійний, доброзичливий дідуган. Розумний погляд і, так би мовити, веселий, абощо. Мав він горде ім'я: Соломон. Гадаю, це багато що визначило в його житті.

«Розкажи про себе, — попросив він. — Як там Іда?» (Це про мою маму.) Хвилин десять я розповідав про себе, про маму, про брата. Він уважно слухав, не перебивав.

Я знав, з якою пошаною ставилися до нього родичі; знав, що він завжди допомагав своїй сестрі (моїй бабці по мамі), яка рано залишилась удовою; знав, що прожив він досить непросте життя.

Він терпляче дочекався, коли я закінчу свій монолог. «Знаєш, Борисе, — сказав він мені. — Останнім часом я дійшов висновку, що кожне покоління в нашому народі ніби в мініатюрі переживає всю попередню історію. І на тебе це ще чекає. Ти ще тільки на початку шляху. Звичайно, ти зробиш свої власні помилки. Частково ти їх уже зробив. Напевно, ти досягнеш якихось своїх успіхів. Деякі вже мають місце. Проте старі для того й існують, щоб застерегти молодих, щоб розповісти їм про минуле. Може, тоді й майбутнє настане легше, з меншими втратами й потрясіннями. Поки ще тобі труднощі «в радість». Ти молодий, повний сил, рвешся до бою. Прийде час, коли ти згадаєш про кожну вибоїну на своєму шляху. Тоді розкажи про це нащадкам, тим, хто прийде за тобою, хто житиме після нас.

Проте знай, головне — жити дружно. Не повинен брат йти проти брата, син чи дочка проти батька, чоловік проти дружини.

Розповім тобі одну історію. Збережи її і колись передай дітям і онукам. Буду радий, якщо ти зробиш із неї правильні висновки».

Ось про що, чи то майже про що розповів мені старий Соломон. Все-таки минуло тридцять шість років.

«Мені «пощастило» жити в юні літа на Молдаванці, поруч зі знаменитою Запорозькою вулицею, на якій народився досить відомий «король» злочинного світу Одеси Мишко Япончик. Повне його ім'я Мойсей Вінницький. Був він

справжнім королем, мав, за власними словами, «армію» з десяти тисяч злочинців-горлорізів, злодіїв. На цій самій вулиці була й «школа», де навчали кримінальному ремеслу.

Влада, як завжди, була лише в центрі Одеси. На околицях же, у передмістях панували доволі організовані за тими мірками кримінальні угруповання.

Належати до їхнього складу вважалося престижним. Хоча й цим займатися було ризиковано, проте це надавало деякі переваги перед обивателями. Як кажуть, дурний призвід — людям заохота, і от ближче до 1917 року — я вже сформований правопорушник. Ні, особливих злочинів я ще не скоїв, але був уже дуже хуліганістичним молодиком, вхожим у «вузькі кола», й своїм поміж дрібною шпани.

Однак водилися за мною і здібності. Незважаючи на нелюбоб до навчання, я грамотно писав, швидко читав і вирізнявся доброю пам'яттю. Це й визначило мою так звану спеціалізацію: пішов я таки по господарській лінії. Почав займатися обліком та постачанням, тобто був... таке щось середнє між рахівником і бухгалтером в одному з підприємств «короля».

Звичайно, трохи повчитися довелось, проте неповний курс приватного комерційного училища всіх прогалин в освіті не покрити. Повний же курс, на жаль, не скінчив — вигнали за бійку.

А тут смутні часи на Одесу насунулися — літо 1919 року. ЧК лютує, людей розстрілюють сотнями, вороги обсіли з усіх боків. Утім, «вороги» — це досить умовно. Всі тоді були одне одному ворогами. До речі, керував у цей час одеською ЧК майбутній родич Сталіна Станіслав Реденс, котрий згодом оженився на Анні Аллілуєвій.

У цей період Мишко Япончик, який вважав себе не лише бандитом, а й захисником трудового народу, на власні кошти організував з одеських люмпенів військове

формування — 54-й полк для захисту революції. Повністю він мав таку назву: «Непереможний революційний одеський залізний полк Смерть буржуазії». Анархісти, кримінальники, шпана та інші «революційні елементи» активно до нього записувалися. Записався і я. «Король» особисто очолив полк, котрий був направлений в 45-ю дивізію І. Якіра й включений у бригаду під командуванням відомого у минулому кримінальника Г. І. Котовського.

Слід сказати, що взагалі всі вони були кримінальниками, тому що порушували писані й неписані людські закони, грабували й вбивали людей, але в історію кожен увійшов по-своєму.

Короткий бойовий шлях цього полку та обставини загибелі його командира відомі, проте до теми розповіді та моєї подальшої долі відношення не мають. Річ у тім, що моя кваліфікація (чи то відсутність такої) одразу ж після прибуття в діючу армію привернула увагу начальства, і я негайно був назначений каптенармусом бригади. Каптенармус — це постачальник, завідуючий складом та інший господарник в одній особі. Дефіцитна й небезпечна спеціальність, доповім вам, в оточенні професійних злочинців і вбивць.

І все ж таки, я якось давав собі раду.

В серпні 1919 року Одесу зайняли частини Добровольчої армії генерала Денікіна, і, за свідченнями очевидців, у ній наступив короткий період процвітання. Однак довго хороше не триває; вже 7 лютого 1920 року Одесу захопили частини Червоної Армії, які мали в авангарді кіннотну бригаду Котовського.

Це було вже надовго, але хто ж міг знати. Як казав І. Бабель: «Люди жили собі, робили справи. Хто ж міг знати, що вибухне революція».

Як ведеться, почали вбивати людей. Тільки тепер їх не розстрілювали, як в 1919 році в гаражі будинку ЧК на

Єкатерининській площі. Придумали нову технологію. На рейді стояв корабель. Здається, він називався «Алмаз». «Корабель без дна», як сумно жартували одесити. Вдень туди людей завозили, вночі — камінь на шию та й у воду, а з ранку нове завезення. Такий собі «гуманний» метод — без пролиття крові.

Так от, сиджу я і чимось там займаюся. Коли прибігає один знайомий, Ароном його звали (вмер від тифу навесні 1921 року), і кричить: «Соломоне, твого брата Баруха на «Алмаз» відвезли». Мій старший брат Барух був ще тою штучкою. В 1903 році він як раз досяг призовного віку, і його мобілізували в армію за жеребом. Це була трагедія для релігійних батьків, оскільки в Російській армії він не міг дотримуватися вимог іудаїзму: шанувати суботу, їсти кошерне, молитися, святкувати релігійні свята тощо. Над ним відслужили службу як над умерлим. Ніхто не сподівався, що родичі ще коли-небудь його побачать. Тим паче, що в січні 1904 року почалася російсько-японська війна, і його відправили на Далекий Схід, світ за очі. Проте в серпні 1905 року війна скінчилась, а ще через півроку він повернувся. Але не просто так повернувся. Поїхав хлопчиком, який погано розмовляв російською, не мав навіть копійки за душею (сім'я бідувала). А повернувся процвітаючим фабрикантом. Від армії відкупився, діло неабияке за цей час організував, військовим постачанням зайнявся. Як це йому вдалося — й досі загадка. Але дуже розбагатів. Родині допоміг з глибинки до Одеси переїхати. Сестер заміж повідав, усім посаг справив.

І подався до Санкт-Петербурга, там вів серйозні діла, був обраний в керівництво Російської спілки промисловців та Підприємців. Фабрикант і фінансист, меценат і благодійник, любитель театру й мистецтв. Не одружився, але мав зв'язок із однією відомою балериною. До речі,

в той же час з нею мав зв'язок і один відомий представник Царського дому.

Було ще багато чого, проте не вся інформація збереглася й дійшла до нас.

А в той короткий період громадського спокою в Одесі, коли місто було зайняте Добровольчою армією, він теж повернувся сюди з революційного Пітера і потім не встиг виїхати. І от зараз — на «Алмазі». Напевно, був заарештований під час облоги і жити йому залишалося лише до настання темряви.

Слід було поквартитись, і я, взявши з собою для підтримки двох бійців-котовців, «чверть» горілки й невеличкий «золотий запас», рвонув на пристань.

За декілька монет човняр довів нас до «Алмаза».

«Агов, на кораблі! — закричав я. — Чи є хто?»

«А ти сам хто такий будеш?» — відгукнулися згори.

«Бригада Котовського! — заволав я на повні груди. — Спускайте трап».

Це був прохідний квиток, і ми піднялися на палубу. Я швидко пояснив, що сталася помилка, у мене тут брат, і мені бажано його отримати назад в обмін на «чверть» хлібної горілки.

«А закуска?» — запитав «парламентер» з того боку.

Довелося відрядити човняра ще раз; з'явилася й закуска. Проти цих аргументів важко було встояти.

«Забирай, — сказали мені. — Але ж повезло твоєму брательникові».

«Баруше, — крикнув я в темряву трюму. — Виходь!»

Він вийшов, наче неживий, мовчки, з погаслим поглядом. Колишня велика людина.

«Там ще багато...» — тихо прошепотів він, не розліплюючи губів. Та ми з бійцями вже тягли його до ялика, котрий миттю доставив нас на берег.

Спіймавши прольотку, я віддав йому залишки «золотого запасу», і він поїхав. Я гадав, що ми ще зустрінемося, але більше я ніколи його не бачив. Ніхто не знає, що з ним сталося. Жодних слідів, навіть жодних чуток. А тепер уже ми зможемо побачитися лише там».

І Соломон виразно звів очі догори.

Я промовчав. Та й що тут скажеш? Барух дійсно був сімейною легендою. Відомо, що він володів значною власністю за кордоном, брав участь у великих промислових підприємствах, допомагав при нагоді й соціалістам, іноді.

Відомо також, що багато хто з рідні намагався відшукати бодай якісь його сліди або хоча б його майна. Та все марно.

От як, виявляється, було діло.

А Соломон? Він теж не сидів на місці. В 1925 році переїхав до Москви, будував трамвай, потім метро ім. Лазаря Кагановича. У роки війни вже у шістдесятилітньому віці працював у постачанні Червоної Армії (не забув основну революційну спеціальність). Виростив дітей, постарів, проте зберіг ясність пам'яті та розуму. І зараз бесідує зі мною, щоб я колись розповів про це іншим.

Що ж, я виконав його доручення. Бачте, виклав, як зумів.

Адже я теж Барух, тобто Борис — російською, моєю рідною мовою. І онук мій — Борис. Сподіваюся, що і його онук буде теж носити Богом дане ім'я. Думаю, що доки це триватиме, ми існуватимемо десь в цьому світі.

Не так уже й багато мені залишилося до того віку, в якому говорив зі мною Соломон. Однак головний висновок для себе я вже зробив.

Насиллям не можна досягти щастя. Насилля породжує тільки насилля, ворожнечу, ненависть. Насилля іноді немилуче й навіть потрібне. Але це зло. Повірте, це зло. Головним принципом життя людини повинно бути: «Поводься з іншими так, як би ти хотів, щоб поводитися з тобою».

Цей великий принцип присутній в усіх світових релігіях. Тож, давайте спробуємо його дотримуватися.

Не перший я, хто так вважає, сподіваюсь, і не останній.

У розпал Громадянської війни, в 1919 році, великий російський поет Максиміліан Волошин, що тоді жив у Коктебелі, написав вірш, в якому є такі рядки:

«А я стою один меж них
В ревушем пламени и дыме
И всеми силами своими
Молюсь за тех и за других».

Потрібно мати неабияку мужність, щоб у розпал взаємознищення народу сказати про це.

Великий поет і великі рядки.

ЯКЩО ЛИЖІ ЗАВАЖАЮТЬ СІМ'І...¹

Я подивився праворуч. Масивний хребет Донгуз-Оруна височів просто переді мною. Вершина була яскраво освітлена. Гарно. Як завжди, в такі хвилини короткочасного щастя я відчував неабияке душевне піднесення. 1977 рік, верхня станція Чегетського підйомника. Хто катався на гірських лижах у ті далекі роки, пам'ятає, як все це звучало тоді. Я п'ятий сезон на лижах. А почалося усе так несподівано. У 1972 році наш інститут проектував газопроводи — відведення до міст Кавказьких Мінеральних Вод. Я у відрядженні вже два тижні; моє завдання погоджувати траси і комунікації, отримати технічні умови й підготуватися до приїзду дослідницької партії. Спочатку робота, як завжди, не клеїлася, потім щось клацнуло і все пішло нормально, але до її завершення все-таки залишалося не менше тижня. Тож чергова неділя застала мене в П'ятигорську. Діло було взимку, і, не знаючи, куди себе діти, я зайшов у турбюро й купив поїздку вихідного дня в Домбай. Маленький автобусик, п'ятнадцять чоловік туристів, їхати п'ять з половиною годин. Врахуйте, і назад стільки ж. І все в один день. Загалом, логіки в цьому вчинку не було ніякої, але це був доленосний вчинок, порівнянний за важливістю хіба що з одруженням. І там і там я вибирав долю. Але хто ж про це знає у момент вибору. Ми виїхали о шостій ранку, їхали, їхали і нарешті приїхали. Це було ЩОСЬ, нічого подібного я собі раніше і не уявляв. Адже я міський житель і у великому місті завжди почувався цілком затишно. Спортом, в основному боксом, займався в спортзалі; окремі армійські

¹ Вислів, який часто вивішували у гірськолижних готелях та альп-таборах радянського періоду. Повністю звучить так: «Якщо лижі заважають сім'ї, то... кинь сім'ю». Автор невідомий.

вилазки на природу, у вигляді навчань, десантів і локальних конфліктів, не затуляли від мене знайомого міського пейзажу, а ніби його приємно доповнювали. Тут же було щось абсолютно інше: величезні засніжені гори, яскраве сонце, синє небо, лижники в барвистих костюмах і рипіння снігу під кантами лиж на поворотах. Рішення було прийняте відразу і назавжди. Скільки років минуло відтоді, а тільки один сезон я пропустив — коли народилася моя дочка в 1975 році, але й досі мене хвилює цей звук — мелодія «годиль». Зараз слово «годиль» уже майже не вживають; змінилися лижі, змінилося спорядження, змінився стиль катання, помінялися і терміни.

Але для тих, хто пам'ятає, слова «авальман», «годиль», «чиста християнія» звучать як чародійна музика, як «сопілка щуролова»¹. Я пішов за нею і знайшов на цьому шляху інше життя.

Напевно, якоюсь мірою це була форма протесту проти жорстко регламентованого буття. Альпінізм, гірський туризм, гірські лижі — адже це в ті часи були важкі, небезпечні види спорту. Та й чи спорт це був? Швидше світогляд, спосіб життя. Підйомників було дуже мало. Щоб один раз з'їхати, треба було годину йти вгору з лижами, палицями і гірськолижними черевиками — кілограмів десять-дванадцять. Можна було той же час простояти в черзі на підйомник, але йти самому вважалося чоловічим учинком. У горах безсилий горезвісний «блат», не допомагають нічії рекомендації, нічого не важить пролетарське походження, анкета, думка керівництва, партійної, комсомольської і профспілкової організацій.

Тільки ти сам, тільки твої власні сили й можливість, тільки твоя воля і сила духу — тільки це вело тебе до

¹ Гаммельнський щуролов з казки братів Грімм.

перемоги. Свідомість повної свободи в умовах надмірно невеликого суспільства вабило сюди найрізноманітніших людей. Це було не просто навіть з фінансової точки зору. Я отримував сто шістдесят карбованців чистими в місяць, а лижі коштували сто десять карбованців, гірськолижні черевики — двісті п'ятдесят, гірськолижні кріплення — сто. «Продав рояль — купив гірськолижне спорядження», — якось довелося почути мені, стоячи в черзі на підйомник. А ще ж треба було в щось одягнутися, купити турпутівку, квитки на потяг або літак, узяти відпустку взимку (це якраз було найлегше — всі ж хотіли влітку); та і сім'ю на щось треба ще годувати врешті-решт.

З грішми було настільки туго, що використовувалися навіть нестандартні методи. Був в нашій компанії один досить відчайдушний хлопець, класний гравець у преферанс. То ми всі скидалися, а він грав. І завжди в плюсі був. Ніч грає, а вдень на горі катається. Увесь виграш йшов у загальну касу, про програш і думати не хотілося. У звичайному житті у нього була мирна інженерна професія, а там, серед лижників — ну просто орел, шанована людина. Був у нього один чудовий вислів: «З грішми слід розлучатися легко». Думаю, що в цьому і був секрет успіху. Проте вигравав він майже завжди.

Цікавий був склад цих, з точки зору широкої громадськості, «нарваних»: учені, інженери, викладачі, актори, художники. Усі люди високоосвічені, які часто-густо добилися певного успіху в звичайному житті. Що вабило їх у засніжені гори? А ось це саме й вабило. Адреналін, бажання довести собі, що ти, саме ти можеш щось, чого не можуть інші; прагнення перемогти найголовнішого ворога — власну слабкість.

Проте повернемося в 1977 рік. За п'ять років я багато чого досяг у цьому, так би мовити, паралельному житті. Я

вже добре катався, а добре кататися тоді означало кататися швидко. Досі не можу позбавитися цього. Що таке перемога в гірськолижному спорті? Пройти першим найкоротшим шляхом між двома точками. Начебто проста арифметична задача. Але якщо цей шлях — гіпотенуза прямокутного трикутника під кутом градусів 30–40, з перепадом висот тисячі в півтори метрів, та ще й на висоті три-чотири кілометри над рівнем моря, то задача має багатоваріантне розв'язання, і не всі варіанти вам сподобаються.

Цей день почався добре. Я встав якомога раніше і, поклавши бутерброда до кишені, був на підйомнику до відкриття одним з перших. І ось стою вгорі. Я затримав дихання і приготувався до стартового стрибка, але тут слабкий сумнів відвідав мене. Переді мною розстилися величезні снігові бескиди Чегету. Два дні до цього йшов сніг, і велетенські, в ріст людини, обмерзлі пагорби, вибиті такими ж, як я, лижниками, були наполовину присипані м'яким пухнастим снігом. «Йти по них на швидкості буде не дуже зручно, та й спустившись, певно потраплю в саму чергу, — подумав я. — Треба подрейфувати на горі, поки потік охочих піднятися трохи спаде». Тут я звернув увагу на засніжений простір по краю ущелини зліва від мене і, автоматично розгорнувши лижі уперек схилу, від'їхав метрів на двісті. Там взагалі не було жодних слідів, та й пагорбів теж. Абсолютно чистий схил, крутуватий правда. Я від'їхав ще метрів на двісті й опинився на краю ущелини. Далеко внизу виднілося селище Терскол, а переді мною відкрився кулуар, вузька неглибока ущелина, засипана снігом, однак, яка круто спускалася вниз. «Градусів шістдесят, — прикинув я. — З такого схилу можна впасти». Але зухвала думка пройти на великій швидкості по гладенькому, м'якому, снігу, який щойно випав, уже оволоділа мною. Я рушив і розвернув носки лиж у долину, вони слухняно пішли вниз,

дедалі прискорюючись. Поворот, ще поворот, ще, ще. Десь усередині заспівала мелодія швидкісного спуску: «Вжик, вжик». Як це було прекрасно! Я йшов, не пригальмовуючи, в неширокому (метрів п'ять), але дуже крутому кулуарі, обмеженому з обох боків двометровими кам'яними стінками. Раптом неначе гострими голочками кольнуло спину й попереk, і я швидше відчув, ніж почув, гучний свист, що переходив у низький і грізний гул. Десь на рівні підсвідомості я відчув дихання смерті і зрозумів, що кулуаром пішла суха лавина: м'який свіжий сніг ковзнув по основі, що обледеніла, і тепер мчав за мною із швидкістю кур'єрського потягу. На те, щоб подумати, часу вже не залишалося. «Від лавини не втекти», — промайнула думка. Я сів, різко переніс центр ваги назад і, повністю відпустивши лижі, скерував їх по діагоналі на обмерзлу стінку кулуару. Що там за ним, цього я не бачив, але на величезній швидкості злетів над краєм, готуючись до найгіршого.

За кулуаром ріс великий кущ шипшини, в якому я благополучно й застряг. Лавина прогуркотіла повз мене, зірвавши, щоправда, одну лижу з моєї ноги, і понеслася кудись униз.

Деякий час я перебував у нерухомості, а потім спробував вибратися. Та ба. Вам доводилося коли-небудь потрапити в кущ шипшини?

Близько півгодини я вибирався з колючок на волю, і нарешті кущ відпустив свою подряпану жертву. Внизу лежало селище, я стояв у кулуарі на лавинному сліді, і в мене була тільки одна лижа. Але це вже були квіточки — я вмів кататися на одній нозі і, поки дістався до Терскола, навіть майже заспокоївся. Найбільше мене хвилювало питання лижі. На чому ж тепер я кататимусь? Тоді це було проблемою. Я повільно побрів селищем і, діставшись до свого готелю «Чегет», що стояв біля підніжжя гори з тією ж назвою,

сів на лавку перепочити. Усе навколо ввижалось мені трохи незвичним, начебто я хильнув спиртного. «Ось чому там слідів не було», — із запізненням зметикував і спробував піднятися. Проте не вийшло. «Напевно, не так уже мало й «випив», — мляво подумав я. Тільки через дві години все помалу стабілізувалося. Я перебрався в готель, зайшов в лижне сховище і, на щастя, за помірну плату з поламаних пар знайшов собі лижу, відповідну по довжині та іншим параметрам. Щоправда, тепер у мене на кожній нозі красувалися лижі й кріплення різних марок, але це вже були дрібниці. Крім того, я був дуже мальовничо роздряпаний, а мій костюм з'яв численними рваними ранами, але, як мовиться, «втративши голову, за волоссям не жалкують».

До вечора ми з друзями випили по склянці винця у барі в Ібрагіма, потанцювали на дискотеці, а наступного ранку — знову на гору, знову кататися. Так пройшов той день — не гірше й не краще за інші. Не раз згодом мені доводилося відчувати «дихання смерті», але щоб так близько...

Втім, пам'ятаю ще один випадок. Це було наступного 1978 року. Я з друзями жил в самому кінці Баксанського ущелини на схилі Ельбрусу, на висоті 2300 м над рівнем моря в турготелі «Азау». Вдень ми каталися на Ельбрусі, а ввечері відпочивали, як могли. Але цього вечора відпочити не довелося. Під кінець дня величезна лавина знесла лінію електропередач, і підйомник на Старий Кругозір (2950 м над рівнем моря) зупинився. Усе б нічого, але в горах уже в темряві на двадцятиградусному морозі залишилася група цивільних туристів без лиж, та ще й з дітьми і пенсіонерами — похід вихідного дня, хай йому грець!

Гірськорятувальна служба оголосила аврал, потрібні були добровольці, але такі, яких самих не довелося б рятувати. Вибирати не було з кого — вирушили всі після цілого дня катання. Ми йшли в гору в цілковитій темряві (навіть місяць

не світив) по глибокому снігу, зв'язавшись мотузкою. Два з половиною кілометри з перепадом висот шістсот п'ятдесят метрів. Я пам'ятаю, як провалювався аж до плечей, а кілька разів взагалі навіть не відчував твердої опори під ногами. Треба ще було нести лижі і купу різного барахла. Добралися все-таки, години через півтори. Потім треба було ставити намет, розкочегарити примус, зігріти тих, хто підморожувався, і назад, з дітьми на спинах замість рюкзаків, ведучи під руки геть знесилених дорослих. Ми верталися туди, ми йшли назад, а весь цей час над нами висів величезний сніговий козинок, який міг зірватися у будь-яку секунду від гучного слова, від різкого вдиху, від невідомо чого. Міг, але не зірвався. Не час, значить, ще був. О другій годині ночі я дістався до свого готелю — до світла й тепла. Я був мокрий наскрізь. На мені не було нічого сухого і, проходячи повз гарячу батарею в холі, я не витримав і сів просто на кахельну підлогу, притулившись до неї спиною. А розплющив очі, коли було вже світло. Мене ніхто не чіпав; я так і просидів всю ніч на холодній підлозі. Батарея спочатку була гаряча, але лавина нарешті зійшла під ранок, знісни тепер уже лінію електропередач самого готелю. Світла немає, сніданок холодний, проте за годину ми всі, як один, були вже на горі. Кататися, кататися, кататися!

А ви кажете, комфорт? Не кожному був під силу такий «комфорт».

Загалом, уперше я дізнався, що таке комфорт по відношенню до гірських лиж, це коли на початку дев'яностих змінив район катання і став їздити в Альпи. Часи змінилися, з'явилися нові можливості, і я почав їздити у Швейцарію, Австрію, Італію, Францію. З часом я став зустрічати там співвітчизників. Їх дуже легко було впізнати з боку. У них, як правило, не туристичне, а спортивне спорядження, найшвидше катання, і вони шукають «чорні» траси. Позначається звичка до диких кавказьких схилів.

Коли дочка в 1996 році закінчила інститут, я вирішив, що вже час: досить бути єдиним божевільним у сім'ї. Тож почав її брати з собою. Улюбленим місцем катання у мене тоді був Швейцарський Цермат. 1997 рік — російськомовна публіка там ще в новинку. Вселяємося у готель, пояснюю директорів, що ось приїхав з дочкою, тому потрібно два номери. Він дивиться якось недовірливо і намагається мені втлумачити, щоб я не соромився і брав один великий. Загалом, не повірив він у наші споріднені стосунки. Наостанок так обережно запитує: «А де ви вчитиметеся кататися? Можу порекомендувати учителя». Я зрадив, відповідальність усе-таки велика, та й самому кататися хочеться. Знову ж таки «немає пророка у своїй вітчизні». Нехай учитель учить, а я покатаюся досхочу. «Добре, — кажу, — нехай вранці приходять».

Увечері спускаємося в ресторан, а на нас якось дивно дивляться. «У чому річ?» — запитую у метрдотеля. Виявляється, в ресторан п'ятизіркового Гранд-отелю без піджака і краватки не пускають, а ми по-спортивному — в джінсах і светрах.

«Гаразд, — думаю, — у піджаках так у піджаках». Вийшли надвір, пішли до магазину. Купив я собі піджак і дві краватки, дочці сукню і туфлі, і стали ми поводитися, як того чекала від нас поважна публіка.

Ні, скандали не влаштовували, посуд не били. Але під завісу я став гордо замовляти собі горілку з лимоном і щетину відпустив, через що набув ще підозрілішого вигляду.

Наступного дня і вчитель з'явився — старший швейцарець. Став він дочку вчити кататися, а я так, сам по собі ганяю. Подивився швейцарець на мене й каже: «Пробачте, сер, а ви що, давно катаєтеся?» «Так, — відповідаю, — років двадцять п'ять». Сильно він посмутнішав, але вчив дочку наполегливо.

До речі, він був главою одного з великих історичних кланів місцевої комуни, що переселилися в ці краї ще в XV столітті. Щоправда, відомий був не цим, а тим, що навчив за кілька сезонів досить пристойно «стояти» на гірських лижах відому італійську кіноактрису Джину Лолобриджиду. Цим фактом він пишався й іноді розповідав невеликі характерні деталі цієї «епохальної» події.

Словом, почали руйнуватися у них стереотипи. І «дочка» виявилася справді дочкою, і катаюся я на диво добре, а коли з'ясувалося, що я керівник банківської установи і костюмів з краватками у мене вдома вистачає, то директор готелю зовсім засмутився, вибачився і запропонував дружити вічно. Відтоді мене там люблять і постійно запрошують, хоча російськомовної публіки останніми роками значно побільшало. Одне я там твердо зрозумів: в гору ходити не потрібно, для цього є підйомники.

Ось це і є комфорт для справжнього гірськолижника. Решта від нечистого. Втім і решта не завадить.

До речі, щодо лавин. Був ще один цікавий випадок. 1980 рік — той-таки Терскол. Сезон випав дуже лавинонебезпечним. Але якось бог милував. І ось одного разу увечері пішли ми випити пива у відомий місцевий заклад — генделік на протилежному від нашого готелю березі річки Баксан, що протікала однойменною ущелиною. Заходимо, народу багато: і місцеві, і туристи. П'ють пиво, дехто й міцніше. Одні поведуться тихо, інші не дуже. Підхмелені компанії зачіпають одна одну — кілька спонтанних конфліктів спалахують і згасають самі по собі. Шум, гам, дим, хоч сокиру вішай. Ми сіли, замовили пива. І враз усі замовкли, настала цілковита тиша, і всі одночасно відчули одне й те ж, те саме «дихання». Люди завмерли, здалося — застигли на місці. І в цей момент будівля затрепетала, пролунав низький наростаючий гул — і... припинився на

максимальній ноті. Усі кинулися до двостулкових дверей і розчухнули їх на обидва боки. За три метри від нашої хисткої пивної біліла чотириметрова стіна снігу. Величезна лавина зірвалася з протилежного боку ущелини, прокотилася селищем, загатила річку і перемахнула на інший край ущелини, пройшовши за три метри від нашого закладу, від наших доль. Великий двоповерховий грейдер, що стояв поряд з пивною, був, наче іграшка, закинута метрів на двісті вище вгору. Авжеж, пити пиво якось перехотілося. Але наступного ранку всі були на горі. Англійці таки мали рацію: «Кому судилося бути повішеним, той не потоне».

Повернувся я за два тижні додому і так лагідно запитую: «Ви тут не дуже про мене турбувалися?» «А про що турбуватися? — запитали мої домашні. — По телебаченню повідомляли, що в Приельбруссі лавини, проте жертв і руйнувань немає». Оптимістичне радянське телебачення. Ясна річ.

А ось за п'ятнадцять років поїздок в Альпи я жодного разу не бачив відкритого для катання лавинонебезпечного схилу. Більше того, якось в Швейцарії у Верб'є мене намагалася оштрафувати лижна поліція за перевищення встановленої для цього схилу швидкості. І оштрафувала б... якби наздогнала.

Тридцять дев'ятий сезон на лижах у мене цього року. Поїду, напевно, в Сант-Моріц. Але, знаєте, не все ще втрачено. У позаминулому сезоні в Австрії я навіть узяв участь у відкритих змаганнях із слалому. Посів лише друге місце. Раніше ніколи б такого не допустив, а зараз уже й не заводжуся. «Який рік?» — запитав представник суддівської колегії, коли я під'їхав до столу. «Сорок шостий», — сказав я. «Що, 46 років?» — здивувався суддя. «Та ні, 1946 року народження», — відповів йому. «Головний убір зніміть, будь ласка, — попросив суддя і далі тільки: — Ну й ну».

Так що не дарма пройшли ці сезони. Але скільки друзів пішло по дорозі «хто на рік, хто зовсім»¹, хто з доброї волі, хто на поклик долі.

Усе змінилося, гірські лижі перестали бути долею обраних. Зараз — це масовий спорт, приємне проведення часу для мільйонів людей.

У чомусь це погано, а в чомусь і добре. Пішли одні, прийшли інші. Нерозривний ланцюг поколінь.

Але ще в далекому 1979 році написані й проспівані чудові рядки:

И все же с болью в горле мы тех сегодня вспомним,
Чьи имена, как раны, на сердце запеклись.
Мечтами их и песнями мы каждый вдох наполним.
Как здорово, что все мы здесь сегодня собрались!²

Олімпійський чемпіон з гірських лиж Жан-Клод Кіллі колись сказав, що «можливо, лижі і не є щастям, але вони цілком можуть його замінити». Повіримо корифеєві.

¹ В. С. Висоцький, «Прощання з горами».

² О. Г. Митяев, «Вигин гітари жовтої», 1979 р.

ЯКЩО ЛИЖІ ЗАВАЖАЮТЬ СІМ'Ї (ПРОДОВЖЕННЯ)¹

Вранці трохи закондубасилось, сонця не було видно, а верхівки навколишніх гір потонули в густій білій пелені.

Треба ж, останній день катання, а тут таке. Ми з братом уже тиждень тут, на всесвітньовідомому гірськолижному курорті Сант-Моріц, розташованому в південно-східній частині Швейцарії, в центрі долини Енгадін на березі прекрасного озера.

Тут двічі відбувалися зимові Олімпійські ігри, дуже просторі ділянки для катання, багато сонячних днів у році.

Ми давно сюди прагнули. Але все якось не доводилося. Та й зараз ми вскочили, як мовиться, в «останній вагон».

Життя у мене таке, що планувати його більше, ніж на місяць вперед, ризиковано.

Тому, коли ми зібралися, був якраз грудень 2010-го. Нічого путнього туристичні компанії нам уже запропонувати не могли. Спробували через інтернет, теж нічого вільного.

Проте знайшлася одна фірма, яка погодилася організувати поїздку через систему Club Med. Зазирали в «мережу»; це — французька компанія, міжнародний туристичний оператор з системою готелів, у тому числі і в місцях гірськолижного відпочинку. Наш називається Saint Moritz Roi Soleil. Компанія сповідує принцип «Усе включено» і спеціалізується на сімейному відпочинку.

Ми ніколи раніше не користувалися послугами цього оператора, але місце гарне, чом би й не спробувати.

Словом, їхали, їхали і нарешті доїхали. Спочатку

¹ Це оповідання народжене самим життям. Спершу я не збирався писати продовження, але так вийшло. Пригадуєте, у попередньому оповіданні я казав про те, що поїду, мабуть, кататися на лижах у Сан-Моріц. Отож у січні 2011 року я поїхав...

літаком до Стамбула, потім до Цюріха, потім автобусом — і ось ми на місці. Усе в цілому добре, рівень на чотири зірки, але технологічний підхід нас трохи спантеличив. Такий метод організації відпочивальників ми вже колись зустрічали: на гірськолижних турбазах ще в ті, не зовсім доброї пам'яті, соціалістичні часи. Правда, там це нагадувало казарму, а тут — той самий «комунізм», до якого ми так довго й так безуспішно прагнули.

Усіх розбивають на групи за класом катання. Рівнів — шість від першого (взагалі ніколи на лижах не стояв), до шостого (експерт). Кожній групі надається гід-інструктор. Початкове ділення добровільне, але далі вже по можливостях.

Нас із Криму приїхало п'ятнадцять чоловік, багато з сім'ями й дітьми. Дітей відразу згуртували в окремі групи. Це, звичайно, здорово; батьки можуть спокійно кататися, не хвилюючись про молоде покоління.

У нашій команді троє (я, мій брат Марк і наш товариш Михайло) — ми вважаємо, що добре катаємось. Я в минулому був інструктором на Кавказі.

Підходимо записуватися, кажемо: «Можна нас у шосту групу?». Юнак, що сидить за стійкою, починає відмовляти. «Розумієте, — пояснює (англійською, звичайно), — шоста група — це «фрірайд» і «могул»: спуски по непідготовлених трасах; вертоліт треба замовляти. Записуйтеся в п'яту — ви ж на відпочинку».

Згадав я про всі свої старі травми, про праве коліно, яке дав про себе знати вже років зо три, про попереk, над яким працюю щоранку, і кажу: «Ну гаразд — п'яту так п'яту».

«Вихід завтра вранці о 8:30», — оголошують нам.

Нічого собі, у відпустці і в таку рань. Але нічого не вдієш, і ось ми в гірськолижному строю.

Розбили нас на підрозділи. У шосту групу взагалі нікого

не зарахували, а у п'ятій опинилося сім чоловік: нас троє, троє москвичів і один підприємець з Таллінна.

Приставили до нас інструктора — молоду жінку італійку. Звуть Сара. Спочатку це нас збентежило, таким серйозним чоловікам — і жінку. Але після першого спуску все стало зрозуміло. Поговорили ми з нею. Тридцять два роки, діюча спортсменка, член збірної своєї країни. Професійний інструктор, десять місяців у році на лижах: п'ять місяців узимку в Швейцарії і п'ять улітку в Новій Зеландії.

Ні, не можна сказати, що ми відставали від неї, але навантаження було неабияке. Ледве до ліжка увечері достався. Але доба минула, ми акліматизувалися, «додали» і стали її «підпирати». Вона теж «додала» без особливого для себе зусилля. Словом, ганяємо по горах як каскадери, лякаючи «випадкових перехожих». Проте не без пригод. То хто-небудь на спині метрів сто проїде, то у поворот не впишеться і в сітці-уловлювачі застрягне, то в глибокий сніг з головою заріється. Весело! Вона, до речі, нас щодня в новий район катання возила.

Так три дні минуло. Сонце, мороз, чудові краєвиди! Але довго, як мовиться, добре не буває. На четвертий день погода зіпсувалася. Ми, щоправда, все одно каталися, тим паче, що в нас гід є. Та й що таке погода для досвідченого гірськолижника?! Увечері збиралися в холі, трохи випивали, закушували, обмінювалися думками й враженнями. Прижилися, одним словом.

Чим добрі такі місця? А тим, що ти такий же, як і всі. Твоя вага в колективі та авторитет залежать виключно від гірськолижної майстерності і не пов'язані ні зі службовим становищем, ні з матеріальними можливостями, ні з віком.

Ось на це, останнє, зверніть особливу увагу. Мені вже шістдесят чотири, з яких близько сорока років я катаюся на гірських лижах. Отже, певного досвіду набув.

Потрапила мені якось до рук збірка віршів великого

французького поета П'єра де Ронсара. Жив він в 1524–1585 роках. Так в одному зі своїх останніх віршів він написав:

Бо здатен той старий молодше виглядати,
Хто в старості полон не хоче потрапляти.
Він цим оновлює всі почування щирі,
Він жвавий, наче вуж в новій блискучій шкірі.

Звичайно, в шістнадцятому столітті поняття старості не відповідало сьогоднішньому. Медицина і здоровий спосіб життя змінили наші уявлення про вік. Без самообману скажу, що я, наприклад, себе навіть старим не вважаю і ніяких скидок своєму організму на це не роблю.

Проте Ронсар, як можна зрозуміти з його творів, старим себе вважав уже після сорока п'яти. Часи міняються, бачте.

Але повернемося до теми. Ми катаємося, катаємося, і ось — тиждень минає. Останній день — восьме січня, субота; за місцевою традицією сімейний день. Усі катаються самі, без інструкторів, і показують одне одному, чого вони навчилися. Із складу кримської команди більшість була в другій — четвертій групах за класом катання. Тож рости ще було куди.

Згадав я, правда, стару гірськолижну традицію, ще кавказьких часів — не кататися в останній день і взагалі ніколи не вживати це слово «останній день». Проте подавив у собі внутрішній опір і вирішив поїхати на гору.

По-перше — всього тиждень катання, шкода пропускати.

По-друге — якраз напередодні увечері я поїхав у старий центр Сант-Моріца і придбав собі в магазині Vognep новий гірськолижний костюм останнього покоління. Не костюм, а мрія, продукт високих технологій. «Як же, — гадаю, — і не одягнути жодного разу?! За що ж такі гроші віддав?!»

Подальші події показали, що краще б я не зраджував традиції.

Уранці встати було важко. «Ще півгодинки

поволяємося, — сказав я братові. — Все-таки ніби ж вихідний».

Він погодився, і ми вийшли тільки близько десятої. Підходимо до канатної дороги — вагон стоїть, наче нас чекає. Заходимо, розташовуємося. У гондолу поміщається сімдесят чоловік, але зібралось тільки близько п'ятдесяти — пізно вже. Усі наші вже поїхали попередніми вагонами.

Рушили й ми. Хмари попереду в горах, а у нас тут усе прекрасно видно. Під нами окремі будівлі, ліс, якісь скелі. Висота метрів двісті.

Раптом вагон зупинився. Таке нерідко трапляється на канатних дорогах. Зазвичай зупинки ці короточасні, але тут щось довго стоїмо. Хвилин через п'ятнадцять рушили, але дуже повільно. Мабуть, резервний двигун увімкнули.

Я огледівся: чоловіки, жінки, діти. Приблизно половина росіян і російськомовних, половина — італійців. Річ у тому, що нижня станція канатної дороги була розташована в маленькому селищі, де все населення — етнічні італійці, які розмовляють ретророманською говіркою. Провідник, тобто — супроводжуючий гондолу, теж італієць.

Несподівано щось гучно вдарило по даху гондоли, а потім ми побачили, що на нас упав, очевидно, обірваний, сталевий трос. Кабіна різко просіла й нахилилася. Перелякані жінки залементували, діти заплакали, кілька чоловіків голосно вилаялися. Паніка готова була охопити всіх, хто перебував зараз у замкнутому просторі над «дахом світу».

Я виразно відчув хисткість підлоги. Як інженер, я цілком міг чекати гіршого. Марк, судячи з усього, подумав про те саме. Ми мовчки презирнулися, і я насилу приборкав бажання сунути руку в кишеню і зателефонувати. Кому, навіщо — це тоді не спадало на думку. Щоправда, сказати було б що... Як внутрішньо не зосереджуйся, але ми загалом ніколи не буваємо готовими до подібних ситуацій.

Проте кабіна хоча й опустилася метрів на десять, проте здригнулась і завмерла. Я подивився вгору. Товстий металевий трос лежав на даху нашого притулку, йдучи далеко вниз по обидва боки гондоли. Але три несучі троси були цілі. Це був якийсь інший трос.

Худенький білявий хлопчик — італієць років десяти поруч із нами заплакав і став молитися. Він був, мабуть, з татом і дідусем, і вони намагалися його заспокоїти. Я теж включився в цей процес. Я погладив його по кучерявій голівці і постарався англійською мовою пояснити, що нічого страшного не сталося, і що він, як хоробрий хлопчик, завтра розповість про нашу пригоду друзям у школі. Він був дуже схожий на мого онука. Судячи з усього, це був розумний хлопчик, який добре уявляв можливі наслідки.

Хоч як дивно, сам я повністю заспокоївся і став мислити розважливо й чітко.

Я подивився вниз. Може, вибити скло і з'їхати по тросу до землі? Якщо використати шолом або куртку від нового костюму, то можна спробувати.

Проте, придивившись, я зрозумів, що трос до землі не дістає. А скільки там залишалось — десять чи двадцять метрів — це вже все одно. Та й не утримаєшся, зірвешся.

Народ помалу оговтався. «Вагоноводій» спустив зі стелі драбину, відкрив верхній люк і поліз на дах. Врахуйте, це було на великій висоті, та й погода не сприяла — вітер свистів і вагон погойдувало. Слідом посунувся італієць середнього віку з бородою і значком рятувальника. Я витягнув з нагрудної кишені радіостанцію і викликав Михайла, який катався десь попереду зі своєю сім'єю.

«Михайле, — сказав я, — ми тут застрягли. Зв'яжися з адміністрацією дороги і повідом про те, що у нас є радіозв'язок, але бережи батарейку». Я боявся, що зв'язку у нас з базою вже немає. Нараз ожив динамік; заговорив

ретророманською. Ми нічого не зрозуміли, але це вже було хоч щось.

Повернувся «вагоноводій», поговорив по селекторному зв'язку і повідомив, через перекладача, що нас зніматимуть вертольотом.

Я уявив собі цю картину: на зовнішній підвісці, через люк у стелі, крізь павутину тросів, що висіли згори, п'ятдесят чоловік за кепської погоди...

Так, погано мати розвинену уяву. На все мало піти більше доби. Врахуйте, що вагон не опалюється, туалет теж не передбачений.

У нас навіть не було цивільного взуття, всі у важких і слизьких гірськолижних черевиках.

Проте ідея сподобалася публіці. Жінка поруч з нами з російськомовної сім'ї, з чоловіком і дитиною, повеселішала настільки, що навіть стала усміхатися.

«Чого ви радієте?» — обережно запитав я. «Ну, як же, — відповіла вона, — зараз прилетить вертоліт, візьме нашу кабіну і віднесе в безпечне місце».

Вона до техніки й інженерної справи явно не була причетною.

Погода ставала дедалі гіршою: низька хмарність, сильний вітер, заметіль — який уже тут вертоліт. Добре хоч поки що не холодно: нас було багато, і кабіну ми якось зігрівали своїм теплом.

Перемовини тривали. Була субота, вихідний, і на станції нікого, окрім операторів, не було. Але потім, судячи з усього, під'їхав хтось з механіків.

Наш провідник знову поліз на дах і, спустившись, став пояснювати, що треба скинути трос з кабіни. Спробували лижними палицями. Трос зісковзнув убік і застряг у низенькій загорожі даху, нахиливши гондолу вже в інший бік. Проте героїчний італієць за допомогою чоловічої половини

нашого колективу не припиняв своїх спроб, і нарешті — різкий ривок, кабіна тепер уже підстрибнула, але ми вільні. Це був найнебезпечніший момент для тих, хто розумів. Річ у тому, що кабіна кріпиться до несучих тросів за допомогою великого металевого затискача. Я абсолютно не уявляв, чи розрахований він на те, що його трястимуть «як грушу».

Але все обійшлося. Хвилин через десять ми спроквола рушили, а ще через двадцять наблизилися до верхньої станції.

Тут теж були проблеми. Виявилось, що трос обірвався, тобто зірвався з несучих конструкцій тільки посередині, а по краях залишився прикріпленим, тому заважав нам в'їхати у приймальний пристрій.

Але це вже було простіше. Із станції вийшли двоє рятувальників і, зачепивши трос, відтягнули його вбік. Ми причадили, двері відчинилися.

Ніхто, ніхто не кинувся притьмом уперед на тверду землю. Спочатку підсадили дітей (ми опинилися нижче майданчика), потім вийшли жінки, потім, не кваплячись, по черзі вибралися чоловіки. Передостаннім залишив кабіну бородатий італієць зі значком рятувальника, останнім — капітан нашого «судна», «вагоноводій», що розмовляв ретророманською. Все-таки гірськолижним спортом займається не найбоязкіша частина населення. Ця традиція збереглася, і це добре.

Отже, ми стояли на землі. Я озирнувся, жінки ридма-ридали. «Шок», — подумав я. Думки якось мляво крутилися в голові. Чоловіки, усі без винятку, негайно й рішуче попрямували в бік ресторану.

Назустріч уже біг представник канатної дороги. «Усе за рахунок закладу!» — ще здалека закричав він англійською. Видно, боявся, що поб'ють.

Ми з братом поставили лижі і теж зайшли в ресторан. Я взагалі-то принциповий противник вживати алкоголь на схилі. Швидкість, знаєте, більша, ніж на машині, й усе на «своїх-двох».

Але тут виходу не було. Ми випили по гарячому глінтвейну і з'їли пакетик чіпсів. По сусідству російськомовна частина чоловічої половини нашого вагона вже хильнула по дві-три чарочки горілки. Італійці успішно закінчували по другій пляшці вина кожен.

Словом, те ще катання передбачалося. Це зрозумів і представник компанії, рослий білявий чоловік років тридцяти п'яти, з настільки чорними руками, що було абсолютно ясно — він тут механік. Запропонував усім охочим спуститися вниз на снігоходах. Це було прийнято з вдячністю.

Проте ми вирішили по-своєму. «Ну що, Марку? — запитав я. — Кататися будемо?». Ми подивилися один на одного. Усе було ясно без слів. «Тоді їдьмо вниз і «зав'яжемо» на сьогодні».

Ми стали на лижі і в завірюсі й тумані відчалили. Помалу розігналися, скутість пройшла, кураж був відновлений.

На повному ходу виїхали зі снігової пелени і під яскравим сонцем, по блискучому снігу рушили в долину.

Я подивився на годинник — минуло три години.

Воістину щастя — у порівнянні.

Ми повернулися в готель і спочатку мовчали про свої пригоди. Але до вечора всі вже про все знали.

По коридорах ходили добряче підхмелені члени нашого вагонного колективу і випивали з першим-ліпшим.

Усі почувалися рідними. Як же, нас згуртували такі випробування!

А наступного дня ми поїхали й абсолютно благополучно дісталися додому.

І ось тоді я подумав: «Що це? Чергове випробування чи знак долі?» Це ж я затримав нас на півгодини. Інакше ми б без пригод дісталися до схилу.

Знаєте, мені ж і раніше неодноразово доводилося брати участь у рятувальних роботах на гірськолижних підйомниках, але ніколи при цьому я не був усередині — завжди зовні.

Пощастило? Чи на результат вплинуло те, що в гондолі були діти з іще нерозтраченим запасом життєвого щастя.

Чи справедлива доля? Принаймні, мені хотілося б сподіватися на це.

Якщо це правда, що людина прозріває до кінця життя, то варто прислухатися до останнього вірша великого російського поета Бориса Пастернака:

На протяженні многих зим
Я помню дни солнцеворота,
И каждый был неповторим
И повторялся вновь без счета.

Поки що без ліку, поки що...

«НАМ НЕ ДАНО ПРЕДУГАДАТЬ...»¹

Була рання осінь, хоча по погоді схоже було на літо. Рання осінь 1974 року, Вірменія, Єреван. Я вже майже місяць у цьому відрядженні. Щось воно затягнулося. Коли мене призначали головним інженером проекту з радіорелейної лінії зв'язку газопроводу Казах — Єреван, я не думав, що виникне таке море проблем. Траса проходила по території Вірменії і Азербайджану через міста Севан та Іджеван, але вся штука полягала в тому, що це була гірська траса. Для прискорення процесу я приїхав разом з дослідниками, і мені треба було терміново видати їм завдання на місці — люди простоювали. А тут, виявилось, замовник ще не погодив напрям траси із землекористувачами. Я зрозумів, що діватися нікуди, і став займатися цим сам разом із замовником, в особі якого виступало місцеве газотранспортне управління.

Дали мені представника, машину з водієм, і ми поїхали. Спочатку я думав усі питання вирішити максимум за два-три дні, але все виявилось не так просто. Мало того, що навколо були високі гори, то ще й жили в них люди різних національностей, що говорять на різних мовах. Вірмени, курди, азербайджанці, езиди, асирійці та інші. Усі вони відзначалися широкою гостинністю, і приїзд представників з центру розглядали передусім як привід випити й закутити.

Крім того, нам ще треба було зуміти пояснити, чого ми від них хочемо. На щастя, наш водій говорив усіма місцевими мовами. Він усе й пояснював. Як я зрозумів, у жодній

з цих мов не було поняття «радіорелейна лінія». Тому я зазвичай уважно прислухався до тривалої, барвистої і незрозумілої промови, і як тільки чув голосно і з пафосом вимовлене слово «радіорелейка», відразу ж розкладав на столі мапу. На ній була нанесена наша траса, а поруч треба було поставити підпис і печатку. Місцевий начальник, зазвичай нічого не запитуючи, діставав з кишені печатку, що загвинчувалася, ставив відбиток і малював від руки щось на зразок маленького пейзажу (це означало підпис). Очевидно, розмір і художність її були предметом особливої гордості місцевої адміністрації, тому скоро на мапі вільного місця не залишилося, і ми стали ставити все це на звороті, що мало вже взагалі чисто символічний характер.

Та зате потім... Потім відбувалося найцікавіше. Начальник широким жестом запрошував нас підобідати, вносився коньяк (зазвичай відрами), чача (зазвичай пляшками) і м'ясо із зеленню (зазвичай на великих тацях).

Ми були не надто розпечені вбогим пайком радянського інженера, коли за куркою треба було стояти в черзі, а тут таке життя.

Словом, більше однієї поїздки в день не виходило.

Врешті-решт я став посилати замість себе загартованих у пиятиці дослідників, а сам почав шукати більш інтелектуальні проблеми. І знайшов. Виявилось, що нам ще й радіочастоти не виділили. Я зайнявся цим. І ось стою на Єреванському вокзалі і мені треба їхати нічним поїздом у Тбілісі, щоб погодити проектні частоти з керівництвом військового округу.

Як давно все-таки це було. Адже зараз на цій території вже різні країни, і скільки між ними проблем, у тому числі й військових...

Ну та гаразд, стою я перед касою і вирішую, на який потяг брати квитки. Через півгодини йде швидкий; він

¹ Нам не дано предугадать,
Как слово наше отзовется, —
И нам сочувствие дается,
Как нам дается благодать...

Ф. І. Тютчев, 27 лютого 1869 р.

прибуває в Тбілісі о шостій ранку, але в ньому немає спальних вагонів. Через дві години вирушає пасажирський; він приходить о дев'ятій ранку, і в ньому спальний вагон є.

Гадаю: «Треба їхати швидким, а то ж можна за день не встигнути. До восьмої ранку буду у військових. Є шанс увечері повернутися назад. Так, але ж спати доведеться, сидячи в кріслі, а я сидячи не сплю. Хоча що тобі цей сон? Головне, швидше назад». Подаю в касу гроші й кажу: «На швидкий до Тбілісі, один квиток, будь ласка». Але у цей момент усе в мені закипіло. «Мало того, що ти вже місяць тут стирчиш, — накричав на мене внутрішній голос, — так ще й не спати! Та гори вогнем усе це. Нехай буде два дні. Врешті-решт «солдат спить, служба йде». Бери на пасажирський».

«Даруйте, на пасажирський», — поправився я, вирішивши не сперечатися з агресивним внутрішнім голосом. Касирка щось незадоволено пробурчала, але проте справно видала квиток у спальний вагон пасажирського потягу до столиці Грузинської РСР міста Тбілісі. Часу до відходу ще залишалось багато, я добре попоїв у привокзальній їдальні і зайшов у вагон. Було вже темно, стукали колеса і хотілося спати. Я розстелив постіль і поринув у спокійний сон, не звертаючи уваги на попутників, що випивали.

Прокинувся я від відчуття дивної тиші. Глянув на годинник — пів на десяту ранку (ех, добре я тоді спав). Перша думка: «Проспав». Друга: «Дивно, а чому провідник не розбудив?» У купе нікого не було. Я обережно виглянув у вікно. Потяг стояв в абсолютно незнайомій місцевості. Навколо гори, покриті лісом. Що таке? Швидко одягнувшись, я пішов з'ясовувати. Увесь народ юрмився біля насипу. Ніхто нічого не знає, але стоїмо вже давно, ще з ночі. Простояли ще години три, а потім рушили. І метрів за п'ятсот ми побачили той самий швидкий поїзд. Він лежав

далеко вниз на дні глибокої ущелини, розкатаний у плоский лист. «Зсув, — тихо сказав сполотнілий до синяви провідник. — Дуже багато жертв. — І тихо додав: — Майже всі, можливо, геть усі».

Ми їхали вздовж річки Аракс, якою проходив кордон. З другого боку була турецька територія. На горизонті виразно проступав велетенський конус біблейської гори Арарат.

З того боку кордону, менш ніж за кілометр від нього, показалися руїни великого міста. «Ані¹, — прошепотів старий вірменин, що стояв поряд зі мною. — Ані — стародавня столиця Вірменії. — І після паузи: — Потяг завжди йде вночі уздовж кордону. Ніхто не хоче, щоб ми бачили це: наш древній край, зруйнований пожежею і насильством». Він говорив ніби сам з собою, губи його не ворухилися, але слова були чутно дуже виразно: «П'ятирічною дитиною я йшов цим скорботним шляхом. Батьків уже не було. Батька вбили на місці ножем, коли він намагався захистити свій дім. Матір убили розбійники курди, коли ми бігли через гори. Я дійшов разом зі старими, далекими родичами, які залишилися живі, тому що брати у них було нічого. І ось я знову бачу цей скорботний шлях, і я ще живий».

Він сів у проході на відкидний стільчик і замовк. «А що було після цього?» — запитав я його хвилин через п'ять. «Після чого?» — він злякано подивився на мене. «Ну, ось ви казали про скорботний шлях». «Я казав? Юначе, я нічого не казав. Правда, я думав, не знаю, можливо, вголос». І він знову замовк.

Мовчали й ми. А що було говорити, ми щойно проїхали повз свою і чужу долі.

Доля і випадковість, їхнє співвідношення в житті людини, можливість змінити долю своїми вчинками — ці

¹ Ані — столиця держави Багратидів з 961 року; у 1064-му — захоплена і зруйнована турками-сельджуками.

питання завжди хвилювали мене. Від відповідей нібито залежала практична лінія поведінки: чи сприймати стоїчно випробування і удари долі, вважаючи їх неминучими, чи активно переобладнувати світ, своє оточення, самому визначати свій шлях у житті. Можливо, було і поєднання того й іншого. Як бути?

Зрештою ці питання несли в своїй основі поняття свободи волі.

Як впливає зі Священних Книг, Творець дав людині свободу волі, але зобов'язав при цьому виконувати певні правила.

Ось вам і співвідношення свободи і завбачення. Решту кожному вчиняти на власний розсуд: сам для себе вирішив, сам за себе і відповів. Люди дуже давно замислювалися над цими засадничими питаннями. За свідченням Йосифа Флавія¹, ще в 150 р. до н. е. в епоху розквіту династії Маккавеїв виникли три основні давньоєврейські релігійно-філософські школи: садукєї, фарисеї і есеї, які по-різному трактували поняття свободи волі. Садукєї визнавали абсолютну свободу волі і вважали, що доля людини повністю визначається його вчинками; есеї все приписували завбаченню; фарисеї ж вважали, що між свободою дії і визначенням існує певне співвідношення, яке і формує долю.

Практика — критерій істини. Відтоді минуло багато часу, але й нині всі основні філософські напрями дотримуються саме цього тлумачення свободи волі. Як бачите, істина завжди посередині. Ось тільки наскільки посередині?

У тій ситуації, яку я виклав, від моєї життєвої позиції не залежало абсолютно нічого. Хіба що «внутрішній голос»? Можливо, це і була неусвідомлена позиція. Адже відомо, що на рейси з лихою долею завжди більше тих, що

передумали і запізнилися, ніж тих, що минають без пригод. А так, зовні: заснув, прокинувся, і все вже сталося без тебе.

Здавалося б — покладися на долю, і усі неприємності минуть самі собою. Проте скільки інших прикладів я бачив в житті. Ми всі приховано відчуваємо наявність долі. Але також підсвідомо ми відчуваємо можливість її коригування нашими діями, у певних межах, зрозуміло.

У євреїв кажуть, що «Бог не забуває про тих, хто пам'ятає про себе сам». Є і аналогічне російське прислів'я: «Богу молися, а сам стережися». Напевно, ця тема існує і в мовах інших народів. Спеціально не вивчав, але якось упевнений в цьому. У житті ж випадки й того й іншого зустрічаються досить часто.

Якось у 80-х роках був я в альптаборі Баксан. Він розташований в долині річки Юсеньга (права притока річки Баксан). Збиралися ми пройти через перевал Бечо у Сванетію, а доки акліматизувалися, тренувалися. В основному відпрацьовували страховку: безпека через гак і через льодоруб. Коротко, через гак — це на стінках і дуже стрімких схилах, а через льодоруб — на снігових і фірнових схилах. Так от, я завжди прагнув зайвий гак забити й мотузок товстіший взяти. Здавалося мені, що «запас їсти не просить». Скільки критики виникало при цьому на мою адресу. Проте двічі в житті були у мене випадки, коли основний гак із «свистом» вилітав з гнізда, і обидва рази я був досить високо над землею. Отож не розмовляти б нам зараз...

Довелося мені одного разу в інший час бачити, як каменепад перебив мотузок альпіністові, що висів на висоті метрів сто над землею. Їх двоє на стіні було. Верхній так і завмер на місці, дістав каменем по касці, але залишився живий і навіть сам спустився. А ось нижній — хитнувся праворуч під виступ, голову прикрив, але мотузок напнувся на краю виступу, і камінь перерізав його як бритвою. Доля...

¹ *Йосип Флавій*, «Іудейська старовина».

Перед виходом у Сванетію двох альпіністів-новачків і одного досвідченішого послали на маленькій вантажівці по продукти. Вони їхали в кузові вузькою обмерзлою дорогою над гірською річкою. Узгір'я було метрів п'ять, не більше. На повороті вантажівку занесло, і вона стала падати у бік річки. Двох новачків викинуло з кузова просто в крижану воду, вони навіть не встигли зреагувати. Один забився, інший зламав ключицю. А ось той, хто досвідченіший — зреагувати встиг. Він схопився за борт і сплигнув на укіс. Вантажівка впала на нього... Похід довелося відмінити — треба було забезпечити доставку потерпілих. Але одному з них допомога вже була не потрібна.

Життя унікальне. Принаймні, ми так думаємо. Якби, як у кішки, «дев'ять життів», то можна було б спробувати різні варіанти. А так завжди граєш «ва-банк».

Розрадою для хоробрих була віра древніх скандинавів у Валгалу. Воїн, полеглий у бою, потрапляв у небесний чертог, де щодня одягався в обладунки й рубався на смерть; потім воскресав і бенкетував з іншими воїнами, а вночі веселився з прекрасними дівами. І так до останньої битви Рагнарьок, коли поляжуть усі боги й герої та не воскреснуть більше ніколи. Як бачите, навіть тут усе було не завжди, і там не йшлося про жінок і полеглих не в бою. Втім, якщо вважати, що наш шлях — це постійний бій і головний ворог твій — це ти сам, тоді все стає зрозумілішим.

Життя неодноразово ставило переді мною проблеми доленосного вибору. Я приймав рішення, як міг, на основі отриманих знань, вірячи в щасливу долю та відповідно до свого світобачення. Чи добре, чи погано вийшло в результаті — судити не мені. Принаймні, процес іще триває, і це втішає.

1973 рік, я у відрядженні: в Калмикії та Астраханській області. Велика машина — ГАЗ-66 з будкою, два дослідники

і я. Ага, ще представник місцевого підрозділу газодобувного управління був присутнім. З ним усі неприємності і сталися. Район небезпечний щодо холери. Це мені місцевий лікар санітарно-епідеміологічної служби повідомив. Він у нас був членом комісії з вибору майданчика під будівництво технологічного об'єкта. По роботі від'їхали ми кілометрів на двісті від великих населених пунктів. Літо, спека. Пам'ятаючи про заразу, узяв я з собою ящик мінеральної води, її пив, нею ж і умивався. Але місцевий представник ставився до цього із зневагою. «Нічого не буде, — казав він, — усе життя тут живу». І треба ж, саме з ним і сталося. Джерело зустрілося по дорозі, обладнане для того, щоб худобу поїти. Так він з нього чи то напився, чи то вмився — зараз уже важко визначити. Години через чотири у нього й почалося. Розповідати детальніше не варто, це було жахливо — у нього текло звідусіль. І головне, він худнув просто на очах, риси обличчя загострилися, очі запали. Ніколи б не повірив, що людина за двітри години може втратити стільки рідини. Ми зупинилися, везти його по бездоріжжю не було ніякої можливості, люди боялися до нього підходити. Та ми б його і не довели, найімовірніше. Тут почав я згадувати все, що коли-небудь чув про холеру. Згадав зовсім небагато. Я ж не лікар, а інженер. Але дещо трохи пам'ятав. Коли на третьому курсі інституту сильно захоплювався філософськими питаннями наукової діяльності, прочитав якимось невелику статтю про причинно-наслідкові зв'язки. І автор у ній навів приклад ефективної дії на закриту систему. Нестандартний такий приклад, з медицини. Сказано було щось на зразок того, що можна лікувати причину хвороби, тобто знищувати мікроби антибіотиками, а можна наслідки, наприклад, борючись із зневодненням при холері. Результат буде один і той же. За сприятливого результату — одужання. І ось цю, абсолютно не медичну інформацію я прийняв за основу своїх подальших дій.

Спочатку я вигнав усіх з будки, де лежав хворий. Потім згорнув у довжину рушник, облив його горілкою, яку ми збиралися випити увечері, і, заклавши всередину рушника носову хусточку, об'язав цією «спорудо» обличчя, прикривши рот і ніс. Після цього вилив усю мінеральну воду у відро, туди ж висипав півпачки солі і сказав місцевому представникові: «Хочеш жити — ти мусиш це випити».

Нам треба було проїхати близько ста п'ятдесяти кілометрів до найближчої лікарні. Дослідники сиділи в кабіні, ми з хворим у будці. Водій гнав, як міг, і ми довезли його живим. Довезли, здали лікарям і негайно поїхали, не залишивши зворотної адреси. Нікому не хотілося сидіти в обсервації два-три тижні. Як довго я мився і скільки прийняв на груди цього вечора — це окрема тема. Але ніхто з нас не захворів. Пощастило.

Повернулися додому й забули. А ось наступного разу я зустрів «свого пацієнта» в міністерстві через десять років. Він уже там у себе начальником став. Як заходився він нас частувати — ледве відбилися. Але одну він розумну річ тоді сказав після п'ятої чарки: «Тонка, але міцна нитка, на якій тримається життя людини; не перевантажуйте її і проживете довго».

А я собі при цьому згадав слова булгаківського Іешуа про те, що обірвати нитку людського життя може лише той, хто її підвісив. А ви як гадаєте?

ВИРАЗКА (АБО «КІНЬ БЛІДИЙ»)

Сон був важким і, головне, незрозумілим. Тому, коли я ледве розплющив очі і спробував відірватися від подушки, в голові ще плавали якісь туманні образи. Як завжди буває, хвилин за десять я геть про них забув. Але прокидатися не хотілося. Напередодні ми лягли пізно — сиділи, обмивали фінал відрядження. Так, сьогодні ж перше квітня 1979 року. Безумовно хлопці спробують зробити розіграш. Треба не «проколотися».

Не піднімаючись, я скопив очі. Місцевий молодик Льоша, плечистий парубок мого віку, весело хлюпався під умивальником.

Водій і мій колега з Укб¹ «Баштрансгаза», з якими я їхав аж від Уфи, ще мирно сопіли.

Було вже близько пів на восьму ранку, і в просторому чотиримісному номері гуртожитку керамічного заводу стало зовсім світло.

«Умивальник в номері, зручності в коридорі, — меланхолійно подумав я: Треба вставати, бо ж нікуди не встигнемо». Я виліз з-під ковдри і спустив ноги на підлогу; холодно. Одягши штани, я відчинив двері в коридор. Вікно лише було в самому кінці, на сходовій клітці. Тому — досить темно. Я зробив крок, другий і підскочив від несподіванки. Щось доволі велике з писком шугнуло з-під ніг. У цю мить я намацав вимикач і встиг помітити двох здоровенних щурів, що зі спритністю спринтера майнули коридором.

«Ні фіга собі». «Льоша, — скрикнув я, відчинивши двері в нашу кімнату: Куди ти нас поселив. Тут пацюки серед білого дня на людей кидаються».

¹ УКБ — управління капітального будівництва

«Які щури?» — Льоша висунув голову в коридор. «Сірі», — відповів я. «Слухай, старий, — продовжував Олексій: А ти, бува, вчора не перебрал?» «Гаразд», — подумав я: Ми все одно за пару годин поїдемо». Коли я повернувся, Льоша вже був повністю готовий. Заворушилися врешті і мої товариші.

«Сплюхи, — сказав Льоша: Збирайтеся хутко, а я майну в магазин, сніданок куплю». Магазин був навпроти, а буфету в гуртожитку не було.

«Так, — подумав я: все життя в дорозі». Справді, я подорожував вже третій тиждень. І все не до ладу. Спочатку думав, що взагалі все в Уфі завершу, а ні, не поталанило. Мав завдання: забезпечити збір вихідних матеріалів для виконання нашого розділу проекту газопроводу Ішимбай — Магнітогорськ. Але уфа начальство на себе відповідальність не взяло. Запропонувало ГАЗ-66 з будкою, супроводжуючого, і спроводило нас поетапно. «На місці і подивіться, виберіть і узгодьте», — так порадили в об'єднанні.

Ми й рушили. Спочатку до Стерлітамака, потім якимись путівцями до Магнітогорська. Добре, що водій був місцевий, досвідчений. Так що ми майже не ремонтували.

Скаржитися, взагалі, не було чого. Південний Урал, весна, правда, ще рання. Але все одно — гарно. Люди траплялися рідко, а от різні тварини, великі й малі — досить часто.

І ліс, навколо ліс. Йде довгий, довгий ріневий тракт і ховається десь за обрієм. І жодної машини. Їдемо в глибокій самотині. Раз на тридцять — сорок хвилин прогрімить якась колимага назустріч і знову пустка. Як на іншій планеті. Зупинилися десь у передгір'ях за природнім покликком. Я у величезний кущ заліз і тільки налаштувався, як чую шум з іншого боку куща.

Вирішив, що це хтось із наших, розвів гілки і... опинився віч-на-віч зі здоровенним рудим ведмедем. Уявляєте?

Ні, думаю, ви не уявляєте. Мені, якимось чином, задки, не повертаючись до ведмедя спиною, вдалося переповзти метрів зо двадцять до нашої машини і злетіти на досить високу підніжку. Так і не розвернувшись, до речі. Як це мені вдалося, не збагну. Втім, спробуйте самі, може поталанило.

А цікавий ведмідь — ані руш, тільки провів мене очима й ревнув, коли ми газонули.

Напевно, у нього теж невідкладні справи були заплановані.

Аналогічна ситуація, але за інших умов, станеться в 1982 році. Я знову перебував у відрядженні, але в Південно-Східній Азії, у В'єтнамі. Ми там виконували проекти буріння та облаштування морських нафтових родовищ у Південно-Китайському морі.

Я займався особистими питаннями, але суміжники попросили привезти дані швидкості корозії металевих морських нафтогазопромислових споруд в агресивному морському середовищі.

До вимірів потрібно було додати результати спостережень найнебезпечнішої для корозії зони періодичного змочування, тобто межі між водою і повітрям.

Для цього я вилетів на вертольоті на бурову платформу — на мілководді біля ста п'ятнадцяти кілометрів від берега, захопивши із собою комплект туриста: маску, ласти і трубку для дихання.

Платформа — це така споруда з металевих ферм, що стоять на дні, з глибиною води близько 50 метрів. Палуба метрів двадцять від поверхні води, щоб хвилі не заливали. Там все обладнання встановлено; вертолітний майданчик теж там.

Стрибати високо, розіб'єшся. Тому я по штурмтрапу спустився; він майже до води діставав. Я тихо занурився. Плаваю довкола платформи, конструкції оглядаю.

Раптом відчуваю спиною щось непевне. Обертаюся, і опиняюся ось точно так само віч-на-віч з великою акулою.

Акула мене поки, як собака, що не обнюхувала. Цікаво, напевно, їй чи я їстівний. Ситуація дублюється. Я задки, задки до штормтрапу і, не повертаючись до акули спиною, злетів метрів зо три над водою сходами трапа. Як це сталося — не збагну, я ж у ластах був.

Акула ліниво подалася вперед і, здається, навіть клацнула зубами. Піднявшись нагору, я виявив, що відкушено півлівого лапта. Ніби ножем відрізала, лиха рибина.

Купатися точно перехотілося. Інші спостереження я вивчав уже камерально, тобто дистанційно, на пристойній відстані від води і тамтешніх «риб і гадів».

Але платформа досі стоїть, нічого з нею не сталося.

Ось так десь. Чого не зробиш в ситуації безвиході.

До речі, в неї закладений філософський сенс; хочеш перевірити себе — створи критичну ситуацію. Всі твої позитиви, а часто і хиби, одразу виявляться. Одна моя знайома в такому випадку казала: «Якщо не знаєш, як вийти із ситуації — влаштуй шкандаль». От тільки для кого ця ситуація розглядалася критичною, для неї, чи для партнера — історія затамувала подих.

Гаразд, повернімося до нашої розповіді.

Вовки, лисиці, зайці — все це бігало через дорогу. Одного разу помітили рисака на дереві. Мальовничі краєвиди. Думаю: «Жити б тут жити і щасливо час проводити». Питаю у водія: «А люди де?». «Які люди, — дивується: Згубні місця, каторжні. Споконвіку людина тут і природу і іншу людину мордувала. Ось доїдемо до Магнітогорська, подивишся».

Настала ніч. Ми в машині переночували, а наступного дня і в Магнітогорськ приїхали.

Велике місто по обидва береги річки Урал. Правий берег у Європі, лівий — в Азії. Над містом величезна темна

хмара висить, рукотворна. У повітрі специфічний запах і присмак, як в кочегарці.

Основне виробництво, як тоді казали містоутворююче — Металургійний комбінат. Неймовірних розмірів підприємство. Ми до кінця зміни підїхали. Ворота відчинилися і звідти юрбою повалили люди в одязі темних кольорів. Їх було забагато, кілька десятків тисяч, напевно; і вони йшли та йшли мовчки. Я помітив, що від основного потоку, що рухається вулицями, розтікалися тонкі цівочки, які, розпадаючись на групи, зупинялися, передавали по колу горілчану пляшку і рухалися далі.

Похмуре і фантазмагоричне видовище. Хвилин за сорок потік спав, і ми рушили на пошуки місцевих газовиків.

Розмова нас не втішила. За частиною погоджень доведеться їхати в штаб Уральського військового округу в Свердловськ. А це — до Челябінська понад триста кілометрів і далі — до Свердловська ще двісті.

Перший і, мабуть, останній раз був я тоді в цих краях, але це не завдавало нам жодних труднощів. Працюючи в Мінгазпромі, ми знали, що скрізь — наші люди і скрізь зустрінуть. Ну, а бензин тоді дешевше газованої води був.

У Свердловську досить швидко вирішили всі питання. Приїхали ми в п'ятницю ввечері, але військові і у вихідні дні працювали, тому обговоривши суть питань, вони обіцяли протягом двох тижнів видати офіційну відповідь на руки нашому представникові. Це був як раз той самий Льоша, який зараз майнув до магазину.

У ті часи нам платили два рублі шістьдесят копійок на добу, а якщо рахунку з готелю не додавалося, то ще один рубль щодня на прожиття. Ось цей рубль певно був важливим для нашого раціону, бо ми в гуртожитках і зупинялися, де у газовиків були ліміти. Пишу про це і самому не

віряться. Невже я за таких умовах жив і не тужив. Таки-так... Цікаво, був цілком задоволений.

Анекдот смакували: про чукчу, якого як передового оленяра запросили на прийом у Кремль. Повернувся він у рідні краї і розповідає: «У Москві висить плакат з написом: «Все в ім'я людини, все для добробуту людини». «Ну і що?» — запитують краяни. «Як що? — відповідає: Чукча бачив цю людину».

ПРАВО ВИБОРУ

У двері подзвонили, я відчинив. На порозі — молодий хлопець років двадцяти п'яти з дому навпроти. Вдень він позичив у мене побідитове свердло, і ось — повернув.

Ми тільки два тижні як вселилися, тому безперервно щось пиляли, стругали, свердлили, прибивали.

Осінь 1979 року, у нас нарешті трикімнатна кооперативна квартира в новому житловому районі.

До цього я вже десять років прожив з дружиною у її батьків. Усе б добре, та коли п'ять років тому з'явилася дочка, то стало вже дуже тісно. Тому, щоб пом'якшити ситуацію, я більшу частину часу проводив у відрядженнях.

Що казати, вона навіть народилася, коли я був у відрядженні в Києві. Мобільних телефонів ще не було, і я дізнався про це тільки наступного дня.

Право радянської людини на житло мені, працівнику проектного інституту, було нелегко реалізувати на практиці. Сам інститут квартир не будував, а стояти в міській черзі — це було років на п'ятнадцять.

Та раптом мені запропонували: «А не хочеш у кооператив?» Кооператив — значить за гроші. «Звідки гроші у радянського інженера?» — подумав я. Ні, звичайно, якісь гроші були: рублів 200–250 в місяць. Але їх ледве вистачало на життя. Так що ми приймали колегіальне рішення разом з батьками. Словом, на перший внесок вистачило. А там — кредит років на п'ятнадцять. Дружина мені це зрідка нагадувала. «Дивися, — казала вона, — ми платимо вдвічі більше, ніж усі. Чому така несправедливість?»

До відома, пояснюю: сумарний місячний платіж за державну трикімнатну квартиру стандартного планування становив тоді близько двадцяти п'яти рублів. Для кооперативної —

він був приблизно вдвічі більший, оскільки треба ще було виплачувати в ощадкасу кредит. Ставка за кредитом була щось близько 3 %. Ні, не в день, і не в місяць — за рік. Цифри смішні за нинішніх часів, але нам вони такими не здавалися. Так, час був зовсім інший.

Втім мене все це не бентежило. Я згадував відому східну казку, як Ходжа Насреддін пообіцяв навчити віслюка читати за п'ятнадцять років, узявши у падишаха плату вперед. Адже за такий великий термін що-небудь обов'язково станеться: чи то з ним, чи то з віслюком, чи то з падишахом.

Як він виявився правий! Через п'ятнадцять років ніхто з нас уже і не пам'ятав про це. Обставини, бачте, змінилися.

«Микола, — сказав хлопець і подав руку. — Дякую за свердло». Він назвав номер своєї квартири. «Заходьте, посидимо, поспілкуємося». «Краще вже ви до нас», — відповів я. «Одне другому не заважає», — відгукнувся сусід.

І того ж вечора ми вже сиділи у нас на кухні, трохи випивали й закушували, говорили, обмінювалися новинами й анекдотами — спілкувалися. Через кілька днів — у них. Потім знову у нас. Словом, подружилися.

Збиратися на кухні — це було «святе» в ті часи. Затишно, все тут же смажить і шквариться. Знову ж таки, на кухні і жінки мають право голосу. Найдемократичніше місце в радянському суспільстві. Тут обговорювалися всі питання, тут приймалися найсміливіші рішення, тут народжувалися винаходи.

Пригадуєте знамениту пісню тих, «хто був в експедиції»:

Знаю, знаю, где встретиться
 Нам придется с тобой:
 Лета кончатся месяцы —
 Мы вернемся домой,

И тогда на этаже двадцатом
 Мы расскажем обо всем ребятам —
 О местах, в которых мы бывали,
 О друзьях, которых мы встречали.

А я ж і був якраз тим, хто з експедицій не вилізав. І незалежно від того, що мали на увазі автори пісні, ми вважали, що друзям усе треба розповісти саме на кухні під чарку, квашену капусту і смажену картоплю з ковбасою.

Це було наше неформальне середовище. Якби не такі зустрічі, то жити було б важче. А так: розслабишся, виговорись — і знову до трудових подвигів.

Микола з дружиною Тамарою були сім'я як сім'я. Мали дочку одного віку з нашою і батьків у цьому ж місті.

З часом ми дізналися одне про одного більше. За наполяганням батьків закінчив він льотне училище, але, трохи послуживши, звільнився і більше не літав. Тамара закінчила університет, але за фахом теж не працювала.

Микола й Тамара перебували, як мовиться, у процесі постійного пошуку точки прикладення своїх кваліфікованих сил. Були вони гарною парою, особливо він: ставний, спортивного вигляду хлопець — «кров з молоком». І зрозуміло, що це була їхнє діло: як жити й де працювати. Тому зайвих питань я не ставив. Від'їжджав, приїжджав, вирішував великі й малі власні життєві і робочі питання, тобто — жив по-своєму.

А час між тим спливав. Якось на чергових посиденьках повідомив мене Микола, що шукає нову роботу. Мені він здавався особистістю, розумною людиною, і я запросив його до нас в інститут. Тижнів три попрацював Микола і пішов. Не його це було. Ще через місяць заявив, що влаштувався в торгівлю. Буде продавцем на «хлібному» місці. Мені це здалося трохи дивним: незважаючи на невисокий

заробіток, я дуже пишався своєю роботою, цінував можливість займатися творчою працею. Це мене не обтяжувало. Інтелектуальне навантаження і тоді, і зараз надихає мене, дає відчуття, що ти потрібний. І навпаки, рутинна, механічна, нетворча праця завжди дуже стомлювала.

Пригадую, як на першому курсі Одеського інституту зв'язку я працював у бригаді на радіозаводі. Це був такий хрущовський «жарт». Хто не мав дворічного стажу роботи, той повинен був півтора року відпрацювати, навчаючись увечері, а потім уже продовжувати навчання на стаціонарі.

Робота була нудна: припаяти одне й те ж, закрутити одне й те ж — і так весь день.

Через кілька місяців я занудьгував і став проситися на творчу роботу. Та й бригада була мною невдоволена — їх усе влаштовувало, а тут таке чванство. Ну й поставили мене на «творчу» роботу: готову продукцію виносити.

Ящики були важкі, кілограмів по п'ятдесят, але з ручками. Ми їх удвох носили. Через місяць мені й це набридло, і мене викликав до себе заступник декана факультету, давній знайомий мого батька.

«Борисе, — грізно сказав він, — ти чому ухиляєшся від трудової повинності? (Так і сказав.) Дивися, з інституту вилетиш і відразу в армію загримиш». Це було серйозно, довелося себе змусити. Але я відразу зрозумів: «Це не моє». Моє, коли проблеми є, коли просто не вирішується, коли треба подумати.

Тому мені нелегко було зрозуміти, навіщо льотчикові працювати продавцем. Але Микола мене просвітив. «Бабки, — сказав він, — розумієш, бабки зовсім інші. Ось ти, скільки заробляєш?» «Рублів триста», — відповів я, прибрехавши на п'ятдесят. «Ну, — сказав Микола, — а там мені гарантували не менше тисячі в місяць».

Це був серйозний аргумент, і я припинив обговорення питання, хоча хробачок сумніву продовжував точити зсередини.

«За що такі гроші? — думав я. — Незрозуміло; тут має бути якийсь прихований зміст, секрет».

У цей період ми з Миколою кілька разів обговорювали проблему життєвого вибору. Він був блискучий співрозмовник, наводив цікаві приклади, робив несподівані висновки.

Найчастіше в результаті ми схилилися до марксистсько-ленінського визначення, що свобода — це усвідомлена необхідність.

«Так, так, — казав Микола, — я її, необхідність грошову, усвідомив, і тому мій вибір абсолютно вільний».

Що можна було протиставити тисячі рублів у місяць? І ми плавно переходили до наступної чарки.

Так тривало деякий час. Я вступив у заочну аспірантуру Московського університету. Пам'ятаю, приїхав у столицю на вступні іспити. Було у мене з собою двісті п'ятдесят рублів — уся моя місячна зарплата. Московські родичі поїхали відпочивати і залишили мені ключі від однокімнатної квартири.

Першого ж дня пішов погуляти і заглянув у спортивний магазин. А там у цей момент «викинули» (був при соціалізмі такий термін, означав, що в продаж надійшов дефіцитний товар) югославські гірськолижні пластикові черевики. Червоні, з металевими застілками, «Альпіна — Фантом» називалися і коштували двісті рублів. Ні про що я тоді більше не мріяв, як про такі черевики. Не про лахи, не про поїздки — про черевики, уявіть собі. Уявити, правда, зможе тільки той, хто катався на гірських лижах у ті вбогі роки.

До речі, згадав я з цієї нагоди один КВНівський жарт тих часів:

«Запитання: — Що буде, якщо що-небудь буде?»

Відповідь: — Спочатку черга буде, а потім знову нічого не буде».

Так ось тому я черевики з ходу і купив. Поставив на стіл, милуюся. Проте залишилося у мене тільки п'ятдесят рублів, а треба місяць прожити й додому доїхати.

Уявіть собі, прожив. Купив проїзний на метро, а до станції ходив пішки. Придбав на базарі шматок м'яса; картоплю і цибулю знайшов у родичів на кухні; зателефонував мамі й дізнався, як суп приготувати. Зварив велику кастрюлю і пив, і їв її довго-довго, регулярно переварюючи, щоб не отруїтися.

На хліб з маслом і зворотний квиток у загальному вагоні насилу вистачило. Приїхав додому, зайшов до мами в гості, пообідав і... заснув просто на стільці, вдень, посеред розмови.

Тут навіть моя мама не витримала. Вона взагалі вважала людиною тільки того, у кого вчений ступінь був. Але тут вона дала мені виспатися, а потім сказала: «Кидай цю справу, так ти зовсім загнешся».

Але не кинув — вчився, працював і захистився врешті-решт на початку 1986 року. Тут у мене багато що помінялося: і зарплата збільшилася, і посада змінилася, і робочі проблеми відповідно зросли.

Став я пристойно на ті часи заробляти, і Миколина тисяча вже не здавалася мені такою недосяжною.

З часом же помітив, що у Миколи проблеми почалися. Зажурився він щось. Якось зізнався, що під перевірку міліції потрапив, справу завели і запросто посадити можуть. Поговорили ми з ним знову про «свободу вибору», і зрозумів я нарешті, які секрети були в його роботі.

Про вибір добре свого часу сказав Ігор Губерман:

Свобода — это право выбирать, с душою лишь советуясь о плате, что нам любить, за что нам умирать, на что свою свечу нещадно тратить.

А Микола тим часом зробив висновки свої: «Їхати треба, — сказав він. — Негайно їхати».

Тоді країна вже відкрилася, але легально від'їжджали тільки євреї. Оскільки Микола серед родичів євреїв не знайшов, то довелося йому якось пристосовуватися. Виїхали вони нарізно, за туристичними путівками, і врешті-решт усі возз'єдналися в Америці, де благополучно і залишилися, не маючи на це ніяких законних підстав.

Часом доходила до нас інформація про їхнє життя в Новому Світі, в основному від батьків, що залишилися тут. Вони собі там, за океаном, якось жили. Микола працював, здебільшого фізично й не за контрактом. Тамара, як і раніше, не працювала, дівчинка отримувала від держави щось на зразок стипендії і вчилася в школі.

Оскільки були вони незаконними емігрантами, то від'їжджати з країни довго не могли, тому вперше приїхали років через вісім, коли отримали посвідку на проживання.

Я тоді вже другий рік у банку працював, але банк був ще маленький і проблем вистачало. У країні інфляція — не встигнеш гроші заробити, а вони вже знецінилися.

І тут Микола — здоровий, веселий і з доларами. «Де ти працюєш?» — запитую. Та «так», — відповідає, і починає щось говорити про торгівлю нерухомістю, біржові індекси, фондовий ринок. Так я нічого й не зрозумів. «А Тамара працює?» — «Та навіщо їй працювати?!» Це я якраз зрозуміти міг. На те, щоб дружина не працювала, я вже на той час заробляв.

Покрутився він, покрутився і поїхав. Потім його мама туди з'їздила, до внучки. Правда, грошей він їй не прислав,

поїхала за свої, накопичені. Повернулася, мовчить, нічого не розповідає. А років через чотири батьки його швидко так померли, одне за одним. Приїхала вже невістка, спадок реалізувала і знову поїхала.

Минуло ще кілька років. Знову Микола з'явився. По-старів, зблякнув якось. Зайшов, щось знову говорив про нерухомість, у гості запрошував, хоча адресу свою не залишив.

«Живеш нормально?» — запитав його. «Ще й як! — відповідає: — у порівнянні з цим вашим буттям, ну як у раю».

Тут я знову Губермана згадав:

Наш век не зря калечил души,
Никто теперь не сомневается,
Что мир нельзя ломать и рушить,
А в рай нельзя тащить за яйца.

На тому й порішили, і він поїхав у свою Землю обітовану.

Обстановка мінялася від однієї кризи до іншої, бізнес зростав, і нарешті ми стали «ну дуже великими» (я банк маю на увазі, оскільки комплекція у мене особисто змінилася). Дочка закінчила навчання, захистила дисертацію, стала моїм заступником, онук з'явився. Можливості, звичайно, теж змінилися.

І ось років чотири тому запросили мене до США на святкування дня народження великого промисловця, фінансиста і громадського діяча. Отримали ми американську візу і вилетіли до Нью-Йорка. На той час я вже добре помандрував світом, але в Америці був уперше.

Зупинилися в центрі Манхеттена у п'ятизірковому готелі Four Seasons.

Увечері зайшли родичі, що живуть у США, а наступного дня ми відлітали до Лас-Вегаса, де, власне, урочистість і проходила. Вранці я зателефонував до порт'є, зайшов молодий афроамериканець і переправив наш багаж у фойє готелю.

«Call for a taxi please», — сказав я дівчині на рецепшн. «One moment sir, — відгукнулася вона і, натиснувши гудзик переговорного пристрою, сказала: — Nick, taxi».

Ми вийшли надвір. За нами на візку везли валізи. Високий білий чоловік у котелку і лібреї готелю побіг до довгої черги жовтих таксі, припаркованих на вулиці, і, перехопивши наш візок з валізами, підкотив його до багажника під'їжджаючої машини. Потім обернувся і звично підставив долоню для чайових. Я поклав туди два долари і підняв очі.

«Миколо?» — більше нічого сказати не вийшло. У нього в очах з'явився якийсь загнаний вираз; він відкрив рота, збираючись щось сказати, але водій, черговий афроамериканець, уже навантажив наші валізи, сів за кермо і нетерпляче бібікнув. «Так, це я, — сказав він нарешті й додав: — Ти не думай, мені ще неабияк пощастило». Трохи помовчав і невпевнено додав: «Але це все-таки рай у порівнянні з тим, що у вас».

Я нічого не сказав; ми поїхали в аеропорт. Потім літак доставив нас у Лас-Вегас. Через п'ять днів ми повернулися і заночували в цьому ж готелі.

Але Миколи не було. На його місці працював ще один афроамериканець. Напевно, була інша зміна.

Коли ми летіли в Київ, я думав: «Ось, був здібний чоловік, що подавав надії. А що ж корисного він зробив у житті? Влаштуватися, де трохи легше, працювати, де поменше. Хіба таким чином треба використати той неймовірно мало-вірогідний шанс, який дає нам доля?»

Подумайте, людьми хочуть стати всі 70–80 мільйонів сперматозоїдів за кожної спроби. Але тільки один з них може досягти мети. Порахуйте самі вірогідність свого народження, і ви зрозумієте, що вона близька до нуля.

Хіба ж можна так бездарно витратити це дорогоцінне життя? Втім Господь тільки людині, єдиній з усіх живих істот, дав свободу волі.

І сказав Він так:

«Сьогодні взяв я за свідків проти вас небо й землю — життя й смерть запропонував я тобі, благословення та прокляття»¹.

А кожен з нас уже робить власний вибір. І цей вибір назавжди.

Втім, це не моя справа. Нехай кожен живе по-своєму і по-своєму буде щасливий. Адже сказано в Нагірній проповіді: «Не судіть, щоб і вас не судили; бо яким судом судитимете, таким же осудять і вас, і якою мірою мірятимете, такою відміряють вам»².

Ні додати, ні відняти...

МІЖ ПУНКТАМИ А І Б

Пройти між пунктами А і Б в найкоротший час з максимальною швидкістю і при цьому залишитися в живих — так можна сказати про сенс усіх гірських видів спорту: гірського туризму, альпінізму, скелелазіння, гірських лиж.

Подумайте, ну чим не філософія життя? На мій погляд — цілком відповідна філософія. Проте на практиці все іноді виходить не зовсім так, а точніше, зовсім не так. Не часто виграють ті, хто йде прямими шляхами, та й де взяти ці шляхи? Крім того, з ким ви йдете, хто в команді, хто проти, хто за?

Років тридцять тому, взимку я якось брав участь у складі групи альпіністів в тренувальному поході по перевалах Головного Кавказького Хребта. Нас було п'ятеро, похід був розрахований на чотири-п'ять днів, і ми вже поверталися. Залишилося кілометрів сорок по засніжених горах — на два дні шляху. Йшли з вантажем, повільно, втомилися — вже три дні в дорозі. Питається, хто нас гнав, що примушувало нас шукати пригод на свою голову? А ніхто — енергію нікуди було дівати, себе хотілося перевірити.

Рухалися впоперек кількох паралельних ущелин. Дуже довго вгору, потім тривалий час униз — і так багато разів. Майте на увазі, вниз навіть гірше. Це знають усі, хто походив горами свого часу.

Так от, на черговому перевалі один з нас озирнувся і побачив, що увесь протилежний схил ущелини прийшов у рух. Грандіозні маси снігу мчали в наш бік. «Лавина!» — закричав він, і ми кинулися бігти, бігти вгору з важкими рюкзаками, зняти їх не було часу. Ось і край ущелини, ми, не змовляючись, кинулися до неглибокого грота вже з боку наступної ущелини — він задньою стінкою затуляв нас від лавини. Команда збилася в тісну купу; у цей момент над

¹ Біблія, Второзаконня, 30:19.

² Біблія, Євангелія від Матвія, 7:1, 2.

нами загуркотіло, і велетенський водоспад снігу, що перемахнув через гребінь гори, за кілька секунд законопатив наш притулок, перетворивши його на тісне, абсолютно темне підземелля.

Ми почекали кілька хвилин, дістали лопатки й почали обережно відкопувати себе — благо сніг, рухаючись уже вниз, не втрамбувався.

За години півтори ми зробили вузький лаз через прибіжно семиметрову товщу снігу і вибралися назовні.

Те, що ми побачили, нас вразило. Рельєф місцевості радикально змінився. Усе було вкрите товстим шаром снігу, ущелина стала не такою глибокою. Але, головне, він зійшов не увесь — висіли величезні снігові козирки. Усе могло повторитися у будь-яку секунду. Тоді ми прийняли рішення: залишити рюкзаки, взяти по кишенях невеликої НЗ¹, стати на лижі й постаратися дістатися до бази за один світловий день. Шанси були — тільки нещодавно розвіднілося. Так і вчинили.

Як ми мчали, потім боком, переступанням — угору і знову вниз. Годин через шість видихалися остаточно. Було зрозуміло, що пережити «холодну» ночівлю шансів мало.

Тоді ми порушили основне правило — з'їли НЗ і знову вперед. На останньому підйомі (база стояла на горі) ми кинули і лижі, але дійшли, дійшли з останніми хвилинами короткого світлового дня.

Як ви думаєте, що було найважче в цій ситуації? Ні, не ця гонка, не та максимальна напруга фізичних і духовних сил. Не це.

Найважче було відзвітуватися за казенне майно, поховане десь у горах. Нас тягали, як могли, примушували писати численні пояснення, влаштовували очні ставки, намагалися подати на нас до суду і заспокоїлися тільки тоді,

¹ НЗ — недоторканий запас: ковбаса, шоколад, сірники тощо.

коли ми взяли на себе зобов'язання — все це виплатити з наших мізерних інженерських зарплат. Нагадую, тоді я був керівником групи у проектному інституті, отримував 170 рублів у місяць і працював по 12 годин на добу.

Так і довелося платити помалу до наступного сезону, а сім'ю ж теж треба було годувати.

Порадилися ми якимось між собою, і один з нас сказав: «Добре, що по нас вертоліт не прислали, а то б за все життя не розраховалися».

Але ентузіазму це не позбавило нас. Наступного року знову в гори. Скільки горілки можна було б випити замість цього, скільки бляклих соцреалістичних фільмів подивитися по телевізору, лежачи догори чевом на дивані.

Нецікаво нам було це, тільки про гори й говорили, збираючись разом. Очевидно, не зовсім нормальними вважали нас випадкові учасники бесід.

В одній з моїх характеристик для роботи за кордоном прочитав я років через двадцять таку фразу в графі недоліків: «Схильний до організації неформальних груп для спільних занять зимовими видами спорту».

Але ж правду написало стерво, дійсно «схильний». Інша річ, що в ті часи з такою характеристикою і «у в'язницю не взяли б».

Цей папір видали мені разом з обліковою карткою і залишками особистої справи після припинення дії КІРС.

А втім, за кордон пускали. Вже такі погибельні місця були, що і з цією характеристикою можна було легко голово скласти від малярії або жовтої лихоманки.

Проте подивимося на речі ширше. Адже у житті багато пунктів А і Б. Кожен з нас знає свій перший пункт А і, на щастя, не знає останній пункт Б. Але посередині їх безліч. Кожна мета — це А і Б; кожен шлях — це А і Б; і кожна зустріч теж.

Ми всі ті самі пішоходи із шкільного підручника, які вийшли з пункту А і йдемо, йдемо...

Так, «дорога — це життя». Я не вперше так кажу, я справді так думаю. Але декотрі не йдуть. Вони сидять, вони лежать і вважають, що цим відсунуть пункт Б. Помилка це: якщо ти не йдеш до пункту Б, то він сам рухається до тебе, іноді значно швидше, ніж належало б.

Тому вперед і вгору, хоча іноді складаються різні життєві ситуації.

Цілий рік після описуваних подій ми мріяли про наступний сезон — у січні 1980 року. І ось уже грудень, квитки куплені, компанія зібрана, домашні до цієї думки підготовлені, а ми регулярно бачимо сни про майбутні пригоди.

Стоп, термінова телеграма з міністерства: з'явитися на засідання колегії з питання нещасного випадку на виробництві із загибеллю двох чоловік.

А там така історія сталася: я вів об'єкт, у складі якого були виробничі приміщення із вбудованим гаражем. Об'єкт побудували, він запрацював, і ось одного не такого вже прекрасного дня водій легкової автомашини запросив в гараж на побачення вподобану ним жінку — колегу по роботі. Правда, як відомо, в радянській країні «сексу не було», але те, чим вони займалися, можна ж назвати й по-іншому. У гаражі було холодно, і, щоб зігрітися, він увімкнув двигун. Так і загинули вони обоє від вихлопних газів, не встигнувши ні вимкнути двигун, ні провітрити приміщення.

Я про цей випадок знав, але думав, що він мене не торкнеться, справа ж приватна.

Торкнувся, ще й як! Нещасний випадок стався в робочий час, хтось повинен був дістати кару за загибель двох будівельників комунізму. Викликали директора та ГППа¹, тобто мене.

¹ ГПП — головний інженер проекту.

«Посадять, неодмінно посадять», — шепотілися домо-рослі знавці в курилках.

Директор негайно взяв бюлетень, мені відрядження виписали за десять хвилин. Наступного дня я був у міністерстві. На порядку денному колегії це було останнє питання, і я години дві прочекав під дверима. Та ось мене викликають. «Ти хто?» — запитав міністр (дуже він був грізний). «ГПП», — відповідаю. «А де директор?» — «Хворіє». — «А чому не приїхав?» І тут я бовкнув зайве. Видно, напруга позначилася. Замість того, щоб скромно відповісти: «Не знаю», — я промимрив: «Не сторож я директорові своєму».

Наш міністр славився сільською дотепністю, але тут він глянув на мене з неприхованою цікавістю. «Так ти замість нього?» — запитав він. У цей момент я остаточно втратив дар мови і тільки закивав головою. «Ну що ж, розпочнемо», — заgrimів начальницький голос, і вони розпочали.

Після доповіді представників департаменту охорони праці я нарешті зрозумів, у чому мене звинувачують. Була зачитана норма БНіП¹ про те, що у приміщенні виробничого гаража при підвищенні концентрації небезпечних для здоров'я газів повинні були спрацьовувати датчики і автоматична система вентиляції, яка здійснює дегазацію приміщення. Хух, довго, але саме так.

А у нас у проекті вентиляція була, але вмикалася вона вручну. Значить, порушення будівельних норм і правил з тяжкими наслідками. Так, за це відповідав і ГПП теж. Але щось не видно решти претендентів у винуватці. «На що це тягне?» — тихо запитав я юриста нашого главку, що сидів поруч. «Років на п'ять, якщо пощастить», — байдуже відповів той. Юрист був професіонал, йому мене було не шкода. Обстановка розпалювалась. Я тихо попросив, щоб мені

¹ БНіП — будівельні норми і правила.

передали БНіП, і тут переді мною блиснув промінь надії. Ця норма була не з основної збірки, це було доповнення, випущене пізніше. Я подивився на дату доповнення, потім з тремтінням у серці відкрив матеріали проекту.

Проект був затверджений на три дні раніше. Думки замиготіли швидше: «Угода на авторський нагляд не укладалася, завдання на коригування проекту від замовника не надходило, функції замовника наш інститут не виконував. Ось воно, снаряд знову пролетів мимо. Але як же близько він вибухнув».

Я заспокоївся, дослухав усі виступи до кінця, попросив слова і заговорив спочатку не по суті. Мене здивувало, що ніхто не висловився на мій захист, що люди, яких я давно і добре знав, одностайно вимагали передачі матеріалів на мене в прокуратуру і відкриття кримінальної справи.

Ось усе це я досить спокійно і виклав. «Цікаво, — відгукнувся міністр, — дуже цікаво. Ну, а по суті?»

«А по суті», — і тут я видав усі свої аргументи. «То, виходить, не ти винен? — сказав міністр. — А хто?» «Не судіть, щоб і вас не судили, — бадьоро відповів я. — Об'єкт складний, в експлуатації різне трапляється». І знову бовкнув зайве: «Та і не найгірша ця смерть, в обіймах коханої жінки». Почулися стримані смішки і тут же замовкли під грізним поглядом начальства.

«Ну гаразд, — змилювався міністр, — живи. Тим більше що Новий рік за тиждень. Вважай це новорічним подарунком. А ви теж гарні, — він подивився на доповідачів з питання. — Йолопи».

І далі вже по-діловому: «За два тижні після Нового року зробіть коригування проекту і простежите за виконанням на місці».

«А можна через три?» — боязко запитав я. «А що, не встигнете?» «Та я... у мене поїздка на Кавказ відразу після

свят. Всього десять днів. Гори, лижі і таке інше. Отож, якщо повернуся, то відразу ж».

«Як це якщо повернуся?». — заgrimів міністр, та раптом різко зупинився і твердо сказав: — Добре — три, але дивися мені». І відвернувся. Здається, він боявся засміятися і зруйнувати грізний образ, створений багаторічною практикою.

Ми висипали в коридор, усі знову були друзями, мене плескали по плечу, пропонували обмити це сьогодні ввечері, а один навіть сказав: «Може, взяти відпустку і махнути з вами». «Не треба, — відповів я. — Там такі не виживають». І швидко попрощавшись у тиші, що несподівано настала, поїхав на Курський вокзал, а звідти — додому.

Ніхто жодного разу не згадав при мені про цей епізод. У мене навіть не попросили звіту. Якась змова мовчання оточила цю тему. Через тиждень я був на Кавказі, ще через десять днів почав виконувати доручення міністра, ще за два тижні закінчив. І все, назавжди.

Не настав пункт Б, точніше, настала, але була прохідною, поточною, не остаточною. І слава Богу.

А ось тепер про те, що було на Кавказі. Усе як завжди: похід, лижі, одна рятувальна операція. Під час цієї операції несли ми по черзі ноші з постраждалим альпіністом. Він лежав у спальному мішку, пристебнутий, і ми боялися, що він замерзне, тому дуже квапилися. Коли нарешті доставили його в районну лікарню в Тирніаузі, виявилось, що йому терміново потрібно кров 1-ї групи, резус позитивний. У мене якраз така, і я пожертвував йому майже дві склянки.

Ми повернулися цілі й неушкоджені і забули про цей епізод. Але виявилось — це теж був пункт А. Пункт Б настав через рік за дуже знаменних обставин.

Річ у тому, що в цьому 1980 році змінився профіль моєї діяльності. Мене призначили керівником економічного відділу, де чомусь жоден начальник не тримався довше ніж

два місяці. До цього я економікою не займався, в інституті на ці дисципліни не ходив і серйозною справою, тим більше наукою, їх не вважав.

Досі не збагну, до чого б таке призначення. Втім є один варіант: можливо, це були віддалені наслідки тієї самої колегії. Знаєте, деяким людям дуже не подобається, коли їм кажуть правду. Інші не люблять бути зобов'язаними. Ну, як у прислів'ї про те, що «жодна добра справа не повинна залишитися безкарною». Можливо, деякі мої давні знайомі просто розраховували, що я звідти скоро піду, як і всі попередні, і перестану бути «живим докором».

Я однак досить швидко розібрався з новою справою, мої колишні інженерні проблеми були як мінімум не слабші.

Та ось біда, не мав я ніякої економічної освіти. І коли справа пішла, мені кілька разів на це натякнули.

Став я думати, як би й де його здобути, бажано швидше. За вдачею я максималіст, хоча й старанно це приховую. Тому погляд мій став звертатися до центрів економічної думки, з яких найголовнішим, безумовно, був Московський державний університет ім. М. В. Ломоносова.

Туди я і зайшов, перебуваючи влітку 1981 року в черговому відрядженні в Міннафтогазпромі. Охорони не було. Я довго гуляв нескінченними коридорами економічного факультету, вдивляючись у назви кафедр і лабораторій. Одна табличка мене зацікавила. «Кафедра організації і управління громадським виробництвом», — було написано на ній. Я відчув щось близьке. Управління виробництвом — це якраз те, що я знав і вмів. Я обережно прочинив двері і зазирнув усередину. У великому приміщенні був тільки один чоловік — середнього віку, кремезний, з коротко обстриженою сивою головою і в замшевому піджаку. Він сидів за столом у кутку кімнати і щось писав. «Ви до кого?» — привітно запитав він. «Та ще й не знаю точно», — відповів я і коротко

виклав свою проблему. «Ну навіщо ж увесь шлях спочатку проходити, — відповів він. — Вступайте відразу в аспірантуру. До нас на кафедру інженерів приймають. Через три місяці і вступайте». Він покликав секретаря, який швидко видав мені потрібний для цього комплект документів.

Децю приголомшений швидкістю вирішення проблеми, я цього ж дня поїхав додому і став терміново готувати папери.

Слід сказати, що у мене вже був один невдалий досвід вступу в аспірантуру. Відразу після армії в 1971 році я подав документи у свій рідний Одеський електротехнічний інститут і на «відмінно» склав іспит за фахом. Кандидатські ж мінімуми з філософії і англійської мови мною були здані ще в армії і теж на «відмінно». Я написав дуже непоганий реферат і був цілком упевнений в успіху, але наступного дня мене попросив зайти завідувач кафедри, давній знайомий мого покійного батька.

«Борисе, — сказав він, — їдь додому, ти не вступиш сюди». «Чому? — обурився я. — У мене ж усе відмінно». «Ти не вступиш, — повторив він. — Це місце у мене вже зняли. Знайди що-небудь інше, де-небудь...». — і він відвернувся, ховаючи очі.

«Процентна норма, — здогадався я. — Он воно що!..». Всередині у мені кипіло обурення, але я стримався. І це моя країна? Країна, заради якої я неодноразово ризикував здоров'ям і життям, країна, яка тримає тебе на короткому повідку, дає з одного боку, забирає з іншого.

«Що ж, — сказав я, — світ клином не зійшовся на цьому інституті». Насилу посміхнувся і поїхав. Удома мене ні про що не запитували, я ні про що не розповідав. Правда, в результаті у мене виробилася чітка відраза до спеціальності, отриманої в інституті, і я змінив її відразу ж, як випала нагода.

Я жив, працював, успішно робив інженерну кар'єру, але жодного разу за весь цей час не забув про перший невдалий досвід. А зараз у мене була можливість реабілітуватися.

Зараз, через десять років довести собі, що ти зможеш, і на-решті забути про це.

Документи були подані вчасно, і через три місяці я при-їхав складати іспити. Для посилення своєї позиції я був у формі Головморнафтогазу, синій з якорями, блискучими гудзиками, погонами і петлицями, зірками і личками. У перекладі на звичайне морське звання я був капітаном першого рангу з трьома великими зірками. Це справляло враження на дівчат і міліціонерів. Як до цього поставляться в цитаделі науки, я ще не знав, але чому не спробувати.

«А, це ви!» — сказав при зустрічі завкафедри, але, прочитавши в анкеті моє прізвище, помітно спохмурнів. «А що це за форма така?» — раптом запитав він. Таке запитання мені після цього ставив в університеті кожен, хто зустрічався вперше. Тож у мене залишалося трохи часу, щоб відповісти вже на друге запитання. Друге запитання теж було традиційне. Його якраз, не чекаючи відповіді на перше, поставив завкафедри. «Скажіть, — запитав він, — а чом би вам не вступати в МІТ¹?»

Наразі чутки ходили по Москві про цей інститут. Начебто там вступ залежав тільки від рівня знань, і більше ні від чого. Ця слава привела до кількох блискучих випусків МІТу в найрізноманітніших галузях знань від математики до економіки. До чого тут транспорт? Загадка. Втім відповіді я не знаю. А чого не знаю, про те не пишу.

«Ні, — твердо відповів я. — Вступатиму до вас, а коли щось не так, виходить, така доля». «Ну що ж, — сказав з певною приреченістю майбутній мер Москви. — Дерзайте», — і похитав головою.

Усе виявилось набагато складніше, ніж я думав. На п'ять місць було п'ятдесят п'ять заяв. Я був єдиним інженером, інші, як правило, головні економісти підприємств. Мої, раніше

здані кандидатські мінімуми нікого не цікавили. Предмети були абсолютно незнайомі, іспити чисельно не лімітувалися, і здавати їх треба було до тих пір, поки нас не залишиться рівно стільки, скільки було місць, тобто п'ять чоловік. Я пішов в університетську бібліотеку і попросив літературу з першого іспиту — політекономії. Кількість книжок, які мені видали, мене вразила. Проте, коли я став їх у прискореному темпі читати, справа пішла легше. Я якийсь дуже легко засвоював інформацію. Очевидно, ділянки мозку, відповідальні за економічні знання, були у мене цотливо чисті й незаповнені, як у немовляти. Та й проектна звичка працювати з великою кількістю інформації на паперових носіях допомагала.

Ось і день іспиту. Обстановка, наближена до бойової. Іспит приймають корифеї економічної науки, творці економіки соціалізму. Перші п'ять претендентів отримали «незавдовільно». Потім шостий і сьомий — «задов.». Я пішов восьмим. «Тягніть білет». Я взяв білет, але перевертати його не став, тому що один екзаменатор сказав іншому: «Щось ми повільно рухаємося». І потім уже до тих, що з'юрмилися в коридорі: «Можливо, хто-небудь хоче здавати відразу без білета шляхом співбесіди?» «Я хочу, — зрадів я. — Я білет ще не дивився». «Добре, юначе». І ми стали бесідувати.

Перше запитання, як завжди: «А що це за форма така». «Я знаю друге запитання», — відповів я. «І яке?» — зацікавився екзаменатор. «А чому ви не вступаєте в МІТ?» — відповів я. «Юначе, — екзаменатор був років на двадцять від мене старший, — таке запитання ще треба заслужити». І він поставив запитання за фахом. Потім ще й ще. Ми говорили вже хвилин п'ятнадцять. Він слухав відповіді, трохи хмурився, коли я намагався сперечатися, і я не міг зрозуміти, як він оцінює мої знання.

Слід сказати, що оскільки я був у формі, то коли сів, кашкет із золотим позументом — якорем і буровою вишкою —

¹ МІТ — Московський інститут інженерів транспорту.

поклав на стіл праворуч від себе. Яскравий предмет, до речі, єдине, що у мене від цієї форми збереглося.

Екзаменатор подивився на блискучий галун кашкета, потім на мене. Раптом погляд його напружився, неначе він намагався щось згадати. «Скажіть, — запитав він у мене, — вам доводилося бувати в Приельбруссі?» «Як же, — відповів я, — щороку там буваю вже дев'ять років». — «А минулого року в січні?» — «Та був і в минулому, відразу після Нового року». «Я пам'ятаю, — швидко відповів екзаменатор, — ви несли ноші за передню праву ручку, і я бачив вас невиразно, як уві сні. А потім так само невиразно в лікарні, коли ви здавали кров. Ось іще ходжу важко», — і він подивився на палицю з ручкою і гумовим наконечником знизу, притулену до столу, за яким сидів. Ми обидва замовкли. Я відчув певну незручність. «Може, мені пересісти до іншого екзаменатора?» — тихо поцікавився я. «Ви достатньо відповіли, — заперечив він. — Давайте заліковий лист». Він швидко поставив оцінку і відвернувся. Я не дивився в залікову книжку, поки не вийшов. «Скільки?» — накинулися на мене в коридорі. «Зараз подивлюся», — відповів я і повільно перевернув аркуш. «Добре», — дружно видихнув натовп претендентів. — Ну, старий, з тебе півлітра». «Так, можливо», — механічно відповів я і пішов готуватися до наступного іспиту.

Їх було ще багато, кожні три дні по іспиту. Нарешті нас залишилися п'ятеро, і на останньому іспиті не зрізали жодного. Після нього ми всі зібралися на кафедрі. Завідувач мав похмурий вигляд. «Хлопці, — сказав він, — зателефонували з парткому. Завтра мандатна комісія». Тут він промовисто подивився на мене. «Яка ще мандатна комісія? — загаласували усі. — І слово-то якесь непристойне».

Проте робити було нічого, і наступного дня ми стояли в парткомі економічного факультету.

«Хай буде, що буде, — подумав я. — Піду першим». Заходжу. «Сідайте». Сідаю.

«А що це за форма така?» — поцікавився голова комісії — майбутній член ГКЧП¹. Щось утримало мене від баламутства з приводу другого питання, і я відповів серйозно. «Так, — він уголос прочитав моє прізвище. А потім, уже не дивлячись в анкету: — Не член КППС?» «Чому ж, — відповідаю. — Член». «В армії не служили?» — «Служив». — «Нагороди не маєте?» — «Маю». — «А громадське навантаження у вас яке?» І тут я видав свій головний козир. «Я секретар первинної партійної організації», — голосно сказав я. Це була суцзя правда, з одним маленьким уточненням. Місяця за три до цього партійну організацію нашого інституту розділили на дев'ять маленьких, напевно, для поліпшення звітності райкому партії. В результаті мене обрали, а фактично призначили секретарем парторганізації АУПу як наймолодшого.

Це був удар. «Борисе Григоровичу, — сказав голова, — йдіть на кілька хвилин, ми вас покличемо». Я повернувся і вийшов, краєм ока побачивши знайоме обличчя збоку за столом. «Ну що?» — запитали мене в коридорі. «Не знаю, сказали ще покличуть». Уздовж коридору сюди-туди повільно походжав завідувач кафедри, з докором поглядаючи на нас.

«Заходьте, сідайте», — знову покликали мене. Голова встав, прокашлявся і з пафосом вимовив: «Ми вас рекомендуватимемо». І трохи тихіш в бік колег: «Тут цього року якраз Фельдман закінчує, так ми його й візьмемо».

«Дякую», — тільки й сказав я і вийшов.

«Ну що?» — це вже завідувач кафедри. «Рекомендуватимуть, замість Фельдмана», — відповів я. «Так Фельд-

¹ ГКЧП — (Державний комітет з надзвичайного стану в СРСР) — самопроголошений орган, що складався з ряду представників керівництва ЦК КППС і уряду СРСР, що здійснив 18–21 серпня 1991 року «серпневий путч».

ХАЛЯВА, СЕР

ман — це ж не у нас, — сторопіло відповів завідувач. — Утім тепер уже яка різниця».

Різниця справді вже не було жодної. Настав проміжний пункт Б, він же пункт А в аспірантурі. Слушно казали древні: «І в кінці перебуває початок».

Я вступив до заочної аспірантури, закінчив її через чотири роки і першим у нашому наборі захистив дисертацію в січні 1986 року на засіданні Вченої ради МДУ.

Настав новий пункт Б, він же пункт А наступного етапу життя.

У цей момент я серйозно замислився про зміст принципу причинності в нашій долі. Де початок процесів, де їхнє завершення і наскільки вони пов'язані між собою. Ось у реальному житті пункт А завжди передує пункту Б, а навприклад, у стосунках між чоловіком і жінкою пункт Б може настати ще до виникнення пункту А. Поміркуйте, і тут, у тонкому світі людських почуттів, так само як і в квантовій механіці мікросвіту, можливе порушення принципу причинності: наслідок може передувати причині.

І в зв'язку з цим ми всі приховано відчуваємо, що пункт А — це вже Так, а пункт Б — це вже Ні.

Пам'ятаєте, як сказав поет:

Я, как поезд,
Что мечется столько уж лет
Между городом Да
И городом Нет.
Мои нервы натянуты,
Как провода,
Между городом Нет
И городом Да!¹

Приміряйте до себе, може, придасться.

¹ Є. Євтушенко, «Два міста», 1990 р.

«What drinks do you want, sir?»¹, — запитала бортпроводниця пакистанського авіарейсу мого сусіда, опасистого москвича років сорока. «How much?»², — відгукнувся він стандартною міжнародною відповіддю радянських громадян. «Haljava, sir», — несподівано, майже по-російськи, відповіла провідниця. «Тоді неси пляшку віскі», — швидко сказав сусід і безпорадно подивився на мене. Напевно, його словниковий запас вичерпався. Втім провідниця зрозуміла. «For two gentleman's?» — запитала вона. «Я й один упораюся», — бадьоро повідомив сусід.

Судячи з усього, бесіда йшла вже на підсвідомому рівні, і моя участь не була потрібна. Я подивився у вікно — хмарність, період дощів. Це був рейс Карачі — Калькутта, 1980 рік, відрядження у В'єтнам.

Випити я завжди міг, навіть без особливих наслідків, здоров'я дозволяло. Але ніколи не любив це особливою любов'ю. Тому мені більше хотілося поїсти. На ділянках Москва — Ташкент і Ташкент — Карачі ми летіли радянськими авіарейсами. Там годували виключно куркою, і вона мені вже дуже набридла. Тут теж була безкоштовна курка, а за біфштекс треба було доплатити. «Несіть біфштекс», — сказав я по-англійськи, але мій сусід зрозумів. Я явно його недооцінив. «Ти що — «поїхав?» — перелякано сказав він. — Це ж за гроші». «Так їсти хочеться», — відгукнувся я. «Терпи, помри, але ні копійки сімейної валюти не витрачай», — проголосив сусід і без сил відкинувся на спинку крісла.

«Халява», — скільки років переслідувало мене це глузливе слово. Усі його знали, всі його вживали, але мало хто

¹ «Що ви хочете випити, сер?» (англ.).

² «Скільки (коштує)?» (англ.).

замислювався над тим, що зміст, внутрішній сенс у ньому куди багатший за коротку форму.

У передвоєнні роки керівництво країни різними, у тому числі й каральними, заходами намагалося виховувати в громадянах патріотизм. «Читайте, заздріть, я громадянин Радянського Союзу», — сказав Маяковський, і це тоді значною мірою відображало суспільну думку.

Потім було воєнне лихоліття, коли патріотизм природно підтримувався мобілізацією всіх ресурсів держави для досягнення перемоги над ворогом.

Мільйони людей у складі діючої армії побували за рубежами держави, побачили спосіб життя в інших країнах, і не всім це не сподобалося. Люди повернулися, розповіли про побачене друзям, родичам, сусідам. Мотив був закладений. Насіння майбутнього невдоволення суспільством дефіциту й повсюдного перерозподілу було посіяне.

І ось у 70-і роки ХХ століття це насіння проросло й дало потворні сходи.

Не забувайте, в цей період кордони були закриті для переважної більшості жителів країни. У вільні поїздки не пускали взагалі нікого. Організовані туристські групи під пильним наглядом надійних представників режиму іноді допускалися. Але: ходити тільки по троє, з поля зору не зникати, по торгових точках і злачних місцях не шастати. Чим же займатися? А ходити строем і говорити хором. Зрозуміло, що ошукати людей таким чином було все-таки важко. Тому ця тема і була під забороною.

Емігрувати з країни було майже неможливо. Для цього мали бути дуже серйозні підстави. Національні: для євреїв, греків, німців тощо. Та й те: за освіту заплати, якщо є допуски до секретних відомостей — зась і так далі.

Єдиною віддушиною були службові відрядження. Але відбирали туди ой як прискіпливо, з ретельною перевіркою

в компетентних органах. Та і в цьому випадку результат бував найрізноманітніший. Характерний анекдот тієї епохи: «Що таке Малий театр? Це Великий театр після гастролей за кордоном».

Взагалі від'їзд закордон без дозволу прирівнювався до зради з усіма наслідками, що звідси випливали, для родичів і друзів. Усілякі хитрощі, типу шлюбу з іноземцями, переслідувалися. Могли й посадити, як Зою Федорову, наприклад.

Що ж так вабило радянських громадян за кордоном? Не рахуючи невеликої групи ідейних противників режиму, причини були цілком меркантильні. Там незмірно більше платили. Правда, валюту на руки не давали, здійснювалися тільки безготівкові платежі за готель, транспорт тощо. Та коли ти повертався, то міг отримати так звані «дерев'яні» гроші, тобто чеки «Зовнішторгу», і отоваритися в мережі магазинів «Берізка».

Це була окрема пісня, цілий світ. На тлі відсутності товарів у магазинах прилавки в «Берізках» здавалися рогом достатку. Усе там було: джинси, імпортований одяг, взуття, радіотехніка, магнітофони, телевізори, ікра, горілка. Словом, усе.

Під магазинами збиралися дивні люди, які обмінювали чеки на радянські рублі, долари, фунти. Процвітали шахрайство, махлювання, дурисвітство.

Це був якийсь вихід з убогості навколишнього світу, який було прийнято при цьому вголос вважати суспільством загального щастя.

Але що говорилося на кухнях після третьої чарки? Яким успіхом користувалися будь-які художні твори, котрі несли бодай тинь сумніву в офіційній ідеології масового обдурювання людей?!

Так от, щодо службових поїздок. У країні склався певний клас людей, які монополізували за собою ці

можливості. Це була партійно-політична верхівка радянського суспільства, їхні діти, родичі. Вони ж поповнювали собою дипломатичний, консульський і торговий радянський персонал за кордоном.

Та ось біда, окрім хлібних місць і різних «синекур» іноді вимагалося ще й попрацювати, до того ж, як правило, в найнебезпечніших і заразних місцях. Адже Радянський Союз вважав себе лідером усіх народно-визвольних рухів, які здогадувалися проголосити у себе соціалістичну орієнтацію розвитку. А хто це: людоїди, вбивці й садисти, наркоторговці чи просто божевільні — було не так уже й важливо. Головне — ідейні однодумці. І ось якраз, коли народи розвинених країн Європи, Америки і Азії (тут я маю на увазі Японію, Сінгапур, Гонконг тощо) будували у себе реальний рай, ми намагалися будувати те саме, але чомусь не в себе, а в інших. Напевно, почували себе при цьому великою державою.

Зрозуміло, де перебували ці інші. Ось там мені й довелося як слід потрудитися. З погляду контролюючих органів, у мене для цього були всі підстави, окрім одного пункту в анкеті, звісно.

Я мав дефіцитну інженерну спеціальність, додаткову економічну освіту, молодість, здоров'я, служив в армії, брав участь у воєнних діях, був членом правлячої партії, моя сім'я у повному складі проживала в межах наших рубежів і ніколи зі мною не їздила.

Так що випускали. Спочатку потихеньку й тільки в найзгубніші місця, а потім все більше й більше, й іноді вже в місця трохи кращі. Але спробував би я хоч раз дати привід за сумніватися в моїй професійній компетенції. У черзі стояло достатньо претендентів, до того ж й без цього пункту в анкеті.

Така була зовнішня обстановка, відповідна процесу, а ось які були стосунки всередині цих, таких собі «гастро-лерних» колективів, це я зараз розповім.

Готівки майже не давали, тому всі звикли вважати себе жебраками. На вулицю намагалися не пускати, тому швидко з'являлося відчуття, що ти в ув'язненні.

Складно в цих умовах було зберегти почуття власної гідності, самоповаги. Не у кожного це виходило. Звідси й горезвісна «халява». Десь безплатно попоїсти, до когось влаштуватися на екскурсію, з безплатного сніданку бутерброд винести, щоб увечері ним повечеряти.

Ті, хто не йшов на подібні компроміси з власною совістю, вимушені були розробляти складні технології тривалого зберігання і приготування продуктів, привезених з дому. Це і транспортування їх через митні кордони, і використання холодильників платних міні-барів не за призначенням, і приготування сосисок в умивальниках за допомогою переносних кип'ятильників, і самостійне прання та прасування одягу в п'ятизіркових готелях (з часом стали належні за рангом), де, окрім нас, цим займався тільки обслуговуючий персонал (за гроші, звісно).

Досить, напевне. Тепер, сподіваюся, зрозуміле глибинне значення звучного слова.

Проте не всіх ламали обставини. Не всі ставали халявниками. Це я вам точно скажу. Адже ми працювали іноді в дуже непростих умовах, і це виокремлювало з часом людей духовно сильніших. Правда, не завжди вони були в більшості.

У цій поїздки у В'єтнам я вирішив купити сім'ї якісь подарунки. У мене від добових залишилося шляхом суворої економії аж тридцять (!!!) доларів. Я відірвався від гурту і, побігавши по набережній, купив три дерев'яні вазочки, шовкове кімоно для дружини і два конічні солом'яні капелюхи. У В'єтнамі тоді була страшна бідність, усе було дуже дешево, і моїх тридцяти доларів вистачило, ще п'ять залишилося. Прийшов я в готель, упакував усе у валізи і вирушив витратити останнє. Вирішив з'їсти екзотичну страву — замочену в

невимовно ароматному соусі змію. І тут мені «на хвіст упали» два халявники з нашої групи. Присусідилися і теж куштували. Але їм не пішло на користь. Наступного дня ми відїжджали. Більше доби у повітрі. Так от у мене нічого, все нормально. А вони всю дорогу від унітазу не відходили, хоча взагалі-то їли цю страву зі мною з однієї тарілки. Як мовиться, «коня не обдуриш». Для тих, хто не зрозумів, поясню. Є такий анекдот, про чоловіків з трьох квартир, розташованих на одному майданчику багатоповерхового будинку, котрі поїхали на риболовлю, а їхні дружини, зібравшись, подалися на іподром. Дивляться: тоталізатор. Вирішили поставити на одного з коней. Номер вибрали шляхом додавання розмірів верхньої частини своєї нижньої білизни. Виграли. Наступного дня, почувши про це, поспішили вже чоловіки. Поставили на коня, номер якого вибрали шляхом складання своїх сексуальних можливостей, перерахованих на одну ніч. На трьох вийшло дев'ять. А першим прийшов номер три. Ось так: «Коня не обдуриш».

Але ми знову відволіклися. Коли мені вже наступного разу давали, відомо де, дозвіл на виїзд, то показали колективний протокол розкриття моєї валізи, зроблений надто зацікавленою частиною нашої групи, в той час, коли ми змію їли. І це з найкращими намірами, з метою визначення причини мого короткого зникнення на набережній, були ретельно описані ці вазочки, кімоно й капелюхи.

Тепер усі ці речі зберігаються у мене в більярдній. Вони мені дорогі як пам'ять про те, що, сподіваюся, ніколи не повернеться.

Як бачите, не зовсім випадково «впали мені на хвіст» попутники, що отруїлися. Можна навіть сказати, що вони постраждали «за ідею».

Посміялися ми разом з компетентними органами, і вони забули. Добре хоч люди з гумором трапилися.

А я не забув і надалі більше з цією компанією намагався не їздити, і взагалі не дружити, чого вони навіть зрозуміти не могли.

Ось такі були звичаї, такі часи.

Роки йшли, я став відомий у провідних нафтогазових компаніях; з'явилися цікаві пропозиції, виникли службові поїздки у «пристойні» країни.

Пам'ятаю, як я, вже будучи заступником директора проектного інституту, вивіз у Фінляндію для камеральної роботи групу проектувальників. Нас добре зустріли, підключили до відповідного підрозділу великої фірми, організували робочі місця.

Підрозділ займав кілька просторих кімнат у центрі Гельсінкі на третьому поверсі. Була там одна невелика кімнатка без вікон, де стояли полиці, а на них канцелярське приладдя, потрібне для роботи приблизно п'ятдесяти інженерів: папір, блокноти, кулькові ручки, фло-мастери, чорнила для авторучок і тому подібні дрібниці. Вхід туди був вільний, кожен брав скільки йому було потрібно.

Так ось до кінця дня підходить до мене керівник підрозділу. Вигляд у нього переляканий, запрошує зайти в цю кімнату. Заходжу. Полиці порожні, як виметено. Нічого, розумієте — геть нічого. Він мені каже: «Що сталося? Куди все поділося? Тут було припасів на тиждень». «Зрозуміло», — відповідаю і прошу звільнити для нас одну з кімнат. Збираю там усю групу з роздутими кишнями й портфелями і запитую: «Ви що, збожеволіли, навіщо вам стільки олівців, ручок і гумок? Ану все назад. Що про нас господарі подумують? І головне, навіщо це вам?» «Як, — відповідають наші молодці, — це ж безплатно. Через тиждень ми поїдемо. Де ж ми на батьківщині таке візьмемо. Треба, щоб надовго вистачило».

«Чого ж через тиждень? — кажу. — Хто не зрозумів, той сьогодні увечері і поїде». Дійшло. Усе повернули назад і брали вже помалу за робочої потреби.

Теж із сфери халяви, бачте. Проте це була молодь, і з часом вони виправилися. Деяких я знаю і тепер — цілком достойні люди.

З цієї ж серії — відрядження в Норвегію вже в кінці вісімдесятих. Привітні господарі мали необережність сказати, що витрати на готель, включаючи міні-бари, вони беруть на себе.

Група складалася з начебто пристойних людей — працівників центрального апарату міністерства.

Так ось у деяких номерах міні-бари довелося перезавантажувати п'ять-шість разів на добу. Три людини потрапили в лікарню з нападами печінки, нирок та інших органів. Ще б пак, стільки випити алкоголю і з'їсти шоколаду!

На прощальному банкеті представник з боку господарів, підпивши, так мені сказав: «Білі люди, а поводяться як негри». «А що негри? — поцікавився я. — Вони що, теж шоколад і віскі люблять?» «Та ні, — відповідає він. — Вони просто завжди голодні». Виявилось, працював цей пан кілька років у південній частині Сахари.

Згадується ще один випадок. У 1991 році я закінчував роботу в Норвегії над складним проектом освоєння морського нафтогазового родовища. З цією метою був офіційно тимчасово зарахований до штату американської фірми Сопосо, де й пропрацював близько двох місяців.

Як і всі, кожен десять днів ходив отримувати зарплату. Звичайну американську зарплату кваліфікованого інженера. На той момент близько трьох з половиною тисяч доларів на місяць. Це було, навіть за офіційним курсом, у дванадцять з половиною разів більше моєї зарплати заступника директора, кандидата наук. А якщо брати за неофіційним, то разів у сорок.

Нас таких було троє. «Дивіться ж, — попередили нас у міністерстві на інструктажі. — Того ж дня, коли ви отримувате зарплату у фірмі, повинні прийти у посольство і здати її до бухгалтерії. Назад отримуєте добові — двадцять п'ять доларів у день».

Перший раз ми так і зробили, а на другий один відмовився. «Не піду, — сказав він. — Не піду, і все».

«Ну, — думаємо, — що зараз буде?» День минає, два — нічого не відбувається. Один з нас так обережно цікавиться у посольстві, а де там наш куратор, так званий торговий представник. «Немає його, — відповідають. — Перебіг до ворога». «До якого ворога?» — запитуємо. «До ворога, і все», — відповідають.

У країні вже був такий бардак, що здаємо ми зарплату, чи ні, вже нікого не хвилювало. Зрозуміли ми це, відмовилися від добових і стали витрачати чесно зароблені гроші.

І це були перші справжні гроші, які я нарешті заробив.

Не «халява», ні, — просто гідна плата за кваліфіковану працю. Ось де, виявляється, був корінь зла. Просто треба добре виконувати роботу та добре за неї платити, а не вигадувати безглузді урівняльні системи.

Який же висновок з усього викладеного? Думаю, що зберегти самоповагу за будь-яких умов — найважливіше завдання для кожної людини і запорука її успіху в майбутньому.

Сучасник описуваних подій, поет із совістю і честю Булат Окуджава так сказав про це:

Мгновенна нашей жизни повесть,
Такой короткий промежуток, —
Шажок, и мы уже не те...
Но совесть, совесть, совесть, совесть
В любом отрезке наших суток
Должна храниться в чистоте.

Оттак, і ніяк інакше.

У РАЙОНІ ЧЕРВОНИХ ЛІХТАРІВ

«Як у житті тому, де ми ще не старі, мене ще раз торкнулись ваші чари»¹, — я заклав товсту книжку, і ось воно, як зараз — 1981 рік, В'єтнам. Тільки шість років, як закінчилася війна. Комуністи перемогли, Північний і Південний В'єтнам об'єдналися. Але щастя не настало, принаймні відразу. Навколо страшна бідність, економіка зруйнована. Щоправда — велика країна і працелюбний народ, перспективи є, віддалені, але все-таки перспективи. Радянський Союз, як завжди, був тут як тут. Під час війни він брав участь у війні, зараз — у так званому мирному будівництві. На шельфі Південно-Китайського моря знайшли нафту, своїх фахівців у країні немає, західних запрошувати дорого — ось і запросили нас. Ми ніби не гірші, але чомусь на порядок дешевші. У 1981 році було організовано спільне підприємство «В'єтсовпетро» з центральною штаб-квартирою в курортному містечку Вунг Тау (128 км від Сайгона). Ой, пробачте, він у 1976-му був перейменований в Хошимін, але давайте все-таки скорочено і задля виразності називати це місто його історичним ім'ям.

Ми щойно прилетіли. Ми — це група інженерів, завданням яких є розробка проектної документації. Позаду стомливий переліт з дуже холодної Москви в дуже спекотний Сайгон. Величезний аеробус, понад триста пасажирів, та й летіти в обхід — через Ташкент, Карачі, Калькутту, Ханой. Більше двадцяти годин у повітрі, кожні п'ять годин — зупинка, заправка і далі. Дуже стомливо. Є шлях і коротший — через Китай, але тоді ми з ним не дружили, м'яко кажучи.

У молодості не думаєш про небезпеки — це частина життя, шматок буття. З цим живеш, з цим спиш і не спиш.

¹ З «Присвяти до Фауста», Й. В. Гете.

Це навіть не сприймається як стрес. Ось зупинка в Карачі. З літака не випускають. Відкрили люки — гаряче й сухе забортне повітря проникло в літак. Чоловіки зібралися біля люків, палять. Зовні своє життя: під'їхала вантажна машина з тентом, з неї висипався підрозділ військових у камуфляжі, залягли з автоматами навколо літака. Зовсім поруч — Афганістан, там уже два роки наші війська. На полі красномовно зяють декілька воронок. У газеті писали, що нещодавно моджахеди обстріляли аеропорт з мінометів.

Під'їхав заправник, заправляє. Ось, здається, вже і заправив; ми кидаємо недопалки в люк і розходимося по місцях. Ніхто нічого не боїться, ніхто не думає про те, яка ми зручна мішень, як легко нам злетіти у повітря навіть від власної недбалості.

Так... «у радянських власна гордість»¹.

І нічого, ми знову летимо, і нас знову годують куркою. Нелегко відлітати із зими в спекотне літо, тому ми згодувалися здавати в Москві теплі речі до камери схову в аеропорту. Брала, але з умовою — привези що-небудь. Привозили: сигарети, жуйки, «спіральки» та інші дрібнички. До речі, про «спіральки». Хто не зрозумів, то це такі металеві пристрої для жінок проти вагітності. У В'єтнамі їх було хоч греблю гати, а у нас чомусь дефіцит. На цю тему анекдот розповідали: «Жінка через рамку в аеропорту ходить, ходить; уже все зняла, а ще дзвенить...». Далі, напевно, зрозуміло.

Після Карачі — Калькутта. На підльоті помилувалися розливом Гангу — кілометрів сорок завширшки. Тут в аеропорту випустили, але відразу приставили охорону. Маленькі сикхи з великими гвинтівками і дуже довгими вусами. Наші з нудьги з ними якимось розговорилися, і відразу закипів обмін. Якись витребеньки з одного боку — такі ж з іншого. Усі задоволені.

¹ З вірша «Бродвей» (1925) В. В. Маяковського.

Знайшовся, правда, один грізний начальник — працівник консульства. «Хлопці, — каже, — не захоплюйтеся, а то першим літаком можете й назад вилетіти». Допомогло, всі заспокоїлися.

Зустрічався я з ним якимось випадково років через двадцять п'ять. Ви знаєте, він пам'ятав цей епізод.

Словом, врешті-решт прилетіли. Спека, градусів сорок, хоч і вечір уже. Ще кілька годин автобусом, і ми у Вунг Тау.

Поселили нашу групу, шість чоловік, на окремії двоповерховій віллі. Як повідомили перекладачі, раніше це було місце релаксації американських льотчиків у перервах між вильотами. Гарне місце, навіть кондиціонер був. Не працював, правда, а ми все намагалися його запустити. Наступного дня в спробах розібратися зняв я у нього передню кришку і знайшов кілька мікрофонів. Це я зрозуміти міг, адже за першою освітою я інженер-зв'язківець. Відімкнув їх дуже акуратно, а кришку на місце поставив і пішов на роботу. Увечері приходжу, знімаю кришку, а вони знову ввімкнені. І так щодня. Ось така собі азійська ввічливість. І ні слова ж лихого.

Час іде, ми собі працюємо, але до навколишньої обстановки придивляємося. Спека, волого, багато комах і яких! Як вам тарган з долоню завбільшки?! Чи ящірка сантиметрів у п'ятдесят... А павуки? До речі, щодо павуків. Туалет у нашому будинку один, на першому поверсі. І щоб у черзі не стояти, один з фахівців встав раніше і — туди. Я ще спав на другому поверсі, раптом чую якесь жахливе лементування. Потім матюки, знову матюки.

Ми бігом униз, він стоїть із спущеними штаньми блідий, як обштукатурена стінка, і варнякає щось нечленороздільне. Ми до нього: «Що сталося?» «Павук, — каже. — Павук». І показує вгору на стінку туалету. Дивлюся, так, павук, завбільшки з розчепрену п'ятірню. Сидів, виявляється, на внутрішній

стінці унітаза і терпів увесь процес, але коли на нього й воду спустили, павук не витримав і, пробігши по голій частині «господарства» нашого колеги, що перебувала всередині унітаза, перемістився на кахельну стіну туалету. До такого павука і підібратися страшно. Заліз я на унітаз і капцем його, капцем. Хоч би що, як гумовий. Тільки перемістився трохи. Ми зчинили такий шум, що прийшов в'єтнамець-вахтер, одягнений тільки в довгі сині сатинові труси, змів павука віником у відро і поніс. Тут ми взялися за бідолашного нашого співробітника. Ми висловлювали обґрунтовані сумніви щодо його щасливого майбутнього та серйозно побоювалися за його душевне й тілесне здоров'я. Він, правда, вже відійшов, але після одного дуже сміливого припущення, що «стояти більше не буде», заявив, що нічого не вдієш, доведеться провести «ходові випробування». Ця думка всім сподобалася, надто що обстановка дуже сприяла. Щовечора, коли ми гуляли набережною, нам зустрічалися зграйки крихітних, але цілком дорослих дівчат, у квітчастих піжамах. Коли ми проходили поруч, вони так ніжно, співуче говорили: «Ленсо-о-о» — і похитували долоньками, на яких була написана ціна. Щось близько п'яти доларів на ті часи. «Ленсо» — це було прізвисько всіх радянських фахівців, скорочене від «Ленін — соціалізм».

Ми, правда, не реагували. По-перше, нас могли з тріском вислати на батьківщину, а по-друге, нас здорово злякали на інструктажі в консульстві щодо невідомих радянській науці тропічних хвороб.

Але привід був серйозний, і ми звернулися до консультантів, тих, хто працював тут уже давно. Виявилось, що ризики можна сильно понизити, якщо замість знімання на вулиці піти в масажний кабінет. Туди ми й відправили постраждалого товариша. «Ну як?» — запитували ми його після сеансу еротичного масажу. Але він тільки закочував очі й показував кудись угору, зображуючи вищу міру

блаженства. Так і не взнали ми жодних деталей — і вже не дізнаємося ніколи, на жаль.

Біля умивальника висів напис «Воду не пити». «А що з водою?» — запитав я одного із старожилів? «А ти налий її в склянку і залиш на кілька днів», — порадив він. Так я і зробив. Залишив склянку з водою на вікні, накрив її аркушем паперу і пішов на роботу. Увечері в склянці з'явилися темні цятки, що рухалися. Наступного дня він обріс якимсь підводним мохом. На третій з'яток утворилися водоплавні комахи, а на четвертий день це був уже маленький акваріум з флорою і фауною. І ось цим ми милися!

Як я вже казав, у той період країна була вбогою. Маса бездомних і безробітних. Вони ночували просто на набережній, загорнувшись від москітів у білі простирадла. Москіт — це не комар, його не чути, а кусає він усі відкриті частини тіла, розносячи при цьому малярію. Дуже погана хвороба. Я пройшов курс профілактичного антималярійного лікування, але це була не стовідсоткова гарантія. Тому спали ми під протимоскітними сітками, виганяючи вечорами з-під них з ліхтариком усіх кровососів.

Час ішов, і кожен помалу почав собі знаходити заняття за інтересами. Я став ходити вранці на тренування місцевої поліції з карате і навіть узяв участь у змаганнях. Карате і взагалі східні єдиноборства були загальним захопленням, але ми займалися за копіями зарубіжних книжок, а тут справжній тренер — старенький японець. Підводили мої розміри. При зрості 1 метр 80 сантиметрів я на рівні пізніших акселератів був тільки середнього зросту. У В'єтнамі ж того періоду я не зустрічав жодного місцевого чоловіка, який би діставав мені навіть до плеча. А головне, вони були дуже дрібними, тендітними, як діти. Виняток складалі тільки байстрюки від американських військовослужбовців, але до них ставились як до ізгоїв.

Тому тренер вважав несправедливим ставити проти мене на спарингу одного бійця, і мені доводилося битися з двома-трьома супротивниками відразу. На змаганнях те ж саме. Хоч які маленькі були ці в'єтнамські поліцейські, але тільки встигай повертатися. Тренування проходили о п'ятій ранку — сонце тільки вставало. О шостій я йшов снідати. Якось вирішив прогулятися набережною. Був відплив, і я пішки дійшов до маленького острова, на якому стояв красивий храм із статуєю Будди. Я поклав трохи грошей, стукнув калаталом у великий мідний дзвін, задалегідь приліпивши до нього папірець з побажанням здоров'я і щастя собі та близьким і, обернувшись до берега, з'ясував, що стою на острові — почався приплив.

На роботу я потрапив не скоро, викликавши сильний переполох серед товаришів по службі.

Були й інші пригоди.

Виходимо якимось на обід. А обідати ми старалися в їдальні при консульстві, щоб уникнути небезпечних місцевих інфекцій. Йдемо собі, не кваплячись, ясно, сонце сяє, градусів так приблизно сорок п'ять за Цельсієм. Помічаю, пливе по небу окремо взята невелика хмаринка. До їдальні вже метрів двадцять, і раптом на нас зненацька виливається стільки води, що я трохи не захлинувся. Мало того, трохи не потонував. Води відразу стало по коліно, і вона з ревом понеслася до моря, зриваючись скаженими водоспадами з досить-таки стрімкого берега. Я спочатку нічого не зрозумів, але потім до мене дійшло — це хмарка пролилася, вся і відразу.

Насилу долаючи останні метри до їдальні, я мало не наступив на жабу, що невідомо звідки взялася, кілограма на два вагою, яка чомусь не квакала, а мукала, як корова. У бурхливих потоках води разом із сміттям мчали змії, ящірки та інша нечисть. І раптом усе закінчилося — вода зійшла, потоп закінчився, ось тільки ми були мокрі й брудні.

Так само швидко, як погода, там мінялися день і ніч. Сутінків не було. Озирнувся — день, повернувся ніч. Ніякої рефракції — сонце одним стрибком пірнало за горизонт.

А відплив-приплив? Видовище дивовижне. Величезний простір майже миттєво заповнюється водою, і так само швидко вода йде. Бродиш по колишньому морському дну — цікаво, але ловити гав не можна.

Усі ці припливні явища викликали дуже сильні течії вздовж берега. У вихідний день були на пляжі. Дивлюся — ніхто не плаває. Я ж вирішив скупатися. Відплив метрів на двадцять п'ять і, розвертаючись, конкретно відштовхнувся ногами від чогось великого, твердого й колючого, яке до того ж при цьому різко сахнулося вбік. Тут я зрозумів, чому ніхто у воду не заходить. З якою ж швидкістю я поплив! Правда, пляж кудись подівся — абсолютно незнайомий ландшафт. Вибираюся на берег, а переді мною якась підірвана баржа, дерева, і ні душі. Розумію, що мене знесло, але в який бік, куди йти. Спробував зорієнтуватися за сонцем і пішов. Кілометрів два тьупачив, поки дістався до знайомої місцевості. Оце так поплавав!..

Колеги підійшли. Запропонували на базар сходити по подарунки для дому, для сім'ї. Гуляємо базаром, купуємо всяку-всячину. Дивлюся, в'єтнамець сидить навпочіпки в самих трусах і хлєпче щось із мисочки. Поруч зелена мавпа, теж навпочіпки, тільки без трусів, у нашійнику і на ланцюжку, і теж хлєпче щось із мисочки.

Один з моїх товаришів по службі став її дражнити, намагаючись пальцем дати щигля по носі. «Не чіпайте тварину, — кажу йому. — Це погано закінчиться». І точно — погано закінчилося. Хапнула його мавпа за палець, кров пішла. Ну, він спочатку тримався хоробрі, але після наших розмов про переносників сказу і СНІДу (про це вже іноді писали в газетах) сильно занепокоївся і побіг у радянську

клініку лікуватися і робити уколи. Раз на рік після цього при чергових зустрічах він згадував про цей інцидент і нарікав: «Не померти б від СНІДу». Минулося. З часом, звичайно, помер, але гідно, від старості.

Відрядження закінчувалося. У нас уже було немало знайомих, друзів. Наші в'єтнамські приятелі ходили до нас у гості, випивали разом з нами, але от прикрість — п'яніли швидко. Адже дорослий чоловік у них, як правило, до п'ятдесяти кілограмів не дотягував. В якості алкоголю ми брали найпримітніші місцеві горілки: з ящірками або зміями всередині пляшки. Правда, як потім з'ясувалося, це були не зовсім горілки, а швидше лікувальні настоянки, що посилюють репродуктивні властивості організму. Еге ж, як нас потім розбирало! Та й вживати їх треба було по двадцять крапель, а не по півсклянки. Але ж в'єтнамці теж пили — хто б міг подумати.

Обслуговуючий персонал до нас уже звик і навіть став жебрачити. Сидимо якимось на першому поверсі, обмінюємося думками, а тут з віником крутиться прибиральниця-в'єтнамка років тридцяти. Стала вона нам щось пояснювати. «Бєбі», — каже. Показуючи на груди, розводить руками. Зрозуміли ми, що у неї дитина, а молока немає. Купили наступного дня в консульському магазині десять бляшанок згущеного молока і вручили їй. Хто пам'ятає, одна бляшанка — 55 копійок коштувала. Так вона була дуже вдячна. Швидко говорила своєю мовою, а потім показала на щось подібне до репродуктора, вмонтованого в стіну, палець до губ приклала: «Тс-с-с», — каже. Зрозуміліше нікуди. Розібрали ми репродуктор, і там мікрофон. Слухають, ну з усіх боків. Ось так в'єтнамські компетентні органи працювали: ні сховатися, ні щезнути.

Завдання своє ми виконали, стали готуватися до від'їзду. Поговорили з гостинними хазяями й організували

собі одноденну поїздку в Сайгон. Дали нам ПАЗик, двох в'єтнамських супроводжуючих, і вперед. Виїхали рано — близько шостої ранку і до восьмої були вже на місці.

Велике красиве місто, але спека страшenna. Ходимо скрізь компанією, витрачаємо свої мізерні кошти. Основні гроші видавалися вдома — горезвісні «березові» рублі, на які в окремі мережі магазинів «Берізка» можна було купити все найдефіцитніше, все найзаповітніше: касетні магнітофони, відики, болгарські дублянки, фінські костюми, черевики «Саламандра», італійські джинси, російську і столичну горілку з голівкою, що відгвинчується, та інші прибабаси красивого життя. Ось на яку нісенітницю купувалися дорослі, серйозні люди!..

Отже — ми в Сайгоні. Гуляємо, купуємо, випиваємо, веселимося. Вертатися ж треба до шостої вечора. О шостій темніє, з восьмої — комендантська година. Вже четверта година. Тут бачимо: компанія таких же, як ми «Ленсо», — моряки з радянського танкера. Танкер стоїть на точковому причалі, приймає нафту з експлуатаційної свердловини, оскільки підводний трубопровід до берега ще не лише не побудований, а й навіть не запроєктований (ми, власне, цим і займалися). А зі змінною командою ми летіли разом. Хлопці здорові, шість чоловік, як і нас. Моряки народ компанійський. Стали вони нас кликати з собою. «Ми тут, — кажуть, — одне місце знаємо. Сядемо, вип'ємо, закусимо, відпочинемо, і поїдете собі спокійно вчасно». Ми й пішли. Недалеко від центру — китайський район і спокійна така вулиця, будинки з ліхтариками.

Ми в один з таких зайшли. Зустріли нас привітно, стіл накрили, напої, якась місцева їжа, молода жінка прислугує. Але народ інший, міцніший фізично — китайці. Біля стіни щось на зразок торгового автомата з окуляром. Мені стало цікаво, я кинув монету і дивлюся в окуляр. Там такий

собі калейдоскоп — дівчина роздягається. До половини роздяглася і завмерла — треба ще одну монету кинути. Тут до мене щось стало доходити.

Виглянув я за двері, а тут якраз і ліхтарики запалили — червоні. Ніби як знак — прийом відкритий. Вулиця червоних ліхтарів. Ні, не те щоб я так уже зніяковів. Але я точно знав, що грошей у нас уже немає і робити нам тут явно нічого. Надто що й час був критичний, близько о пів на шосту. Повернувся я за стіл і повідомив про побачене компанії. Головний морячок попросив рахунок, заглянув у нього і почервонів.

Скільки там було, не знаю, але він явно стільки не чекав. Підійшла жінка і ламаною англійською повідомила на зразок того, що вхідна плата включає питво, їжу і дівчаток до ранку. Назрівав скандал. Із задніх кімнат непомітно вийшло кілька китайців з похмурими фізіономіями. Один підійшов до старшого моряка і щось тихо сказав йому на вухо, схоже, що російською. Але моряки народ бувалий і не боязкий. Старший з них так акуратно перехопив китайця однією рукою за сорочку, другою за штани і з поворотом кинув просто в двері, де він лежати й залишився. Тут у залі з'явилося ще кілька чоловік з надвору — теж китайці. Моряки перевернули стіл і озброїлися всім, що підвернулося під руку. І раптом пролунало виття сирени — хтось викликав поліцію. Нам це було зовсім не з руки, ми швидко відступили, і найздоровіший моряк ногою вибив задні двері. Вже в темряві юрба рвонула вулицями міста. Ззаду пролунав постріл, потім ще один, але нас уже й слід прохолов. Чотири квартали бігом — і ось він ПАЗик, наша земля обітована. Туди, всередину, під захист двох тендітних в'єтнамських супроводжуючих.

«Що він тобі сказав?» — запитав я вже на місці у моряка. Та «так, у родичі набивався, — похмуро відповів він. — Повідомив, що мав сексуальні стосунки з моєю матусею». — «Російською?» — «Авжеж».

Ми набилися в автобус щільно-щільно, як дівчата в телефонну будку, — довелося ж прийняти і команду нашого «піратського» корабля. Куди ж їм було діватися? Автобус рушив назад у наше миле курортне містечко геть від спокус великого міста.

Пригоди на цьому не закінчилися. Як і належить ПАЗику, він чесно поламався приблизно на половині шляху, і ми просиділи залишок ночі на стратегічній дорозі, відбиваючись від москітів та іншої дрібної живності. А наступного ранку поїхали рейсовим в'єтнамським автобусом без вікон і дверей в натовпі маленьких, напівголих, з дивним запахом місцевих жителів.

Два дні ми здавали роботу, а потім вирушили знову в Сайгон — тепер уже відлітати.

І там, на території колишнього американського посольства, що стало тепер за зрозумілою спадкоємністю радянським, я зіткнувся з ще однією дивною пригодою.

Ми походжали по двору, чекали відправки в аеропорт і потерпали від спеки. Посольство було захищене високою залізною огорожею з прутами в руку завтовшки. Я підійшов до огорожі. Зовні на асфальті точилося своє життя, і я став його спостерігати. Там, просто на бруківці, жила і працювала в'єтнамська сім'я. Крейдою на асфальті була обкреслена їхня суверенна територія. Мама варила обід на маленькій чи то спиртівці, чи то гасниці, одночасно годуючи груддю немовля. Інша дитина, трохи старша, повзала поруч, а хлопчик шкільного віку, по-моєму, робив уроки. Тут же трудився тато — він лагодив велосипеди. Клієнти підходили і відходили один за одним. Відсутність даху над головою, схоже, їм зовсім не заважало. У руках у мене був пакетик з льодяниками, і я передав його жінці, показавши на повзаючого хлопчика. Вона підняла дитину, протягнула мені її крізь пруття ґрат і щось швидко сказала. Відстань між прутами була досить велика, дитина

вільно проходила, але щось утримало мене від того, щоб узяти її на руки. Раптом у мене із-за спини пролунав гучний вигук. Я озирнувся, ззаду стояла дуже вродлива азіатська жінка середнього віку у військовій формі. Я знав її. Про неї розповідали легенди. Вона була полковником північно-в'єтнамської розвідки, вчилася в СРСР, добре говорила російською і англійською. Під час війни працювала в Сайгоні, була танцівницею і з чуток коханкою когось із великих політичних діячів, одночасно поставляючи інформацію повстанцям. Тепер вона працювала в службі безпеки посольства.

Дуже обуреним тоном вона щось довго казала жінці з дитиною. Результат був приголомшуючий. В'єтнамська сім'я швидко зібрала все своє майно і поміняла «квартиру» — перебралася на інший шматок асфальту.

Але я нічого не зрозумів. «Що сталося?» — запитав я у колишньої розвідниці. Втім розвідники, напевно, колишніми не бувають. «Вона хотіла віддати вам дитину, — відповіла та гарною російською. І тихо додала: — Годувати нічим».

Увечері ми вилетіли в Союз і через двадцять годин були в Москві. Ще дві години літаком, і ось він рідний дім, дружина і шестирічна дочка.

Навколо були люди нормального зросту. Ми вже не були «гуліверами», а такими ж, як усі. У нас було теж не дуже, але це був знайомий, звичний світ. І тут я зрозумів істину — «усе пізнається у порівнянні».

Багато я їздив і згодом, але цей висновок був доречний завжди, у будь-якій ситуації. Минуло багато років, і я уточнив його для себе.

Зараз він звучить так: «Усе пізнається у порівнянні — це істина, але це відносна істина. Не вирішуй за всіх. Порівнюй тільки себе, своє життя, свої відчуття, своє світобачення. Якщо тебе це влаштовує, значить, усе добре. І це вже істина абсолютна».

КАРТИ, ГРОШІ, СТВОЛ

«Бісової душі!», — знову загравав у свою п'яну дудку попутник з нижньої полиці і кучеряво з насолодою вилаявся. Я глянув униз — молодший сержант, демобілізований, але ще у формі. Він уже третій чи четвертий раз намагався детально розповісти сусідові, як добився прихильності дівчини з маленького містечка на Ставропільщині. Одружитися обіцяв, а як завагітніла, так і дембель підійшов. «Тю-тю, тільки мене й бачили». І все — з деталями: за що брав, як ставив, що знімав. Бридко, але не зупинити, випив сержант добряче. Втім, мені що, я на верхній полиці й ніби сплю.

Вісімдесяті роки, тепер уже минулого століття. Їду додому з відрядження в Невинномиськ. Ще чесати й чесати до протоки, потім на пором, а від Керчі до Сімферополя вже недалеко.

Дембель голосно гикнув і трохи недорікувато продовжив опис своїх «подвигів». Потяг сіпнувся і зупинився. Другий попутник унизу зі щасливим обличчям поспішив на вихід. Як же, відчепився нарешті.

«Ну ось, — приречено подумав я. — Тепер він за мене візьметься. І не хочеться, але доведеться, напевно, йому пику набити».

У цей момент двері з гуркотом відчинилися, і до купе увійшли двоє. Років близько тридцяти. Той, хто нижче, швидко, але якось дуже чітко оглянув купе. «Тут вільно?» — запитав він. «Вільно, вільно, — радісно, але нечітко відгукнувся сержант. — Сідайте». «Пронесло, — подумав я. — Нехай вони і розбираються». Повернувся обличчям до стіни і спробував заснути.

Розмірений стукіт коліс заколисував, і я задрімав. Правда, ненадовго. Якось через дрімоту відчув, що

тематика розмови внизу помінялася. «Здавай, ще, ще, перебір», — схоже, що в карти грають. Я мигцем поглянув униз. Дембель завзято різався в «очко» з тим, хто нижче. Другий сидів поруч і ніби «вболівав» за товариша.

Судячи з розпалу подій, сержант вигравав. «Давай ще, — сказав він. — Подвоїмо ставку».

Я лежав головою до дверей (з вікна сильно тягло) і тому у вікні вагона добре бачив відображення життя внизу. Крім того, я був ще й згори, тобто бачив і їхні карти. Це було дуже цікаво: спостерігати за грою, знаючи все наперед. Проте події раптом стали розвиватися непрогнозовано. «Здаю», — сказав новий попутник і швидко стасував колоду. Не просто швидко, а дуже швидко. Потім легким рухом мізинця зрушив дві чи три нижні карти і став здавати. «Ще, — відповів дембель. — Ще... ще... перебір». Здається, щастя відвернулося від Радянської Армії. Втім останню карту партнер здав йому із зрушених карт. Мені це добре було видно крізь напівзаплющені повіки. «Нова задача, і у солдата «двадцять одне». І ставки знову піднялися. Пристрасті розпалювалися. «Очко», — голосно озвався сержант. «І в мене очко», — відгукнувся його партнер. Карти Perezдалися, і сержант програв. Останні карти йому знову здавалися із зрушених. Я знав цей картковий прийом, як і деякі інші. У житті я досить азартний, але в картах і в інших іграх азарт у мене чомусь не прокидається. Якось програв, ще в студентах, десять рублів, і цього мені на все життя вистачило. Більше нічого й ніколи неусвідомлено не програвав. Ні, звичайно, в казино доводилося заходити. Але на виграш при цьому не розраховував. Склалася у мене для цих цілей навіть спеціальна система окремої кишені. У цій кишені лежали гроші, які я готовий був програти. Йшов я з казино завжди відразу, коли вони закінчувалися. І більше не згадував про це. Така собі оригінальна

система. Я і зараз її дотримуюся, чітко пам'ятаючи, що виграти в казино можна, тільки якщо ти купиш це казино. І оскільки я зазвичай не втягувався в азартні ігри, то, як нейтральна сторона, мав ще з інституту багато знайомих гравців. Їх в Одесі називали «шпильовими», іноді «шпільманами» (хай не образяться на мене ті, у кого це прізвище), а в решті Радянського Союзу — «ігровими». Пам'ятаєте з пісні: «...шпіль, балалайка». Тобто — грай, балалайко. Однак повернімося на місце подій. На моїх очах солдата просто-таки живцем роздягали. Треба було щось робити. Але що?

Я сів на полицю, сплигнув униз і подався в тамбур покурити й подумати. Не встиг витягнути сигарету, як туди ж зайшов другий з попутників, той, що вищий і міцніший. Рука в кишені. «Здається, ти допетрав, що до чого, — каже. — Дивись, тобі ще треба додому доїхати». «Стій, — відповідаю. — Поверніть людині гроші». «Та яка це людина?! Ти ж чув, що він варнякав. Ти ось не сів грати». «Це не виправдання, — кажу. — Поверніть, а то будуть у вас проблеми. Солдатові до дому не вистачить доїхати». «До дому дамо, — відповідає. — Але не більше того. У вагоні ще двоє наших. Та й провідник теж наш. Отож вибач, пискнеш — доведеться тебе замочити».

«Система, — промайнуло в голові. — Що ж робити?»

Повертаюся в купе, а там уже один сержант. Тупо дивиться на затиснуту в руці десятку.

«Кльові хлопці, — каже. — Залишили десятку до дому дістатися. А я думав ще бухнути — так усе просадив». І він, похитуючись, рушив у бік ресторану, звідки за годину прийшов зовсім вже на бровах, без грошей і з садном на лобі.

Виглянув я в коридор — нікого. На наступній зупинці і солдат зник. Правда, разом з пакетом і грошима за постільну білизну, які я залишив на столику. У пакеті були два бутерброди і пляшка пива. Ну та Бог з ним. Може, йому було потрібніше.

«Так, просто санітари лісу», — подумав я і далі вже їхав без пригод.

Історія як історія. Але мала вона цікаве продовження. І не одне, до речі.

Минуло близько десяти років. Уже дев'яності роки того ж минулого століття. Я прилетів додому з відрядження (був у Фінляндії). Добирався через Москву, Шереметьєво. І ось аеропорт Сімферополя. Мене місяць не було вдома, скучив. Вирішив узяти таксі (тоді це був шик). Підїхала довга така «волга»-універсал. Три ряди крісел, словом — радянський мінівен. Сів я поряд з водієм, а ззаду розмістився якийсь сибіряк з великою валізою. Водій відїхав від аеровокзалу і пригальмував біля рундука. Підсіли двоє. Вони пили пиво і тримали в руках уже роздані карти. Попутники розмістилися на вільному середньому ряду сидінь. Я озирнувся і побачив, що в того, хто сидів упоперек, було «очко» — десятка й туз. Те саме, напевно, побачив і сибіряк, що сидів на краю останнього ряду. «Підіймаю удвічі», — це той, хто з «очком». «Гроші на стіл», — це другий. «Та немає у мене стільки, — відгукнувся перший. — Повір у борг». «Гроші на стіл», — наполягав другий.

«Хлопці, — жалібно сказав перший. — Може, хто-небудь зіграє зі мною пополам?». «Гаразд», — відгукнувся сибіряк і поклав четвертний. «Ще п'ятдесят, — сказав другий, — і відкриваємося». «Добре», — зловтішно відповів сибіряк і виклав «очко». Другий спантеличено розкрив свої — теж «очко».

Я не встиг відкрити рота, як здали ще раз. Сибіряк програв, розплатився, а попутники миттєво здиміли з машини і зникли з поля зору.

Трохи очманілий сибіряк поплескав себе по кишенях, щось підраховуючи в думці. «Сто п'ятдесят рублів, — нарешті сказав він. — Ні хріна собі. А ти, суко, що ж, на паях?! — накинувся він на водія. — Та я тебе порву». Той засунув руку під сидіння, очі його звузилися. «Зараз зупиню біля поста

ДАІ, — повільно процідив він. — Так ти й без решти залишишся». «Це чому?» — скинувся попутник. «А нічого було марафет¹ пропонувати». — «Який ще марафет?» — «А той, що у тебе в кишені». Сибіряк сунув руку в кишеню і, миттю замовкнувши, витягнув білий паперовий пакетик...

До вокзалу доїхали мовчки, розійшлися швидко, і сибіряк, нервово сіпаючись, попрямував до тролейбусної каси на Ялту.

І тут мене осінило, коли я був уже біля свого дому.

«Так, вуса, окуляри, але це ж він, той самий з вагона, правда, на десять років старший».

Повчальна історія для приїжджих, але й це не кінець.

Минуло ще кілька років, я вже у бізнесі. Один з моїх давніх друзів якраз в цей час став високопоставленим міліціонером. Йду якось вулицею, дивлюся, він стоїть і розмовляє з кимось. Підходжу, він мене знайомить. «Ми з ним в одній школі вчилися». Дивлюся, та це ж той самий давній знайомий по карткових іграх. Правда, бачилися ми всього двічі. «Ви мене не впізнаєте?» — запитую. «А ми хіба зустрічалися?». «Так, — відповідаю. — Зустрічалися, по роботі». І додав: «По вашій роботі». Тут він на мене так уважно подивився і каже: «Я на роботі на всі боки не дивлюся. За цим інші люди стежать». Позналилися, значить.

Чоловік він, щоправда, виявився цікавий. Відтоді я його вже частіше став зустрічати. З картами він загалом уже зав'язав і займався різним підприємницьким промислом, іноді й на межі фолу. Може, і за гранню бувало, але тут уже нічого конкретного я не знаю і сказати не можу.

А в звичайному житті людиною він був ввічливою і акуратною. Як розумію, користувався повагою у вузьких колах, тобто начебто тузом був у своїй колоді, наслідуючи карткову термінологію. Роботу з відпочинком ніколи не змішував.

¹ М а р а ф е т — наркотик (*жарг*).

Сидів я якось поряд з ним на пляжі. Кажу: «Можливо, в карти перекинемося?» «Що ти, — відповідає. — Я ж відпочиваю. Та і який сенс?» І продовжив: «Дай колоду». Дуже швидко перетасував карти і каже: «Дивися, зараз я їх усі перелічу». І відкриваючи карти сорочкою до себе, назвав правильно всі. Розумієте, всі тридцять дві карти. «Не складно запам'ятати цілу колоду?» — запитую. «А що тут складного? Їх же всього тридцять дві». «Еге, — подумав я, — з тобою краще не перекидатися».

А якось під час іншої випадкової зустрічі розповів, як іще за соціалістичних часів група «ігрових», домовившись, з ким треба (не безплатно, звісно), «наколювала» всі колоди карт, що надсилалася потім у торгову мережу якого-небудь великого міста. Незабаром команда виїжджала в це саме місто на «заробітки». Треба розуміти, що в кожному рундуку цього «місця призначення» вже продавалися цілком нові, але «наколоті» карти. І будь-яка велика гра розпочиналася з того, що партнерові пропонувалося купити і принести нову колоду карт.

Далі — все за програмою. Коли гроші у місцевих гравців закінчувалися, все починалося спочатку, але вже в іншому місті. Як говорив великий Шекспір: «Життя — це гра, а люди в ній актори».

Інший раз я почув розповідь про те, як найняв він фахівця, математика, для розробки теорії безпрограшної гри в преферанс. Зацікавило мене це. Як же, я адже з сім'ї математиків, а теорія ігор — один з ключових розділів сучасної науки. «Вийшло що-небудь?» — запитую. «Ще й як вийшло, — відповідає. — Але це секрет, нова технологія». Так і не дізнався я нічого більше.

Минуло ще кілька років, і він загинув, був застрелений ззаду одним із своїх «соратників» серед білого дня в центрі міста. Якось дуже швидко пішли з життя і його партнери,

БЛЯ БУДУ

забравши з собою технологічні секрети цієї частини «сірого» і «чорного» світу. Що вдієш, «не у всякій грі тузи виграють»¹.

Фартовий, шпильовий, ігровий — математики-невдахи, керівники венчурних компаній, що не відбулися. Усе там, у минулому. Нове покоління здібних і кмітливих не грає в карти, принаймні для заробітку. Нині це доля дилетантів і невдах.

А мінімізація ризиків, управління ними — зараз це основа фінансової і банківської діяльності.

Проте давно помічено, а на підсвідомому рівні навіть приймається як данина, що сума ризиків є приблизно постійною величиною в житті кожної людини. Це означає, що якщо ти їх дуже довго свідомо знижуєш, то вони не зникають. Вони просто накопичуються і чекають тебе десь там, у майбутньому. Що вдієш, ми всі ризикуємо від народження і до завершення шляху.

Пам'ятайте, як сказав Михайло Юрійович Лермонтов у «Маскарадї»:

Что ни толкуй Вольтер или Декарт —
Мир для меня — колода карт,
Жизнь — банк; рок мечет, я играю,
И правила игры я к людям применяю.

Хто ж іще може доповнити цю тему? Ну, можливо, улюблений мій Редьярд Кіплінг:

Вмій все поставити, що заробив, на карту,
В ясній надії підведи лице.
Вмій все програти, знов збанкрутувати,
Й ніколи не шкодуючи про це².

Нехай кожен обере те, що йому ближче.

¹ Кузьма Прутков.

² Р. Кіплінг. Заповідь.

1988 рік, Москва, чергове відрядження в міністерство. В особистому житті — все гаразд. Після неодноразових мандрів у ведмежі закутки та пекельні пастки — ось він, цей журавель в небі, найбільше на світі газове місце народження в північних водах. Бог із тим, що у спірному секторі моря, далеко від берега і глибоко під водою. Як кажуть, на межі можливого. Тому охочих очолити цей проект було обмаль. Надто великий ризик падав на плечі. А ось керувати проектом, вельми перспективним, хоча й технічно нескладним, вважалося успіхом. Стонадцять інститутів, тьма-тьменна фахівців пітніли над кресленнями та розрахунками будівельних нормативів, затвердженими Держбудом. Всі шанували головного інженера проекту (ДІП), вчасно нагороджували. Ризики зазвичай були. Але, будьте певні, винуватця обов'язково знайдуть серед стрілочників. Головне — не відхилятися від букви нормативу. Інша річ, коли відповідних документів катма; коли параметри майбутнього об'єкта такі, що ніхто їх не обіклав нормативами; коли вигнати з роботи, з партії, а то й посадити за грубі помилки творчого ґатунку. Інженери уникали такі об'єкти, адже кожен силкувався не відхилятися від «генеральної лінії». Проте я відчув свій шанс. На мене дивилися з подивом, дехто застерігав, але дарма, і ось я — перший БІП проекту майбутнього великого будівництва.

Одні жаліли, інші співчували — кожен мав рацію.

Міністр затвердив призначення: «Що ж, або пан, або пропав». Не комплімент, але й не осуд. Ледь приголошнений, я вийшов із міністерства й роззирнувся довкола. Близько трьох годин, набережна Москва-ріки — порожня — робочий час, і мені раптом захотілося десь присісти за

келішком оковитої з гострою гарячою устрицею (я змалку захоплювався Булгаковим)¹, аби трохи навести лад у мозку. Я зробив рішучий крок в житті, і в мені рішуче заговорив шлунок. Я впевнено подався до готелю «Москва». Ресторан працював, хоч завсідників було замало. Лише вряди-годи ми могли дозволити собі таку розкіш, адже в магазинах ніби пробігли миші, а в їдальнях годували невідь-чим, зате попереду маячило світле майбутнє (принаймні, зі екранів і газет). Я обрав столика. «Ви у нас мешкаєте? — ввічливо звернувся метрдотель. Ополудні ми годуємо лише мешканців готелю». «Живу, живу», — піднесено вигукнув я. «Гаразд, — посміхнувся маленький начальник і спровадив мене офіціанту. Замовлення прийняли, и я замислився, споглядаючи Кремль, храм Василя Блаженного, Красну площу, весь ледь облущений соціалістичний ампір.

Тієї миті зала тихо загомоніла, персонал стишив теревені. До зали зайшло кілька чоловіків. Один — кремезний, бритоголовий, з темним, ніби обвітраним обличчям, в синьому двобортному костюмі присів за сусіднього столика, а три, шанобливо тримаючись відсторонено, завмерли оподаль. Щось невловимо-знайоме промайнуло в його обличчі. І шрам, той білуватий шрам над бровою... Десять літ тому, так десять літ тому...

Я щойно приїхав на будівництво; майбутній газопровід, як ножем, розкрояв безмежну снігову рівнину. Чорна лінія, що зникла за обрієм, — таким бачили гвинтокрила, і нечисленні темні крапки, як мурашки, — люди в чорних бушлатах-ватяниках. Підконвойний персонал — зварники, укладники, підсобні робітники...

¹ Йдеться про роман М. Булгакова «Собаче серце»: «Зауважте, Йване Арнольдовичу, холодними закусками й супом заїдають лише недорізані більшовиками поміщики. Людина з найменшою самоповагою оперує закусками гарячими».

Наступного дня мали здати ділянку труб. Державній комісії і мені, власне, треба було тільки перевірити і прийняти готові комунікації зв'язку й сигналізації.

Ніхто не мав бажання пертися в таку далеч, але керівництво вимагало по телефону: «Приймеш одночасно й трубу. Ти ж не сам, лінійники на трасі, справишся».

У вагончику — планірка. Вільні і підконвойні, всі — впереміж. «Ось проектного інститута фахівець прибув, — мовив начальник СМУ. — Він підпише. Випробовування за дві години, до вечора».

Та за дві години мов лихий попутав, трубу розірвало на дванадцятому кілометрі. І що найгірше — була підозра, що її мали розірвати. «Саботаж, — тихо сказав мені начальник конвоя. — Шов проварено лише про людське око. Ну, тепер начувайтесь, комісія завтра, справи...».

Від мене ніби нічого не залежало, і я вийшов подихати свіжим повітрям. «Гей, друже», — хтось ззаду торкнувся мого плеча. Огрядний чоловік в чорному ватнику, темне обвітрене обличчя і білястий шрам над бровою. Відома особа, авторитетна у вузьких колах, як пошепки розповідали мені колеги. «Друже, — повторив він, — сьогодні останній день квартала, якщо не підписати акт, всю ділянку, всю братву позбавлять премії. Завтра вже буде пізно».

«До чого тут це, у вас же трубу розірвало. А завтра Державна комісія, нічого вже не вдієш. Та й зварники під конвоем, робочий день закінчився, темно». «Підпиши, — тиснув він, — ти останній». І простяг мені листок паперу, що білів у п'їтмі. «Всі підписи на місці, а мого бракує, — автоматично спалахнула думка. — Як же ж так?».

«Слухайте-но, — я силкувався розкутурхати його сумління, — Виходу нема. Вночі в поле ви не потрапите, ви ж під конвоем. Та й роботи там на три дні. Це ж злочин —

підписувати заздальгідь неправдивий папір. Мене можуть за це ув'язнити...».

«Підпиши, — наполягав той. — Вранці вже буде до ладу, — і тихо додав: — Бля буду».

Ця обіцянка кинула мене в сум'яття. Я наслухався про його вплив серед в'язнів, але вхопився за рятівну зрадницьку думку: «Коли мій підпис буде не до ладу, встигну вранці його зняти».

«Гаразд, — мовив я. — Подай-но акт, але о восьмій я буду на трасі».

Мені не спалося. О сьомій, не поснідавши, подався на «точку». Конвой вже розвозив людей. Розриву як і не було. Все акуратно заварили, прибрали і навіть підмели. «Дивно, — подумав я. — Вони мали б спати під охороною в бараках». Я озирнувся — начальник конвоя неохоче відвів очі.

«Все гаразд, друже», — підійшов вчорашній виконроб. «Як же це...» — «Не хвилюйся, я завжди дотримуюся слова і... поважаю долю», — поважно мовив він.

Під час обіду начальник конвоя повідомив, що, на перекличці з'ясувалося, пропав один в'язень. «Утік?» — поцікавився я. «Куди втечеш із підводного човна, — відповів він. — У них іноді трапляються ідейні противники працювати на хазяїна. Заважають людям заробляти...».

Відтоді минуло десять літ...

«Друже, — огрядний чоловік в синьому костюмі навис наді мною. — Друже, я тебе знаю?.. Так, знаю, — уточнив він і подав мені візитівку. Кооператив... голова і прізвище. «Ну, бувай; ти був тоді хоробрим, а я — твій боржник. вертайся, в разі потреби. Я завжди дотримуюсь слова — і тихо додав: — Бля буду». Повернувшись, він посунув до виходу. Але враз щось змінилося, офіціанти заметушилися круг мого столика, і те, що вони принесли, не зовсім відповідало моєму замовленню. Найдивніше, що метрдотель на відріз

відмовився взяти не лише гроші, а й чайові, навіть запропонував дівчину, «не гіршу за обід, просто за так». «У чому річ? — ніяковів я. — Що у вас відбувається?».

«Зрозумійте, — зашепотів він мені на вухо, Іван Степанович сказав, що він боржник, і вже давно».

Горе та й годі. На спокусу у вигляді жінки я не мав бажання. Але ж обід був на славу. «На війні - як на війні», — подумав я, змирившись із обставинами.

Ось так, але жодного разу я не звертався до давнього знайомого. Лише досі стежу за ним, переважно за інформацією «Комерсанта».

Голова кооператива, керівник компанії, невдовзі групи компаній, учасник списку «Форбса» і т. д., і т. п.

Будучи успішним, він до нині тримає слово і... все в долі. «Бля буду».

РОСІЯНИ НЕ ЗДАЮТЬСЯ

«Друзі, контракт ми підписуємо завтра вранці о десятих». Гучний голос начальника главку був добре чутний кожному з нас. Колоритною він був особистістю. Борода з сивиною на півгрудей і ясно-блакитні пронизливі очі. Мав вигляд такого собі полярного капітана. Власне, він і був начальником усіх полярних капітанів. І не лише полярних, слід сказати. Вся морська нафтогазова галузь була на ньому: південь, північ, тропіки, Заполяр'я. Загалом, усе. Був серйозним начальником у віці далеко за п'ятдесят. Тоді мені це здавалося багато. Чоловіки його поважали, жінкам він подобався. Авторитетний чоловік, одним словом. У ті часи в це поняття ніякого іншого змісту не вкладали.

Я глянув у вікно, досить холодно: осінь 1989 року, Норвегія, Осло. Рік тому я був призначений головним інженером проекту облаштування найбільшого газоконденсатного родовища в міжнародних водах Баренцового моря. І ось керую, поки... Враховуючи, що на запаси газу цього родовища претендували й інші країни, міністерством на той час була сформована робоча група з фахівців різних країн. До неї входили радянські проєктанти, і я у тому числі, американці, норвежці й фіни. Такий собі інтернаціональний колектив. Ми вже встигли познайомитися, дружно попрацювати й підготувати матеріали для підписання контракту на розробку проєктної документації. За попередніми розрахунками це родовище було «ну дуже велике» і могло років двадцять успішно забезпечувати газом усю Європу.

Ясна річ, дуже багато хто проявляв до наших дій підвищену увагу. Час же був який? Начебто вже й перебудова, але всі забобони минулого жили й процвітали.

Для тих, хто був ще маленьким у ті незабутні роки, поясню, що, враховуючи особливості моєї роботи, на той час я витратив уже три службові закордонні паспорти, але туристом не їздив жодного разу — тільки у відрядження. Туристом я їжджу зараз — у нові часи. Так от, тим, хто їздить зараз, потрібні тільки в'їзні візи, тобто візи тієї країни, куди вони збираються. А у нас усе було по-іншому. У нас спочатку була потрібна виїзна віза, яку ставили, так звані компетентні органи. Ти заповнював анкету, вона кудись там ішла, і через деякий час приходила відповідь. Взагалі-то відповідь була завжди позитивна. У розумінні того, що ти дізнавався про відповідь тільки, якщо вона була позитивна. Якщо ж вона була негативна, то тобі про неї не говорили, ніби берегли твою ніжну інтелігентну душу, а нагальна потреба у відрядженні тихо розсмоктувалася сама собою. Я часто їздив працювати за рубіж, але тільки нещодавно від покійного нині товариша по службі дізнався, що й відмовляли мені теж часто. Так усе і йшло. Як казав Еклезіаст: «...у великій мудрості багато печалі, і хто примножує знання, той примножує і скорботу!»¹.

Але підозри у нас були завжди. Звідки знати — поставлять, не поставлять, і від яких причин це залежить? Ні, в'їзна віза теж була. Її, як і належить, ставили у посольстві тієї країни, куди ти їхав. Але це потім, тільки потім.

Звикаєш і до поганого, і до доброго. Коли виїзну візу відмінили на початку дев'яностих, то здавалося, це не можливо, бо ж всі поїдуть. А ось не всі поїхали...

Років вісім тому розмовляв я якимось зі своєю тіткою. Їй тоді вже було дев'яносто, і вона все життя пропрацювала начальником фінансового відділу союзного міністерства. Розповіла вона мені, що й перед війною і кілька років після війни практично ніхто не міг вибирати собі місце

¹ Еклезіаст 1:18.

роботи. Тільки централізований розподіл по робочих місцях. Звільнитися було не можливо, поміняти ж роботу — тільки за рішенням керівництва. Запізнився на роботу більш ніж на двадцять хвилин — далі працюватимеш під конвоєм у місцях не надто віддалених.

Кріпацтво — навіть без «Юрійового дня»¹. І ось, коли це відмінили, то всі, абсолютно усі були впевнені, що працювати буде нікому — розбіжатьсяся.

Проте повернемося до теми. Я дивився у вікно; ще рано, немає ще й п'ятої вечора — чим же себе зайняти? «Boys, let's walk»², — звернувся до мене Майкл — член американської групи. «What do you imply under this?»³ — поцікавився я. «Drink, be ed and miscellaneous»⁴, — без тіні сумніву відповів він. — Join»⁵. Я замислився, бентежило це «інше». Що воно таке в американців, я вже трохи уявляв.

З іншого боку, робити було все одно нічого. Ось тільки правила, горезвісні правила поведінки радянських фахівців за кордоном. «Ходити тільки по троє», «До злачних місць не заходити», «Провокаціям не піддаватися» і тому подібна нісенітниця. Вже трохи забуті, але цілком діючі правила. Як в анекдоті: «Homo soveticus, obliko morale»⁶.

¹ Юрійів день, 26 листопада за старим стилем (9 грудня за новим стилем) — святкування Російської православної церкви, на честь освячення церкви великомученика Георгія в Києві в 1051 р. 26 листопада — дата, з якою в Росії зв'язувалося здійснення права переходу селян від феодала до феодала (Вихід селянський), оскільки до цього часу завершувався річний цикл сільськогосподарських робіт і відбувався розрахунок за грошовими і натуральними обов'язками селян на користь їхніх власників і за державними податками.

² «Борисе, ходімо прогуляємося» (англ.).

³ «Що ти маєш на увазі під цим?» (англ.).

⁴ «Випити, повеселитися та інше» (англ.).

⁵ «Приєднуйся» (англ.).

⁶ Жаргон, осмисленому перекладу не піддається.

І тут геніальна думка осяяла мене. У нас же свій наглядч. До нашої групи, як повелося, був прикріплений представник тих самих компетентних органів. Робити йому було в основному нічого, хіба що перекласти що-небудь іноді англійською. Слід сказати, що країна на нас сильно економила. Жили ж ми в п'ятизірковому готелі, але добові видавали — двадцять п'ять доларів на день. Вистачало тільки на скромний обід. З вечерею доводилося якось влаштуватися. Звідси й консерви, і сосиски, і кип'ятильник в умивальнику. Якщо не береш перекладача, то доплачували 10 %. Тому на спеціальній англійській усі ми спілкувалися досить пристойно. Але з розмовною бували казуси. Так, напередодні 1989 року я складав різдвяне поздоровлення керівництву великої норвезької нафтогазової компанії, де наївно побажав їм «Gay Christmas», тобто веселого Різдва, якщо брати строго за радянським словником, в якому не було другого значення слова «gay», — гей, голубий. Ви ж не забули — в Радянському Союзі сексу не було, як і слова «гей». (В крайньому випадку «підор» могли сказати. Це й Микита Сергійович з успіхом говорив на відомій художній виставці в Манежі.) Куди ж такому слову та в наш словник.

То ж то керівництво фірми було здивоване і якось з цікавістю на нас поглядало, поки непорозуміння не було з'ясоване й закрито, як завжди, дружньою пиятикою.

Так от, підходжу я до наглядча і кажу: «Слухай, тобі все одно треба чимось зайнятися; тут американці запрошують, ходімо разом, мені самому незручно, а ти заразом і подивисься, щоб чогось не вийшло». Хлопець він був непоганий, та й нудно йому було — погодився.

Отож гуляємо — двоє американців і нас двоє. Гуляння по-американському — це з бару в бар. Там келишок — погомоніти, тут келишок — побалакати. Усе, як у нас, але до п'ятого келишка пристрасті стали природно розпалюватися. Ми вже встигли побувати в ірландському пабі, латиноамериканському

барі і китайському ресторані... Черговий бар був італійський. А слід сказати, що я був досить своєрідно одягнений — в довгому чорному шкіряному плащі і в такому ж чорному кристалому капелюсі. У нас це було — повний відпад. А там, судячи з усього, викликало запитання. Тож, заходимо ми до бару; я похмурою тінню попереду, і хтось з відвідувачів так виразно каже: «Мафіозо». Тут американці образилися і пішли розбиратися. Ми, бачачи що обстановка ускладнюється, швидко підхопили Майкла під руки і перебралися хуленько до сусіднього бару. Другий американець дорогою кудись зник. Цей бар був якийсь дивний: нафарбовані й напomadжені чоловіки, якісь незрозумілі істоти, зовні чоловіки, але в жіночих колготках — отакий бар «Блакитна устриця»¹, як стало ясно пізніше. Вторгнення напівп'яних «мачо» було відвідувачами цього бару сприйнято як пряма образа. Не встигли ми навіть до пуття оглядітися, як Майкла лягнули по сидниці, той врізав «кавалерові» в щелепу; впродовж кількох секунд зчинилася грандіозна бійка. І тут себе проявив особист. З криком «Росіяни не здаються!» він кинувся у бій, і мені нічого не залишалось, як прикрити його з тилу. В обстановці повного хаосу я відбивався від трьох мужиків у бюстгальтерах, що насадили на мене. Тут прибула норвезька поліція і заарештувала всіх. Виходячи з бару, я глянув в стінне дзеркало. Здоровенний синець напливав під правим оком. Значить, усе-таки дістав по шиї, оце так «голубі».

Було вже близько третьої години ночі. Сидячи в поліцейському відділку, ми попросили зателефонувати адвокатуві. Під ранок підняли якогось секретаря посольства, близького службового знайомого нашого наглядача. О шостій годині нас відпустили під чесне слово, і до сьомої ми були вже в готелі.

¹ Мається на увазі бар для сексуальних меншин «Блакитна устриця» з к/ф «Поліцейська академія» (1984 р.).

Наш керівник саме розпочав зарядку. Подивившись на нас, він сильно спохмурнів. «На кого ви схожі, трясця вашій матері! — загримів він. — У нас о десятій підписання контракту, бігом митися і привести себе у порядок».

Ми сумно подивилися один на одного. Синець під правим оком у мене, подряпина через усю фізіономію у мого напарника.

Проте о дев'ятій я був як штик. Єдина жінка в нашій делегації — перекладач — витратила на мене увесь свій, украй дефіцитний тоді, тональний крем. «Будеш винен, — попередила вона. — В аеропорту купиш два». «Чому два?» — слабо чинив опір я. «А за майнову шкоду — мені тепер нічим фарбуватися», — відповідала вона.

Але повністю заретушувати синець усе-таки не вдалося, він все одно просвічував, і тому, сідаючи за стіл і підписуючи папери, я вперто повертався до галасливої зграйки кореспондентів і фоторепортерів лівим боком. Збереглася офіційна фотографія — я зосереджено підписую папери і... знятий у профіль. Так і потрапив до газет.

«Ну що? — запитав нас бравий начальник главку ввечері, коли ми обмивали подію в тісному готельному номері. — Хто це «обробив» вас?» «Та так, кілька подарасів», — бадьоро відповів наглядач, не викликавши зрештою особливого інтересу. На нашому, радянському жаргоні так можна було назвати і цілком нормальних, але чимось не симпатичних тобі людей.

«Що ж тепер буде?» — запитав я у свого напарника дорогою додому. «Та нічого, головне — правильний звіт написати», — відповів він.

Але я все-таки побоювався неприємностей, через місяць треба було їхати знову, хоча б чогось не вийшло.

І справді, через місяць я отримував черговий інструктаж у міністерстві. Ми поговорили по технічних питаннях,

а потім один з членів комісії, незнайомий чоловік середнього віку і непримітної зовнішності, заглянув в якийсь папір і з усмішкою сказав: «Отже, «Russian do not surrender»¹. Хвалю». І більше нічого не додав.

А я собі подумав: «Наш наглядач це точно б у звіті не написав. А якби й написав, так напевне б не англійською. Але окрім мене і його там нікого не було. Втім, Майкл? Але Майкл не розмовляє російською. Розмовляє? Не розмовляє? І кому пише звіти Майкл? Чужа душа — темний ліс... Але росіяни — не здаються! Це точно!»

ПРО ЖІНОК, ПРО КОХАННЯ І НЕ ТІЛЬКИ...

ВСТУП

Як уже згадувалося, я розпочав писати цю книгу в 2009 р. Але, слід зізнатися, це був не перший досвід. У далекому 1978 році я вже один раз пробував.

І було це так.

Я був у відрядженні у великому місті на Уралі. Час було від'їжджати, але пізня осінь і жахлива погода внесли свої корективи: літаки не літали через погані метеорологічні умови. Поїздом можна було поїхати тільки через добу. Таким чином, я застряг у місцевому motelі, який, до речі, був цілком пристойний, за соціалістичними мірками, ясна річ. Туди я їхав не з Сімферополя, а з Москви, де отримувал інструктаж у Міністерстві. Тому провів у потязі близько двох діб. Що робить знічев'я чоловік у потязі? Він або спить, або їсть, або говорить про жінок. Тож наслухався я за дві доби... І ось сиджу я в цьому motelі, робити мені абсолютно нічого, знайомих поруч — нікого і, головне, гроші закінчуються. Навіть і не запити з горя. Врахуйте, в 1978 році мені було тільки 32 роки.

Сидів, сидів, відтак якось непомітно взяв папір і почав писати про те, що почув у цій та інших поїздках.

Добу не вставав з-за столу. Не спав, не їв — тільки творив. Вийшло сім невеликих оповідань. Перервався, коли сили вже геть вичерпалися. «Допишу згодом, — вирішив, — коли приїду».

Поїхав, приїхав і... забув про це, на 32 роки забув. У 2010 році згадав, коли прийшла пора здавати цю книгу в друк. Вирушив на стару квартиру і знайшов свої опуси в

¹ «Росіяни не здаються» (англ.).

шухляді письмового столу. Рукописи, як відомо, не горять. Папір пожовтів, але текст зберігся. Правда, виклад вийшов ніби незавершеним, проте, прочитавши все це повторно, я вирішив, що виправляти нічого не буду. Не можна коригувати минуле, змінювати можна тільки майбутнє.

Отже, вашій увазі пропонуються оповідання, написані мною в тридцять два роки без купюр і виправлень. Отаке собі вторгнення тих далеких, убогих і веселих років у сучасне, але забезпечене сьогодні. Читайте, але майте на увазі: це було так давно, що гідне поетичної передмови. Я знайшов відповідний для цього вірш у своєму записнику того ж часу. Він лежав поряд з рукописом. Автор не зазначений, але я його звідкись переписав. Мої спроби знайти прізвище поета ні до чого не привели, тому посилання не даю, але якщо вам воно знайоме, напишіть, будь ласка.

«С юностью я боялся расстаться —
Канула юность, ушла в былое.
Гасли огни промелькнувших станций,
Как огоньки под седой золою.
Первые встречи, первые чувства,
Радости молодости своевольной
Так далеки, что уже и не грустно
Так далеки, что уже и не больно.»

Так, пророчий вірш. Чого б мені було говорити про старість 32 роки тому? Як на мене, то й зараз рано.

А втім, ось вони — ці сім історій. Дія відбувається в купе швидкого потягу. Герой їде у відрядження в далеке Уральське місто. Час у дорозі близько двох діб. Попутники входять і виходять. Спочатку карти, вино. Потім, поступово, розмова переходить на жінок.

Історія № 1. «ВІДРЯДЖЕННЯ «НА ЯТЬ» (Розповідає літній постачальник¹)

«Відрядження в Ленінград на місяць. Насилу домагаюся ліжка в двомісному номері готелю. Купую пляшку коньяку², випиваю півсклянки і лягаю спати. Прокидаюся від шуму, бачу в номері жінку, що причісується. Очевидно, адміністратор наступної зміни помилилася. У мене прізвище невизначеного роду (щось типу Сердюк), ось і підселили жінку. Ми дивимося одне на одного. Жінка обурена, збирається йти в реєстратуру і вимагати інший номер. Я її заспокоюю, кажу, що в готелі вільних місць немає і ніколи не буде, і що когось із нас при цьому неодмінно виселять. Ми держимо раду і вирішуємо залишити все, як є. Вона у відпустці — три тижні в Ленінграді. Тут я придивляюся і бачу, що моя сусідка дуже приваблива. Думаю, що і я був нівроку — п'ятнадцять років тому. Мир встановлений, ми йдемо в ресторан і закріплюємо рішення щедрою вечерєю. Такі походи стають традицією, і я потихеньку починаю залицятися до моєї сусідки. Слово по слову, на четвертий день вона, не без опору, віддається мені. Ліжка зсуваються, стає набагато веселіше. У готелі всі вважають, що ми чоловік і дружина. Вона вчителька музики з Сибіру. Не дівчина, але незаміжня. Розповідає: «Було, але невдало». Пристрасна, палка жінка. Ми гуляємо по місту, роздивляємося пам'ятки. Червень, час білих ночей, але для нас і день-ніч і ніч-ніч. Поводимося як молодята, з цікавістю тобто. Вона називає мене «Сашок». Мені подобається.

¹ За тими моїми поняттями, літній — це років 45. Зараз моя думка, бачте змінилася.

² Тоді ще можна було купити коньяк. До кінця соціалістичної ери він зовсім зник з продажу.

Три тижні минають як одна мить. Стає сумно й порожньо. Вона від'їжджає у своє місто, я в своє. Перед від'їздом присягаємося одне одному в коханні, обіцяємо писати. Так, відрядження пройшло «на ять».

Оповідач замовкає і про щось замислюється. Потят підходить до перону. Він бере валізу і рушає до виходу. Компанія виходить його провести, купити сигарет і напоїв. До вагона, що повільно зупиняється, біжить жінка з дівчинкою років десяти. «Сашок! — кричить вона, — Сашок!». «Так це вона?» — запитує хтось. «Та ні, хлопці, в тім то й річ, що ні. Ми справді одружилися з нею через півроку, але змогли витримати одне одного тільки рік. Занадто блякло й сіро здавалося нам усе після ленінградських білих ночей. Це моя друга дружина. Ми і з нею були на грані, але після того, як я привчив її називати себе «Сашок», усе якось налагодилося.

Історія № 2. «НЕСПОДІВАНКА»

(Розповідає кавказець — жагучий брונет з рідкуватою шевелюрою, років сорока)

«Розумієш, — каже, — розумієш, історія була. Одинадцять років тому відпочивав я в Сочі. З дівчиною познайомився, вродлива дівчина, світла така, Світланою і звать. Гроші були, гуляв, вона мене полюбила, і два тижні ми були разом. Красиво так, з квітами, шампанським, машинами, ресторанами.

Від'їжджаючи, я їй неправильну адресу дав. «Навіщо, — думаю, — чіплятися почне».

«Багато часу минуло, я вже й забув, але тут відрядження в це місто. Ну як не скористатися приводом, цікаво. Заїхав. Вона мене дуже холодно зустрічає. А виглядає добре, розквітла просто.

Тут хлопчик років десяти забігає, зі школи прийшов. «Син», — каже. Хлопчик чорноволосий, чорноокий, — викапаний я. «Що, — кажу, — Світлано, а чи не мій це син?» Відповідає: «Може, був і твій, а тепер уже тільки мій».

«Мені вже, бачиш, скоро сорок. Волосся вже мало стало і талія вже не та. Скільки жінок було, а сім'ї немає, дітей немає. Недобре мені зовсім стало. Ось син мій, уже дорослий. Прошу, залиш мене у себе, хоч на кілька днів, на сина свого дивитися хочу». «Ні, — каже, — іди, не потрібний йому батько, якого він десять років не знав». «Я пішов, у готелі зовсім кепсько стало, «швидку» довелося викликати, тиск. Три дні терпів, потім прийшов. «Присягнися, — кажу, — його здоров'ям присягнися, що це мій син». «Та ти поглянь у дзеркало, — каже, — подивися на себе». «Світлано, — кажу тоді, — виходь за мене, сина свого усиновлю, у мене житимемо. «Ні, — каже, — пізно, раніше треба було». «Так ні з чим і пішов. Зараз їду додому, з батьком повернуся, умовити хочу, мій син, зовсім дорослий, як йому без батька. Одного боюся, а що як не мій, що як вона й сама не знає, що як у неї ще один кавказець був¹. Га?».

Історія № 3. «ЗА ЩО БОРОВСЯ»²

(Розповідає кремезний хлопець — роботяга, років 35)

«Дивні речі відбуваються з нами в цьому житті. До двадцяти років жив я — і не тужив. Слюсарював на заводі, заробляв непогано. Вільного часу, дівчат завжди було багато.

¹ Не забудьте, це був 1978 рік. Тести на батьківство в СРСР ще не робили.

² За що боровся, на те й напорівся (народне прислів'я).

Знову ж таки, компанія. Але пив завжди в міру. До двадцяти п'яти років нудьгувати став, друзі немилі й гулянки нудні. Ну, думаю, одружуватися пора. Я в любові і різні фіглі-міглі не вірю. Підійшов до справи «технічно». Подивився навкруги й побачив у себе в цеху дівчину років двадцяти — скромна, тиха, рум'янець на всю щоку, Наталкою звать. Щось скажеш, вона так і зашаріється вся. З лиця непогана, одягається акуратно. Ну, думаю, ось мені й дружина. Став я до неї клинці підбивати: на танці там, у кіно, на човнах покататися, додому став проваджати. Бачу, вклепалася вона в мене по вуха. Та ні, вона мені теж подобалася, але в межах. Якраз для спільного життя.

А вона мені: «Що ж ти, Семене, мені й не скажеш нічого ласкавого?». Я їй, відповідно: «Не вмю, значить, красиві слова говорити, а виходь-но ти за мене заміж. Жити будемо добре, получку всю додому приноситиму».

Поплакала вона трохи та й погодилася. Слід сказати, що я перед весіллям усе ж перевірів: чи те, що шукав, мені дісталося. Але слова свого дотримав — одружилися. Весілля зіграли, завод кімнату дав, живи — не хочу. Спочатку все добре було. Я її в рамках тримав. «У мої справи, — кажу, — не лізь, але і я в господарювання не влізатиму — витрачай гроші куди хочеш». Треба сказати, що у мене завжди лівий заробіток був, тож на «погудіти» вистачало. Ну, кілька разів на тиждень «під мухою» приходив, не більше. Але вона завжди зустріне, прийме, приголубить. Любила, що й казати. Далі — більше, дочка народилася. Поки вона вагітна була, я забаву на боці знайшов, але сім'ю не кривдив. Але вона, видно, відчувала, плакала нишком. Уголос, правда, нічого не казала. А в цій справі — тільки почати. Два роки, окрім дружини, нікого у мене не було. Потім одна, друга, третя. Характер у мене врівноважений. Діяв за принципом «кожному своє». Та ось дочка народилася і став я помічати, що охолола вона

до мене. Спокійна стала і слова ніжні більше не говорить. Годує, поїть, вночі теж не відмовляє, але якось без любові. З дочкою возиться, пестить її, а зі мною ніби обов'язок якийсь виконує. І сказати їй ніби нічого, жінка як жінка, а наче чужою людиною стала. Вночі прислухаєшся: дихає рівно, а що думає — невідомо. Не по собі якось стає».

«Чого ж ти хочеш? — питає один з попутників, — ти ж цього й шукав. Сімейне життя саме собою, решта на боці».

«Дурень я був, люблю зараз її без пам'яті, а зовсім втрапив уже. Хоч би слово ніжне сказала, так я б усіх своїх дівок, усі компанії на це проміняв. Навіть зовні змінилася, погарнішала. Красива стала, перехожі на вулиці озираються. А що як і вона озирнеться?».

Історія № 4. «ДЕЖАВЮ»¹

*(Розповідає чоловік
інтелігентного вигляду років 45)*

«Те, що ви розповідаєте, — це життя, але з кожної вашої безвиході є вихід. Принаймні, можна спробувати все почати заново. У моїй же ситуації виходу немає і бути не може.

Двадцять років тому ми одружилися. Вона була дуже гарна, і наші взаємні почуття були безмежні. Я любив її всім серцем. За професією я піаніст, працюю у філармонії, їжджу з концертами. Вона теж працювала у нас. Скрипка, ніжний інструмент. Ми добре виглядали разом і на сцені, і в житті, жили одне одним і, здавалося, цього вистачало.

Коли я потім згадував той час, мені здавалося, що я розглядаю старі фотографії. Ось вони: молоді, радісні, красиві, і де все це зараз.

¹ Де ж а в ю (*фр.*) — психологічний стан, коли людина відчуває, що вона вже колись була в подібній ситуації.

Вона померла, коли нашій дочці було п'ять. У наш час померти від апендициту — я був розчавлений, зломлений. Мені не хотілося жити. Але залишилася маленька дівчинка, і я вирішив, що жити потрібно — є мета. Не можна сказати, що це мені замінило дружину, але все ж...

Дочка спочатку виховувалася моєю матір'ю, потім я наїняв хорошу жінку, яка й мені іноді допомагала. Так життя і йшло. Я постійно був у роз'їздах, місяцями не бачив дочки, але коли бував удома, намагався приділяти їй увагу, грався з нею, водив до цирку, театру, у кіно.

Дівчинка росла і з часом стала вражаюче схожою на свою матір. Через п'ятнадцять років вона стала настільки схожою, що я перестав розуміти, які почуття я до неї маю. З одного боку я пам'ятав, як тримав її на руках, гуляв з нею, водив у кіно за ручку; з другого — як любив, пристрасно любив цю жінку, точніше, її точну подобу, її матір. Пристрасть не минула, не померла разом з коханою, я пам'ятав кожну дрібницю нашого інтимного життя.

Поряд з нею у мене починала йти обертом голова і тремтіти руки. Це було неможливо витримати і слід було припинити. Адже це моя дочка, казав я собі. А вона, природно, нічого подібного не уявляла, називала татом і любила, звичайно ж, любила. Вихід був знайдений. Я відіслав її в інше далеке місто вчитися, регулярно надсилаю гроші, але відвідувати намагаюся якомога рідше».

Він замовк і подивився у вікно. Там звично тягнувся сумовитий сірий краєвид.

«І все? — запитав хтось. — Питання вирішене?».

«Так, напевно, але є одна деталь. Мені зараз виходити. Ви мене не знаєте і більше ніколи не побачите, а носити в собі таке неможливо.

Недавно я захворів, щось по урології. Так ось, подивившись аналізи, лікар сказав, що я ніколи не міг мати дітей.

Розумієте, принципово не міг, а все що було і є — це так, одна видимість.

Ну, до побачення».

І він вийшов з купе.

Історія № 5. «ЧОЛОВІЧА ЛОГІКА» *(Розповідає високий, спортивного виду молодик років тридцяти)*

«Жінка — це явище соціально складне, але й чоловіки мають чимало дивацтв. Далеко не ходитимемо. Я, наприклад, захоплююся альпінізмом і гірськими лижами. Відпустку, як правило, беру взимку і проводжу її в горах. І ось рік тому жив я на турбазі «Чегет» у Баксанській ущелині. Коли я заселявся, був якраз день заїзду. Став я придивлятися до приїжджої юрби. Щодо дівчаток, це треба застовпити із самого початку, а то там «стрільців» багато, якраз облизня спіймаєш. Але, нічого видатного не примітивши, подався до себе в номер.

На ранок виходжу, взяв лижі у сховищі, сонце встає, все навкруги снігом укрите. Просто перед турбазою — виїзд із траси. Під нею вовняна бахрама уже починає оживати. Місцеві жителі там «самопальними» вовняними речами торгують. Пристебнув лижі і під'їхав до підйомника. Він якраз хвилин через двадцять повинен був почати працювати, і черга ще невелика була.

А треба вам сказати, що в гірських лижах, як ніде, форма визначає зміст. На добрій амуніції і кататися легше, і швидше навчишся, і безпечніше набагато. Крім того, звичайно авторитет. Якщо ти на «еланах», і черевики у тебе, як мінімум, «альпіни», то й ставлення оточення до тебе відповідне¹. Щоправда,

¹ Межа мріянь радянських гірськолижників. Це ж був 1977 р. Де все це? Давно вже не зустрів.

коштує такий набір дуже дорого, а дістати¹, незважаючи на це, дуже важко. Але я вже такого становища досяг; стою, пишаюся собою і настрої у мене прекрасний. Побалакав я в черзі про погоду, про сніг і повернув голову назад подивитися, чи багато народу набігло. Так з повернутою головою і залишився. Зразу за мною стоїть жінка невимовної вроди. Чудове спорядження, синій гірськолижний костюм, і з-під шапочки довге світле волосся вибивається до самих плечей. Ну, думаю, це пропустити не можна. Словом, заговорили ми з нею, потім заїхали на «Третій Чегет», потім спустилися до кафе «Ай», з'їли по шашлику, випили по скляночці грогу, знову піднялися і знову спустилися. Каталася вона непогано, але по-жіночому: високих швидкостей побоювалася, а більше слаломом займалася на схилі, швидкість гасила. До кінця дня я був полонений і зв'язаний по руках і ногах. З того дня ми не розлучалися. Разом каталися, разом бродили околицями, ходили в Терскол, їли шашлики в Горянці. Вона виявилася чудовою співрозмовницею, з нею не було нудно.

А найголовніше, все це було під яскравим сонцем і синім небом, на білому снігу, на фоні Байсанських сосен і на висоті близько двох кілометрів над рівнем будь-якого нормального моря.

Через два дні, домовившись з її сусідкою по кімнаті, я ввечері несподівано зайшов перед відбоєм. Вона не стала пручатися і віддалася мені так само природно, як поводитися на схилі. Це був рай. Знаєте, такий собі мусульманський рай: праведники п'ють вино і насолоджуються товариством прекрасних гурій. Ось так було й у мене.

Було вирішено питання і дня і ночі. Вдень — лижі, вночі — кохання. Усе це разом давало сильний ефект. Хотілося танцювати і співати, і я почувався цілком щасливим.

¹ Відзначте: не купити, а саме дістати. У рукописі тих часів навіть без лапок. Увесь соціалізм у цьому.

Проїшли два тижні, настав час від'їзду. Я дедалі частіше став замислюватися, а що далі. Шкода упускати такий випадок. Перед від'їздом наша група зібралася в холі. Цього дня ми вперше зняли свої сяючі обладунки. Усі були в цивільному. Спускаючись сходами, я як завжди шукав очима її. Напевно, ще не зібралася. Ще раз оглянув зграйку людей внизу. Так, напевно спізнюється, і пішов униз. Перед готелем уже стояв автобус, який мав відвезти нас в аеропорт міста Мінеральні Води.

«Ігорє, — від натовпу відокремилася невисока жінка з великим наплічником і попрямувала до мене. Я мимоволі протер очі. Невже це вона, моя принцеса. Кремезна, незграбна фігура, якесь блідо-бузкове пальто з поріділим коміром з чорнобурки. Вираз обличчя, яке раніше здавалося мені безтурботно-спокійним, став тупувато-байдужим. Фарбоване волосся відросло і стали помітними темні корені, манікюру немає, руки грубі, недоглянуті. І вся вона мала вигляд якийсь незугарний.

Мені захотілося втекти назад, вгору по сходах, та було пізно. Я мовчки просидів чотири з половиною години шляху поряд з нею в автобусі, і у мене було абсолютно порожньо в голові.

Ми обмінялися адресами, обіцяли писати й досить прохолодно розійшлися».

— Ну й що зараз? — запитав один з попутників.

— Та нічого, просто одна думка переслідує мене останній місяць.

— Яка думка?

— Скоро зима, і я знову поїду в Приельбрусся. Може, списатися.

— Ну й спишися, скажи, щоб приїжджала просто в гірськолижному костюмі, — із смішком сказав піхотний капітан середнього віку, що сидів поруч.

— Розумієте, одна думка мене зупиняє. Коли ми були вже в аеропорту, я пішов здавати речі до камери схову, а дівчата посідали в буфеті. Підходив я ззаду і почув як вона сказала подрузі: «Краще б ми роз'їхалися нарізно. Без лиш Ігор втратив усю свою чарівність. Щось абсолютно середнє, таке, що не запам'ятовується як за формою, так і за змістом. Віктор набагато цікавіший».

— А хто це Віктор? — поцікавився капітан.

— Так, товариш мій по номеру. До нього ще її сусідка переїхала.

— Так вони... теж...

— Оцього я не знаю. Це інша історія. Я зазвичай намагаюся про зайве не запитувати. Проте не певен, що можна двічі увійти до однієї і тієї ж річки. Думаю, все-таки не вийде. Хоча, хтозна...

Історія № 6. «ЖІНОЧА ЛОГІКА»

(Розповідає армійський капітан середнього віку)

«Деяких жінок — убий, не розумію, логіки в їхніх вчинках — катма. Немає статуту в голові, та й годі. Ось, при-міром, учора, застряг у цьому містечку, потягу не було. Отримав ліжко в двомісному номері місцевого готелю, почитав газету і заснув. Серед ночі стукають. Відкриваю, стоїть здоровенний молодий хлопець, так і пашисть від нього здоров'ям, а обличчя якесь дивне — дитяче обличчя». «Даруйте, — каже, — мене до вас підселили. Ви спіть, я зараз ще до наших зайду». Очевидно, друзі у нього або товариші по службі в цьому готелі. Узяв ключ від номера й пішов. Я вже став засинати, чую, двері відчиняють і, не

запалюючи світла, заходять цей хлопець з якоюсь жінкою. Розмовляють пошепки і все на мене поглядають.

Ну, я щосили заснути намагаюся. А між ними вже розмова йде. Він їй каже: «Та залишайся тут». «А він?» — відповідає вона і киває в мій бік, і знову шепіт, шепіт. У мене вже й сон став минати. Нарешті чую, вона роздяглася і лягає з ним у ліжко. Думаю, ви всі знаєте, що таке готельні ліжка. Вони й під одним нещадно риплять, а вже двоє витискають з них цілу гаму пронизливих звуків.

Починається тихе вовтузіння. Тобто це їм здається, що тихе. Насправді чути все чудово. Що робити, лежу страждаю. Судячи з усього, баланс інтересів не дотриманий. Він хоче всього і швидше, вона чогось теж хоче, але чого — поки що не знає. Розмови чую такі, що неабияк збуджують: «Йди сюди, ну... йди ж». — «Ох, не розстроюй мене». «Ну чому?» — «Ой, ой, не треба». — «Чому, чому?». — «Не треба, я тут не хочу. Не треба, розбудиш його». — «Нехай». «Не треба, не треба, пусти, Вітю, пусти, будь ласка. О-о-о, пусти!».

І все це з постійними зверненнями у мій бік. «Він спить?». — «Та спить же, йди до мене». — «Давай не зараз». — «Ні, зараз». «Не можу я так, тут усе як на видноті. Не можу, і все».

Так триває години півтори. Як мені? Я вже місяць без жінки. Нарешті після особливо сильного скрипу не витримую. Схоплююся з ліжка і кричу в повний голос: «Та скільки ж можна комизитись? Не хотіла, навіщо залишилася? Ви вже тут як-небудь домовтеся, а я звалью покурити на півгодини».

Натягаю штани, кітель — і ходу... Третя година ночі. У коридорах і в курилці ані душі. Охолов, покурив і повернувся хвилин через сорок.

У номері тиша, благодать. Запитую: «Все гаразд?». «Усе, — відповідають. — Цілком». Жінка каже: «Можна я

у вас до ранку залишуся? А то вночі бігати по готелю якось незручно». «Залишайся, — кажу, — куди ж тебе дівати?»

Усі швидко заснули й мирно проспали до ранку. О пів на сьому хлопець схопився і втік, напевно, на роботу. Я теж прокинувся, квапитися мені нікуди — потяг тільки о дванадцятій. Жінка ще ніби спить.

Тільки-но хлопець утік, дивлюся, вона очі розплющує. «Доброго ранку», — каже. Відповідаю: «Кому добре, а мені самі кольорові сни дивитись». «А чого ж ви лежите?» — питає. «Не зрозумів», — кажу. «Що тут розуміти, йдіть сюди, будемо разом кольорові сни дивитися». Трохи, правда, я завагався, але потім заграло бажання. Гадаєте, легко цілу ніч чуже кохання на слух сприймати. Перебрався я до неї в ліжку, і кохали ми одне одного майже до одинадцятої. Мало на потяг не запізнився».

«Даремно ти, капітане, після того хлопця...», — сказав чоловік з жорсткими рисами обличчя, що сидів поруч.

«Ось і я думав, що даремно. Проте, коли йшов, цікаву річ вона мені сказала. «А з Вітькою у мене вночі нічого не було й не буде вже». «Як? — здивувався я, — він же був усім задоволений?».

«Та дурень він, шмаркач іще, дарма що здоровий. Я з ним на завтра домовилася, сказала, що мені сьогодні не можна, а завтра все точно буде в порядку. Проте від'їжджаю я сьогодні о третій. Тому задовольнився він найменшим».

«А я тоді навіщо?» — «Знаєш, капітане, щоб вже не на дурно ці клопоти пішли». — «Звати тебе як?» — запитую. «Навіщо тобі це, капітане? Їдь і не озирайся».

— От я й кажу — ніякого статуту в голові. Одне цікаво: що вона називає «найменшим»?

— Запитав би, — сказав хтось.

— Так не встиг же, поїхав.

Історія № 7. «ДРУГА СТАРОДАВНЯ ПРОФЕСІЯ»

*(Розповідає чоловік
з жорсткими рисами обличчя)*

«Якщо говорити про подібних жінок, то тут не все просто, хоча й кажуть, що це прадавня професія. Про професіоналок я судити не можу — досвіду замало. Правда, дилетантки з фантазіями і без іноді зустрічаються. За професією я ревізор. Спеціальність, як бачите, до відряджень схиляє. Сім'ї немає, ніщо вдома не тримає. І ось одного разу на виїзді був зі мною такий випадок. Сиджу я в номері готелю, година сьома вечора і книжку читаю. Дзвонить телефон, беру слухавку. Жіночий голос говорить: «Алло, це номер 209?». «Так, — відповідаю, — чого вам?». «Вам, — запитує голос, — нічого не треба?». «Тобто як?» — відповідаю, — в якому сенсі?». «А в сенсі того, — відповідає голос — чи не треба вам чого-небудь від молодой привабливої жінки? Тариф за домовленістю». Тут до мене дійшло. «Ну, — думаю, — почекай. Яка такса за візит?», — запитую. «Це треба на вас подивитися, — відповідає голос — але впевнена, ми домовимося».

«Добре, — відповідаю, — чекаю на вас. Тут для вас якраз робота є». «Через десять хвилин буду, — сміється, — підготуйтеся». Ну я і підготувався. Швидко зібрав усю брудну білизну і склав на купу. Тут саме і в двері постукали. Відкриваю — дійсно стоїть молода й досить приваблива жінка, тільки розмальована занадто яскраво. Заходить і починає озиратися.

«Ні, — кажу, — роздягатися не треба. Тут попрайти дещо бажано», — і показую на брудну білизну. — Таксу обговоримо, оплата після прасування». То що ви думаєте, оком не змигнула. Принесла звідкись пральний порошок, закрилася

у ванні, все перебрала, розвісила на батареях. Години півтори товклася. «Завтра зайду попросую», — сказала і пішла. Коли білизну прала, косметику зняла, дуже навіть нічого не виявилася. Чесно кажучи, тут я навіть пошкодував, що не прийняв її пропозиції.

Наступного дня справді прийшла, все попросувала і здавала як годиться. «Візьміть гроші, — кажу, — ви їх заробили». Взяла, стоїть, мовчить, на мене дивиться. «Послухайте, — кажу, — ну що за спосіб ви собі вибрали для заробітку? Адже добром це не закінчиться». Тут її підірвало, обліхословила вона мене злегка, а під кінець розплакалася. Їй всього двадцять років виявилось, з них чотири роки в колонії провела. Батька не знала, мати алкоголічка. Випадкове дитя випадкових батьків. А жінка, повторюю, приваблива, ось і заробляла чим могла.

Ну, дав я їй кілька цінних житейських порад, з тих, які зазвичай без уваги залишають. Пішла вона і якось на душі зовсім кепсько стало. Якби допоміг, а то мораль читав, наче сам без гріха. А слід сказати, що я дуже навіть з гріхом був. Дружини немає, перебивався випадковими жінками. А проте не люблю відвертої безсоромності.

Однак наступного дня вона знову прийшла. «Попрати нічого?» — запитує. «Ну, — кажу, — раз прийшла, ходімо в кіно». Сходили ми в кіно, погуляли увечері, поговорили. Зовсім друзями стали.

Повечеряли в ресторані, випили. Словом, уранці опинилися в одному ліжку. Куди діватися, так і далі пішло. І, знаєте, з кожним днем вона мені все більше подобалася, щораз ближчою ставала.

Час від'їзду настав, важко, наче з близькою людиною розлучаюся. І їй, видно, нелегко. Став я собі міркувати: «Припустимо, зійдемося ми з нею. Пробачити, напевно, зможу, а ось чи зможу забути?». Не знайшов я в собі

таких душевних сил, сів у потяг і поїхав. Поплакала вона на прощання, але нічого не сказала, нічого не попросила. Спробував я їй грошей дати — не взяла. Так і вийшло, що єдиним результатом моїх прекрасних намірів стала економія коштів на її візитах. «І це все?» — запитав один з оточення, маленький верткий чоловічок із злодійськими очима.

— Загалом усе, але є у цієї історії одне невеличке продовження. Через три роки був я знову в цьому місті і зупинився там-таки. Дивлюся — в номері оголошення висить: «Громадяни, ви можете здати свої речі в термінове прання на першому поверсі». Пішов на перший поверх, а там вона сидить. Поправилася трохи, погарнішала. Розговорилися. Сім'я у неї вже, дитині півтора роки. Словом, усе налагодилося в житті.

Прийшов я до себе і трохи не завив від туги. «Ех, — думаю, — хлопець, здрейфив ти, адже ця дитина твоєю могла б бути».

Вісім років минуло відтоді, а я так сім'ю і не завів. Усе якось часу бракувало. А може, і чогось іншого...»

Оповідач підвівся і вийшов у тамбур.

ВИСНОВОК

От і все, замовк голос з минулого, решту я написав у 2009–2010-х роках, коли мовчати вже стало неможливо. Інший час, інші люди, і я вже інший — змінився. Проте щось спільне з тим тридцятидворічним залишилося. Розгледіти це можна.

Так, це було, було й проминуло, як мине все в цьому світі і цей світ теж.

Чим же завершити? Як завжди, віршем. У тому ж записнику знайшов я ще один, відомого російського поета

Дмитра Кедріна, в якому він досить влучно охарактеризував мій теперішній стан. Ось він:

«Много видевший, много знавший,
Знавший ненависть и любовь,
Всё имевший, всё потерявший
И опять всё нашедший вновь.
Вкус узнавший всего земного
И до жизни жадный опять,
Обладающий всем и снова
Всё боящийся потерять»¹.

Треба ж, прожив усього 38 років, пройшов війну, а помер не своєю смертю вже після війни в 1945 році, за рік до мого народження. Проте написав, як печатку поставив. Бачите — не вік головне, а талант. Справді, «поет в Росії більше, ніж поет»².

БАНКІВСЬКИЙ БІЛЕТ У МІЛЬЙОН ДОЛАРІВ

У 1994 році я взяв підряд на створення філії комерційного банку. На той час я вже два роки як покинув державний науково-дослідний та проектно-конструкторський інститут нафтової і газової промисловості, де за двадцять років дослужився до заступника директора з наукової роботи. Тоді у повітрі виразно відчувався запах змін. Єдина країна розсипалася на частини, родовища нафти й газу залишилися в одній країні, інститут — в іншій. Кажучи словами К. Г. Паустовського — це був «Час великих очікувань». Не всі з них збулися, та й ті, що збулися, далекі від очікувань.

Але тоді актуальним було тільки те, що відкрилися нові горизонти. Крім того — свобода. Людям, що виростили в жорстко регламентованому суспільстві, здавалося, що наявність свободи вирішить усі проблеми. Це було солодке слово, це було слово, що п'янить. Дійсність виявилася набагато суворішою. Не всі були готові до самостійного плавання, не всі могли рости без поливу. І зараз, через сімнадцять років, виразно видно, який великий був ризик, тому що свобода — вона ж для всіх. Вона для тебе, для твоїх друзів, але вона й для твоїх ворогів і конкурентів. Багатьох ламало реальне життя. Дуже мало було тих, хто добився успіху, ще менше — великого успіху.

Та ясно було одне, хто коли не спробує, той вже точно ніколи нічого не досягне. І я пішов. Пішов у нікуди, пішов у невідомість, пішов із захищеного світу у бурхливе кипуче життя, пішов до реальних перемог і поразок, пішов, твердо розуміючи, що шляху назад не буде. Ви знаєте, іноді мені бувало дуже несолодко, але я жодного разу не пошкодував про це. Не шкодую і зараз.

¹ Дмитро Кедрін, «Я», червень 1945 р.

² Євген Євтушенко, «Молитва перед поемою».

Я пам'ятаю, як зайшов до директора інституту і поклав на стіл заяву про звільнення. Він з цікавістю подивився на мене. Директор був битою головою, людиною, яка зробила себе сама й багато чого бачила.

«Ти серйозно? — запитав він. — Чи це метод для вирішення якихось проблем твоєї наукової частини?» Він був набагато старший, тому міг звертатися до мене на «ти». «Ну що ви, — відповів я. — Ніколи б не дозволив собі жартувати із звільненням». «І куди ж ти йдеш? — поцікавився він. — Які достатки маєш, чим займатимешся?» Я відповів у душі того, що спочатку треба прийняти рішення, а потім уже життя саме покаже, що робити. Я розумів, що сумніватися можна вічно, і не обрубавши кінці, не зможу піти у вільне плавання. «Добре, — сказав директор. — Якщо так, я пишу. Попрацюй ще два тижні, здай справи й можеш іти. Але май на увазі, що з тієї миті, як я підпишу цю заяву, твоє життя зміниться». Що він мав на увазі, я зрозумів наступного дня. Я завідував науковою частиною інституту, великою кількістю відділів і лабораторій, інженерів, науковців, кандидатів і докторів наук. Одночасно курирував усі економічні служби інституту: планово-виробничий відділ, бухгалтерію, договірні підрозділи. Зазвичай уже напередодні до мене на прийом записувалася маса співробітників, і в усіх були найневідкладніші справи. Це викликало відчуття високого запиту, потрібності і корисності. Але прийшовши вранці наступного дня на роботу, я не побачив біля дверей свого кабінету жодної людини. Розумієте, жодної! Це було дуже дивно і, найголовніше, незрозуміло. Куди ж поділися справи, проблеми? Чи я був не настільки вже потрібний для їхнього вирішення? Так минув день, потім ще один, і я вже якось навіть звик до самотності. Принаймні, ніхто не заважав готувати справи до передачі. Найцікавіше ж було те, що, навіть зустрічаючись у коридорі, люди, які

знали мене по двадцять років, поводитися ще більш дивно. Вони відверталися і, намагаючись не зустрічатися поглядом, якось боком прослизали мимо. І ходу, ходу.

На третій день я з якогось питання зайшов до директора. «Ну як?» — задумливо запитав він. «Так, ви були праві, — відповів я. — Світ дійсно змінився. Хто б міг подумати». «Не звинувачуй їх, — пояснював він. — Люди завжди лякаються нез'ясовного. Адже твій вчинок важко розумно пояснити. Втім, — він замислився, — хочеш, я пущу чутку, що ти не просто йдеш, а йдеш на підготовлене місце і велику зарплату. Побачиш, що буде». «Гаразд, — погодився я. — Подивимося».

Наступного дня чергу до свого кабінету я побачив ще з протилежного кінця довгого коридору. Ну як же, за три дні зібралось стільки справ! Усі були веселі, голосно розмовляли, декотрі навіть намагалися з чимось привітати. Усе було як раніше, і ось останній день. «Ти ще хочеш піти?» — поцікавився директор перед кінцем роботи. «Так, звичайно, хіба щось змінилось?» — відповів я. «Ну що ж, успіхів тобі. Не знаю поки в чому, але успіхів. Думаю, вони будуть». Так ми попрощалися. Складною він був людина, але помер нещодавно. І тому більше про нього нічого говорити не будемо.

А я? Я пішов і став думати, до чого б себе прикласти. Довкола вирував величезний світ, і вперше я дивився на нього без шор, не оглядаючись на кар'єру, на думку товаришів по службі.

Я був сам, цілковито сам. І тут згадав давно випробований метод вирішення проблем. Коли я ще навчався в інституті в Одесі, то щоліта приїжджав до батьків у Крим на канікули. Вони зазвичай у цей час були де-небудь в районі Ялти. Я приїжджав, у мене було два-три тижні, і я мав провести їх добре. Друзів у Криму у мене не було, школу я

закінчував в Астрахані, в інституті вчився в Одесі. Чим же зайнятися? І я виробив отакий пасивно-активний метод. Я експериментальним шляхом з'ясував, що якщо вранці сісти на пляжі окремо від усіх і так, знічев'я, просидіти кілька годин, то до кінця дня у тебе обов'язково з'являться знайомі жіночої статі, з якими ти проведеш вечір. Метод, не гірший за будь-який інший. Головне, дієвий — перевірялося неодноразово.

І ось сиджу я, вже точно окремо, і ніби нічого не роблю. Але через кілька годин мені сяйнуло: слід створити підприємство. Наступна думка була питанням: а що ж робитиме це підприємство? Рішення прийшло миттєво: воно має, по-перше, робити те, що не можуть інші підприємці, а по-друге, не бути їм конкурентом.

У далекому 2008 році з книги відомого гуру менеджменту Чан Кіма я дізнався, що це називається стратегія «блакитного океану», на відміну від «червоного» чи «красного», де плавають акули-конкуренти.

Але тоді було не до систематизації, та й визначення ці ще не були придумані. Я ж не сказав вам, що був дуже обмежений у часі. Сім'я, дочці сімнадцять років. Потрібні були гроші. А весь запас становив близько чотирьохсот рублів — моя тринадцята зарплата за минулий рік плюс дещо у валюті, що залишилося від роботи за кордоном, але теж обмаль. Я зрозумів, що треба робити. Адже підприємці в ті часи були не науковими співробітниками і навіть не інженерами. Ці прийшли згодом, коли майже все вже розібрали. А ті, як правило, були людьми простими. Нічого поганого я в це слово не вкладаю. Я давно переконався, що проста людина зовсім не проста. Скільки я зустрічав талановитих людей серед тих, хто з якихось причин не зміг здобути серйозної освіти. Але одне було точно: папірці вони не любили, документи для них були тягарем. Це були люди справи.

Отже, цим і займемося, і я швидко зареєстрував консалтингову фірму, основним завданням якої було реєстрація і практичне створення інших фірм — аж до набору персоналу, оренди приміщень, розробки службових обов'язків і виходу на проектну потужність.

Я найняв приміщення, мені повірили і склали компанію кілька давніх знайомих, і тут гроші закінчилися. Закінчилися гроші, які я заробив у минулому житті, але почалося нове.

З'явилися замовники, спочатку один, потім другий, потім вони пішли косяком. Ми активно клепали засновницькі документи, службові інструкції, штатні розклади, технологічні схеми; публікували оголошення в газетах, наймали й навчали фахівців, орендували офіси, ставили своїх номінальних директорів, а потім передавали це все замовникові, іноді в борг, іноді під чесне слово, іноді за гроші. Бували випадки, коли замовник просив попрацювати якомога довше, щоб підприємство ожило, піднялося.

Тут я зрозумів, у чому сила наукових співробітників і проєктантів. Ми могли відволіктися від суті, і однак створювати кондиційні документи, або навпаки, швидко вникнути в суть і освоїти нову спеціальність, новий напрям. Строго кажучи, нам було все одно, що створювати і що запускати: торгові компанії, страхові чи трастові фірми, малі приватні підприємства з будь-якою спеціалізацією тощо. На якийсь період наш бізнес помітно піднявся, у нас дійсно не було в цей момент конкурентів, і головне, ми познайомилися з цим світом. Ми стали добре розуміти запити й потреби наших замовників, ми взнали людей.

За півроку на нашому ринку настала криза, проте я вже міцно стояв на ногах. Мене запросили віце-президентом в об'єднання підприємців. Туди ж перейшла велика частина моєї команди, але консалтинговий бізнес не зник. Він просто понизив обороти.

Через півроку я очолив один з перших у Криму комерційних банків. Часи для цього бізнесу були важкими. Не було власне нічого. Не було електронних платежів, не було обмінної валюти. Валюту взагалі потрібно було купувати в одній точці на Київській міжбанківській валютній біржі. Там же формувался і курс. Моя команда, що успішно склалася на той час, природно подалася за мною. Інші часи, інші люди. Мене обрали в ревізійну комісію валютної біржі, де я познайомився практично з усією майбутньою банківською елітою України.

Але все було не так просто. Робота в банку вимагала високої обережності й обачності. Інтереси ж підприємницьких структур, їхніх власників лежали в площині прискороного освоєння ринку й агресивного кредитування. Ми не зійшлися в думках і розійшлися мирно.

Подальша доля цього банку підтвердила, що я в основному був правий. Утім, «правда» — поняття не абсолютне і залежить від погляду на речі.

Знову підприємництво, але на новому рівні з урахуванням нових знань. Наголос був зроблений на фінансовій діяльності. Законодавство того періоду дозволяло займатися цим не лише банкам, а й фінансовим компаніям. Робота йшла досить успішно.

І в цей момент ми отримали замовлення від мережевого банку, з керівниками якого познайомилися вже в цьому, новому житті. За три місяці він був виконаний, і 12 липня 1994 року ми отримали перший, поки що нульовий баланс нової філії. За традицією, що встановилася, ми призначили себе на посади в цій філії і працювали, чекаючи прийому виконаного замовлення. Але керівник банку був хитрою пташкою. «Що це за банк без клієнтів, — сказав він. — Попрацюйте ще». І ми продовжили працювати.

Початковий період був нелегкий, але я був досить амбітний. Такою ж була і команда. Якось непомітно минуло

два роки. Ми йшли вперед як паровоз, робота кипіла. Як і належить, я їздив на наради, звітував про результати, керував людьми й ресурсами, приваблював клієнтів — словом, виконував знайому роботу управлінця і фахівця.

Та якось на нараді серед інших і мене вилаяли. Нічого особистого, чисто виробниче питання. Однак цікава для мене фраза прозвучала тоді: «За що ви тільки гроші отримуете?!» Настільки цікава, що я навіть не стримався і запитав: «Які гроші?» Річ у тому, що я не вважав коректним самому собі призначати зарплату. Ні, працівники мої, звичайно, зарплату отримували. Але я? Про мене, напевно, забули. Втім після двох років підприємницького життя я вважав себе цілком забезпеченою людиною. Мої гроші лежали в моєму ж банку на депозитах, відкритих на моє ім'я. Відсотки тоді були ого які. Загалом, жити було можна.

Керівник, отже, зреагував миттєво. «А що, не платять?» — з цікавістю запитав він, і через двадцять хвилин за мною вже бігав начальник відповідного департаменту з переконливим проханням завізувати наказ про встановлення мені заробітної плати. Невеликої, правда; я своєму водієві тоді платив більше, але все таки зарплати. Я мляво поопирався, проте все ж вимушений був завізувати наказ. І з цього дня і донині отримую зарплату у банку. Слід сказати, що з часом вона помітно виросла. Це так. Отож правильно я вчинив, що завізував той наказ.

Незабаром приходять до мене на прийом знайомий підприємець. Дуже схвильований, руки тремлять. «Тут така справа, — каже. — Поважні люди звернулися». Лізе в кишеню і дістає копію купюри. На одному боці — «мільйон доларів» написано; на другому — малюнок зі статуєю Свободи.

«Ось, — веде далі, — поважні люди самі розміняти не ризикують, але поступаються при розміні двомастами тисячами доларів. Якщо візьметесь, то й оригінал принесуть». Недобре

йому, такі гроші поруч, переживає. «Заспокойтеся, — кажу. — Щось я не чув про таку купюру. Залиште, розберуся». Але він копію в кишеню і ходу, пообіцявши повернутися завтра.

Перегорнув я всі довідники, проглянув літературу. Не знайшов нічого схожого. Ну, є (точніше, були) купюри номіналом по тисячі доларів з обігом тільки на території Сполучених Штатів, але мільйон...

Тут знову наш герой з'являється, нервує. «Якщо, — каже, — терміново обміняти, то готові й трьомастами тисячами поступитися». «Немає таких грошей, — відповідаю. — Не ходіть з цим питанням до нас більше. Та й розмінювати гроші — це не банківська послуга. Все, розмова закінчена».

Але він ще довго ходив, намагався на цю тему поговорити, поки я не перестав його приймати. Потім зник, поїхав кудись. А я часом згадував про цей випадок, але думав, що це курйоз, підробка.

Проте якось років через три трапилася мені одна з нових книжок, щось типу «все про гроші». І там я вичитав, що є в США фірма, яка отримала ліцензію на випуск сувенірних грошей. Вони достоту американські долари, за ними розробляється оригінальний дизайн, але номінали використовуються тільки ті, які ніколи не були в обігу. Ну, наприклад: 3 долари, 200 доларів, 500 000 доларів, 1 000 000 доларів тощо. Як там було сказано, грошима вони, природно, не є, використовуються в іграх типу «монополька», як закладки, сувеніри. Будь-яка купюра, незалежно від номіналу, коштує в роздріб щось близько 20 доларів. Бачив я потім такі купюри. Справді, якість та сама, що й грошей. Але то не гроші.

Не полінувався я, через знайомих знайшов номер телефону нашого підприємця і подзвонив йому, як виявилось, в Ізраїль.

«Ну що, — запитую, — розміняли тоді мільйонну купюру?» «Ні, — відповідає він. — Не зумів, ні в кого таких грошей

не було, а вони вже півмільйоном поступалися. Упустив я свій шанс. Забути про це не можу».

«Заспокойтеся, — кажу. — Це був поганий жарт». І розповів усе, що прочитав. Він мовчав, ну дуже красномовно, а потім тільки сказав: «Трясця його матері...» — і... відключився.

Згодом я дізнався, що виїхав він у невідомому напрямі — напевно, шукати «поважних» людей.

Багато цікавих історій ходить у банківському світі. Деякі з них про випробування мільйоном. У кожного свій такий мільйон — як бачите, і в мене свій. Це був не останній випадок, доводилося і «нігерійські листи» отримувати просто на своє ім'я. Але цей був першим і тому так добре запам'ятався. А яка гарна була купюра, просто чудо.

Але, знаєте, ще понад дев'ятсот років тому Омар Хайям написав:

Якщо розуму важко збагнути цей світ,
Хвилюватися через дрібниці не слід.
Раз у славі незмінній Господь постає —
Будь спокійним, веселим, цінуй те, що є!

Чи варто хвилюватися через такі абищиці, як мільйон. Надто якщо він не твій, і надто якщо його і взагалі не було. Отож-бо.

НОВІ ЧАСИ, АБО НА ВІЙНІ ЯК НА ВІЙНІ

Деренчливий голосний звук вирвав мене зі сну. Що це, будильник? Я ледве відірвав голову від подушки і зиркнув на годинник. Три години ночі, щойно я ліг, та й будильник тут ні до чого. Це телефон. Кому це заманулося?

«Так», — я підняв трубку. «Добридень, вибачте, що так пізно, але вам треба негайно приїхати на роботу». Телефонував мій заступник.

1993 рік, я керую одним з найбільших під ту пору банків Криму. «Що сталося?» — «Не варто цього озвучувати по телефону, але поспішіть і самі побачите. Нас тут трохи підірвали». Де й подівся сон. За мить я вже летів на службовій «Волзі» темними вулицями. Ось і будівля банку. Йй-бо, вражає. Вікна вибиті, друзки і дрібне сміття засіяли тротуар. Зібрався на товп, дарма що ніч. Міліція вже вела допити, приїхав начальник ГУВД. Всередні було ще страшніше: підвісна стеля впала прямісінько на комп'ютери, металеві двері сховища зірвано з петель і відкинуто до кінця коридора разом із міліціонером. Дякувати Богові, жертв немає, але — яка руїна... «Злочинник застрибнув на підвіконня з вулиці, кинув толову шашку, розбивши скло, — повідомив черговий слідчий. — Хто б це міг бути? Ви когось запідозрюєте?». Не знаю, я загалом лише два тижні тому очолив цей банк. Раніше був інший керівник, який звільнявся неохоче. Але це не до мене.

Треба було діяти, і я заходився видзвонювати співробітників. До шести ранку весь керівний склад був на роботі. Я ще не сприймав трагізму ситуації. Пам'ятаю, згадувався старий мультфільм. Німецький король показав нашому царю фігу, а потім оголосив йому війну. А наш цар, з червоним носом і лапатою бородою галасував перед військами:

«Солдатики, вашому цареві показали фігу, помремо всі до одного за нього!».

«Хто ж нам фігу показав?». Я мусив виступити перед колективом, хоч не далеко відійшов від мультівського царя. «Друзі! — пафосно мовив я. — Нас вирішили налякати. Не на тих напали. Ми зуміємо дати гідну відповідь». Як не дивно, це не зворушило людей. Народ в банку — збірний. Хтось працював давно, хтось — щойно. Але всі чекали сигналу ватажка. І все-таки вони почули звук бойової сурми.

Так я став кризовим керівником, лишаюся ним досі. Добре, що кредитів досталось.

Запрацювали склярі, будівельники, прибиральниці, до обіду зібрали основне сміття. Обідати я поїхав до себе на квартиру в дев'ятиповерхівку. Але на переїзді через вулицю Київську мій автомобіль обстріляли із зустрічної машини. Власне вистрілили раз; куля прошила лобове скло, пролетіла між водієм й охоронцем, цвѣохнула над моїм правим вухом і вилетіла в заднє бокове скло. Ніхто не постраждав, але був шок. Нам поталанило. Мене вразило, як ми по-різному відреагували на цю пригоду. Водій вернув на узбіччя, відкривши двері, розплакався і побіг — тільки його й бачили. Охоронець чомусь зацікавився, я замовк — відтоді я його не чув. А мене миттю охопив екзальтований стан. «У бій, дати здачі!» — така думка опанувала мною. Ми не мали зброї, переднє скло розсипалося, та мене це не зупинило. Сівши замість водія, я газонув, розвернувся просто на зустрічній і намагався набрати швидкість, аби наздогнати кривдника. «Наздогнати, вбарити, збити в кювет», — така думка проймала мене. Але не таланило. вибитим склом мчати неможливо, зустрічний вітер бив по очах, і я невдовзі втратив ту машину з поля зору.

Отямившись, я поїхав обідати разом із заціпенілим охоронцем. Дружина вже виглядала на балконі, сподіваючись вколоти мене за порушену пунктуальність. Але, побачивши

машину без скла і зніжковилих нас, промовчала. Дома я повідомив співробітників банку про пригоду. Прибув новий водій й охоронці, побазикали про безпеку і... поїхали. І тут я збагнув — це війна. А на війні як на війні. Чекати допомоги нізвідки. Згадав вислів Олександра III: У Росії два союзника — армія і флот. Ну, гаразд, сформуємо військо, за кілька годин наберемо рекрутів. На вулиці безліч безробітних — колишніх спортсменів, військових та ін., які не набули цивільної кваліфікації. В колективі також знайдуться офіцери з досвідом. Я й сам офіцер запасу, теж маю певний досвід. Отак собі за тиждень ми зібрали осіб двадцять, навіть провели кілька занять.

Як нині розумію, користі від цієї команди — жодної, але зайцями ми не почувалися. Супроводжували важливі персона, в банку запровадили кілька рубежів охорони, і я почав їздити у супроводі трьох охоронців.

До речі, про нового водія. Він чотирнадцять років попрацював у мене, нікому нічого не кажучи і нікого не боячись, а потім пішов в іншу організацію. Звичайний чоловік — з чеснотами й вадами. Тільки хоробрість, яку він проявив у критичну хвилину, сформувала про нього позитивну думку у громади.

Наші заходи помітили, тому довкруг нас закрутилися липкі особи з пропозиціями. Одні натякали: «Ви нам заплатіть, а ми все владнаємо». Інші: «Ми вам щось корисне в цій ситуації продамо». Цікавим і характерним у такому аспекті був один випадок. Завітав до мене невідомий чоловік з вулиці та й каже: «Чув я, у вас проблеми». Далі, як у Жванецького. «То й що?» — питаю. «Я вам запропоную, недорого». — «Що?». — «А ось що», — і протягує мені аркуш з лаконічними тактико-технічними даними ПЗРК «Стріла 2М»¹.

¹ Переносний зенітно-ракетний комплекс, призначений для знищення цілей, що низько пролітають.

«Ви з глузду з'їхали?! — кажу. — Ми що, зенітний дивізіон? Навіщо нам засіб захисту від літальних апаратів?». — «Ваша справа, — цідить незнайомиць. — Воно б і не літальних стало в пригоді». — «Знаєте що, — обурююсь, повертайтеся у свою божевільню, а то міліцію викличу». — «Як хочете», — і чоловічок зник. За півгодини без стуку явилось ще два незнайомця з посвідченнями, запитали, недобре посміхаючись: «Стрілу 2М» пропонували». «Так, один божевільний, — відповідаю. — Ви теж звідти?» — «Шкода», — обидва серйозні типи протягують хором і випаровуються.

Ось так.

«Що ж воно означає? Хто? Де? І головне — чому?» — занепокоївся я. Міліція, як рот води набрала, поводитися так — і я не я, і хата не моя.

Почав я опитування людей, вивчення кредитних і депозитних обов'язків і врешті дійшов висновку з кількох варіантів: «Всі дії були демонстративного характеру. Хтось хоче добитися свого. Але хто і навіщо? Очевидно, ми мусимо самі здогадатися». Поволі виробилася робоча версія. Від колишнього керівника лишився не дуже якісний кредитний портфель. Вивчаючи його перед початком своєї роботи, я помітив низку опосередковано пов'язаних між собою кредитів за низькими, наперед не вигідними для банку ставками. Звичайно, вимагав від позичальників повернути гроші або переформити кредити на інших умовах. Керівник підприємства, мовить би, генеральний позичальник поведився якось дивно, ніби-то натякав про погрозу чи попередження. «Ось воно, — вирішив я. — Це вони намагаються тиснути на нас». Я домігся додаткових перемовин і досить різко висловився про суть справи.

«Це не ми, — віднікувався керівник фірми. — Які там кредити. Ви не маєте доказів». Але, відчувши вибухову ситуацію, він додав: «Якщо ви дасте нам для повернення

кредитів бодай два місяці і не наполягатимете на своїй версії, то я ладен компенсувати вам всі фактичні втрати».

Пропозиція в цілому мене влаштувала; ліпше погане перемир'я без втрат, ніж добра сварка. Я чітко усвідомлював, що до повновартісної війни ми не готові. Так і залагодили. Всі наче лишилися задоволені. Через півроку я звільнився з того банку, почалося нове життя. Але ці перипетії зарубцювалися в пам'яті. Часто я зустрічався з керівником тієї фірми. Ми дивилися один одному у вічі «зі значенням». Еге ж, нас пов'язували серйозні справи. Потім він перевів свій бізнес в Росії і щез в її безмежних рівнинах.

Можна було б і не вигадувати цю історію, якби не один епізод. Катався я років із п'ять тому на лижвах у Швейцарії і зовсім несподівано натрапив на свого давнього знайомого-емігранта, який працював біля «мого» банку. З Україною його нічого вже не пов'язувало. Випили ми келішок в барі прямісінько на горі і мали би роз'їхатися. «До речі, — повернувся він, — пам'ятаєте ті події в банку?». — «Звичайно». — «Ви що, все тоді з'ясували?». — «Очевидно, — відповідаю. — збитки нам покрили, гроші повернули». — «Тільки ті хлопці ні до чого». — «Як ні до чого? Вони ж не заперечували». — «То й що, гроші їм були потрібні. Та й ваші збитки були менші, ніж прибуток, який вони сподівалися отримати. Знову ж авторитет наростити за чужий рахунок». — «Чому за чужий рахунок? — занепокоївся я. — А хто ж винен?»

«Винен? — він хитрувато зиркнув на мене. — Там був один чоловік, ви його на посаді понизили. Він і помстився. А потім злякався, накивав п'ятами — тільки його бачили». — «Звідки така інформація? — поцікавився я. — «Та від нього самого. Випивали разом, базікали іноді». — «А стрілянина по машині, теж він? — питаю. — «про стрілянину не знаю, питайте деінде», — відповідає.

Але навіщо шукати. Шістнадцять років сплигло. Багато чого таємничого й незрозуміло забрали з собою їх потоки. Забудь, живи, радій кожній миті..

Але... розумієте, нині шкодую, що не зміг наздогнати лиховісну машину. Дивні переживання охоплюють мене при згадці про цю подію. Очевидно, ліпше від мене сказав колись О. Пушкін в «Маленьких трагедіях»:

Всё, всё, что гибелью грозит,
Для сердца смертного таит
Неизъяснимы наслажденья —
Бессмертья, может быть, залог!
И счастлив тот, кто среди волненья
Их обретать и ведать мог¹.

Сказав і загинув 29 січня 1837 р. тридцяти семирічним чоловіком, смертельно поранений на дуелі на Чорній річці. Але пережив, мабуть, і «...упоеание в бою и бездны мрачной на краю».

Небезпечно, дуже небезпечно торкатися вічності.

¹ О. С. Пушкін, «Пир у час чуми».

НОВІ ЧАСИ-2

«На вогняний рубіж», — скомандував керівник стрільбищ. Надійшла моя черга. Я шойно перезарядив барабан двоствольного спортивного револьвера. Праворуч по двох мішенях стріляли міліціонери: один з пістолета, інший — з автомата Калашникова. Треба зосередитися, інакше не матимеш результату. Сьогодні принципові стрільбища — на результат, зі знайомими офіцерами з спецрозділів. На кону ящик пива, а не щось собі.

Зброю люблю змалку. Стріляю з усього, що стріляє: від пістолета до протитанкової зброї. Звідки такі захоплення в дитини мирних викладачів математики? Але є що є.

Тільки нині, теплого суботнього дня 1999 р. я не годен зосередитися. Дві години тому мене повідомили з одного нашого філіалу, що директор майнув у Сімферополь і десь там переховується. Очевидно, мав конфлікт з місцевими підприємцями. Варто нагадати, що в місті вже точилася війна з вибухами, стріляниною, жертвами серед її учасників і мирних людей.

«Треба щось робити, — подумав я. — Але що?». Вибрати правильну лінію поведінки... Тієї миті залунав дзвінок й охоронець підійшов до мене з величезною трубою (мобільним тогочасним телефоном).

Телефонував мені один з керівників служби безпеки Головного банку. «Борисе Григоровичу, ви знаєте, що на ваш філіал „наїзд“?» — «Так, — ми зараз цим займаємося». Вцю мить міліціонер ударив по сусідній мішені. «Чую, чую, — захвилювалася трубка. — Зателефонуйте, будь-ласка, коли закінчите». Тут я збагнув комічну ситуацію. «Вибачте, я просто в тирі, лишень відійду, то й побалакаємо». — «Зателефонуйте, коли закінчите», — нову глухо пробурмотіла трубка й вимкнулася.

Очевидно, я сьогодні не в гуморі. Хоча славно постріляли, і мій результат — не кепський, але, зрозуміло, ящик пива мусив ставити я, бодай як подяку за запросини в тир.

Рішення спало на думку миттєво — треба негайно їхати і все з'ясувати самому. Я зателефонував заступнику зниклого директора і попросив влаштувати мені в понеділок зустріч із зацікавленими сторонами, лише з першими особами, бо двічі не їздитиму. «Тут у нас небезпечно, — несміливо мовив заступник. — Ви чули?». — «Гаразд, розберемося», — відповів я. Сказати легше, ніж зробити. Я зібрав охорону й описав ситуацію. Всі вони були пов'язані з міліцією і про зведення локальних конфліктів в Криму читали ввесь час.

«Ви певні, що треба їхати», — обережно запитав старший. — «Так, певен, — відповів я. — Підготуйтеся, будь ласка». — «Їхати у формі?» — «Ні, в цивільному одязі. В іншому вас не обмежу».

Рано-вранці, в понеділок, дві машини з трьома охоронцями і я з «дипломатом», рушили. Хлопці були збиті, а в бронжилетах виглядали, як шафи. Кожен тримав сумку. «Автомати», — здогадався я.

Ми скидалися на групу командированих, або підконвойних, — як кому спаде на думку. Я хотів повернути ручку задніх правих дверцят, але вона йшла тугувато. «Ми з бійцями їх розібрали і всередину по кевларовому бронжилету поклали», — ніяковіючи, пояснив водій. «Добре підготувалися, — подумав я.

Варто наголосити, що в ті непевні часи мені самому доводилося відповідати за безпеку банку, персоналу й себе самого. Не було охочих очолити цю справу. Хоча кандидати вряди-годи з'являлися, але не на довго. Ситуація була напружена і надто ризикована. Дехто з них зникав, ще й до ладу не заявивши про себе. Доводилося безпекою займися

самому. Коли життя почало налагоджуватися, охочих по-сісти таку посаду зразу зросло.

І ось ми в місті. Ситуація, близька до бойової. Доїхавши до банку, побачили зірваний магазин, дві розстріляні й одну спалену машини. Нас зустрічають. Місцевий заступник тривожним голосом повідомляє, що перемовини пропонуються в ресторані, під час обіду. «А що за ресторан?» — цікавлюся я. — «Це їхній ресторан, страви смачні». Бог з ним, з тим рестораном. Там уже сервіровано великий стіл, посередині фарширована риба. Отже, зондували — що й по чім разом, коли такі уважні. Народу — п'ятьма. Мене знайомлять з керівником. Серйозний літній чоловік, дещо понурий.

Моїх бійців посадили за сусідні столи. У своїх бронежилетах вони виглядали кумедними. Присутні розглядали мовчки. А головний мовив: «Коли що, це їм не допоможе». Як у воду дивився...

Мені дали слово. Я почав пояснювати, що банк — схожий на лікарню чи пологовий будинок, або школу. Він для всіх, тому не бере участі в силових, політичних та інших іграх. Він, як тиха гавань для кожної протиборчої сили, і в цьому його головна цінність для довкілля, гроші люблять тишу і т. п. «А ви, — кажу, — силкуєтесь наїхати на нього, як на лоток, керівника нажахали, недолад якийсь». Мене вислухали уважно. Домовилися, що кожен має займатися своїми справами, а нормальне ділове співробітництво за строгого дотримання банківського законодавства — завжди бажане. Вирішили, що керівник може безперешкодно повернутися, але я вже тоді збагнув, що йому там не місце і серйозно наклав око на молодого заступника.

Отже, пообідали, поговорили, знайшли навіть спільних знайомих. Нарешті, зібравши причандалля, рушили до виходу. Час був такий — зі зброєю ходили. Не зразу збагнеш,

з ким маєш діло. А в банк зі зброєю — зась, там гроші, це питання принципове; у мене на прохідній і в приймальній тоді річні металошукачі були. Скільки сварок спалахувало з відвідувачами, які не хотіли розлучатися з небезпечними іграшками.

Зателефонував я керівникові служби безпеки банку, розповів про успішно проведені перемовини, тому вважав, що справу варто закрити. Директор філіалу повернувся на роботу, все стало, як раніше.

Через місяць, увечері, перед тим рестораном загальмувала вишнева «дев'ятка». Із неї вийшли озброєні люди у камуфляжі, поклали охорону на підлогу, зайшли у приміщення, і, прямінісінько над головами відвідувачів, розстріляли стіл, за яким велися перемовини. Так сиділа приблизна та ж компанія...

Винуватців не знайшли, директор нашого філіалу зник безслідно; я поставив на його місце парубка, колишнього заступника. Він був таким молодим, що ще не встиг настрахатися. Весь «політес» треба було оновлювати.

Не знаю, як завершити оповідь. Життя само розставило всі акценти. Хіба що зацитую Шекспіра:

Что же? Факел погребальный,
Из шести досок ларец,
Саван, крест да хор печальный,
Вот и песенки конец¹.

¹ Шекспір В., «Гамлет», акт V, сцена 1.

РОБОТА НЕ ВЕДМІДЬ...¹

— Борю, — строго сказала мама. — Це несправедливо. Чому у мене така ж пенсія, як і у тих, хто навіть належного трудового стажу не має? Я все-таки тридцять вісім років на державу відпрацювала, медаль «За доблесну працю під час Великої Вітчизняної війни» маю. — І знову повторила: — Несправедливо.

— Мамо, — відповів я. — Що тобі до розміру пенсії? Нам же вистачає. Ми з Марком добре заробляємо. Та ти й сама часом ще трошки «шиєш».

Це я мав на увазі, що вона іноді займалася репетиторством. І не було випадку, щоб її учні не вступало до бажаного вузу. Ми з братом та обидві її внучки — досить яскраві приклади. Але мама не даремно була математиком — вона мала залізну логіку, і збити її з пантелику було неможливо.

— З сімнадцяти років я почала працювати, — вела вона далі. — А якщо без реєстрації, то ще років на п'ять раніше. Працювала і вчилася. Усю війну в евакуації працювала. З тобою у пологовий будинок пішла просто з роботи. Після Марика — через чотири тижні. У п'ятдесят п'ять пішла на пенсію, але, як ти знаєш, працювати не припинила. І ось тепер знову всіх зрівняли.

Так, мама була налаштована рішуче.

Йшов 2003 рік, нам залишилося бути разом тільки два роки. Поки у людини є батьки, вона завжди відчувається дитиною. Коли вони відходять, юність закінчується. Тепер він сам — останній рубіж...

¹ «Робота не ведмідь, у ліс не втече» — один з найулюбленіших народних висловів, теоретичне обґрунтування всякого неробства (на думку автора).

Несподівана думка прийшла мені тоді в голову. Я швидко зробив подумки потрібні обчислення.

— Мамо, а ти знаєш, у мене трудовий стаж більший, ніж у тебе — цього року сорок років. Пам'ятаєш, я ж працював з сімнадцяти.

— Такий великий! Не може бути, — похитала головою мама, але миттю зрозуміла, що я маю слухність, і зажурилася.

— Дожила, — зітхнула вона після паузи. — Мій хлопчик мене випередив. Виходить, і ти вже немолодий?

— Зам'яли, — відповів я, і ми перейшли до обговорення останніх новин.

Чому я почав так здалека? Тому, що вчора випадково подивився на календар у мобільному телефоні і зрозумів, що через десять днів у мене буде п'ятдесят років трудового стажу. А я ще на роботі. І з ранку, як завжди, годинна посиленна зарядка. А до третьої ночі я писав чергове оповідання. І в суботу — тир, у середу — кінний клуб, у січні — Альпи з гірськими лижами. Ну й так далі, як у дитячій пісенці: «І дещо ще, і дещо інше, що в руки не дають і чіпати не велять».

«Все-таки, — подумав я. — Як же так сталося?»

Подумав і згадав початок свого трудового шляху.

Я закінчив школу, 10 класів, у 1963 році. Мої однолітки повинні були вчитися ще рік; за шкільною реформою загальноосвітні школи мали тоді 11 класів. Але були винятки: до відомчих шкіл зміни ще не докотилися. Батьки-математики миттю зміркували, що можна виграти цілий рік, і швидко перевели мене в останню десятирічку — середню школу № 40 Приволзької залізниці.

Власне, рівень шкільної підготовки мене мало хвилював, оскільки з математики все одно готувала мама, з англійської мови у мене з семи років був репетитор, а решту предметів вивчав самостійно й особливих труднощів на цьому шляху не бачив.

Так у мене виник «гандикап»¹ — цілий рік. Тут не розповідатиму про приїзд в Одесу і вступ до Інституту зв'язку. Це, звичайно, поема, але про це вже писав раніше в інших оповіданнях.

Проте була в моїй вищій освіті одна особливість. Чомусь у цей час запанувала думка, що вищу освіту треба надавати переважно людям старшим, що вже пропрацювали не менше двох років у промисловості або сільсько-му господарстві. Ніколи не розбирався у причинах такого дивного підходу. Можу тільки припустити, що країна була перенасичена фахівцями з вищою освітою, а ось робітників, колгоспників і солдатів термінової служби бракувало. А може бути, хтось угледів небезпеку для соціалістичної держави в різкому скороченні чисельності робочого класу і його майже повної люмпенізації? Не знаю і точно не скажу, але на моїй долі такі непродумані дії начальства відбилися дуже істотно.

Коли я з пригодами склав усі іспити і був зарахований до інституту, виявилось, що всі, хто до цього не мав трудового стажу, автоматично визначалися на так званий «працюючий стаціонар». Це означало, що півтора року ми повинні працювати за професією і вечорами вчитися, а після закінчення цього терміну автоматично переводитися на повноцінний стаціонар і відповідно вчитися вже вдень.

Усім нам вручили направлення. Мені випало працювати на радіотехнічному заводі, розташованому в центрі Одеси.

І ось 1 вересня 1963 року, будучи студентом, я пішов на завод, заповнив папери у відділі кадрів і був зарахований монтажником 3-го розряду у бригаду із комплектування радіотехнічної апаратури. Ніякою радіотехнікою я до

цього не захоплювався. Розраховував на свій рівень підготовки в точних науках і думав займатися чимось більш теоретичним. Проте на заводі точні науки були не потрібні. Слід було освоїти порядок зборки, навчитися користуватися паяльником, осцилографом і ще кількома приладами. На все це у мене пішов тиждень, а потім тільки праця — нудна, механічна, малооплачувана.

Втім не однією ж роботою жива людина. Були ще спорт, потенційні дівчата, книжки, друзі, розваги — маса цікавих речей. Ще й батьки жили далеко — в іншому місті. Це тепер мене важко здивувати, а тоді цікаво було все, адже воно було нове.

Обстановка сама по собі втягувала в жорсткий життєвий регламент, але тут стали виникати деякі складнощі.

Займаючись боксом з 12 років, я звик до змагальності, але на рингу. У житті ми всі були рівні. Твої успіхи не забирали ресурси чи життєвий простір в інших; твої поразки не приносили конкурентної переваги оточенню. Не забувайте, у нас була загальна обов'язкова середня освіта і для відмінників, і для двієчників. А в іншому ми були ще діти, підлітки. До серйозних життєвих рішень було ще як до неба; ми ніби гралися в життя.

А тут відразу дорослий колектив, і ти наймолодший. На бригаду виділявся певний фонд заробітної плати, і якщо ти заробиш більше, то інші зароблять менше.

Усі тут старожили, а тобі, загалом, ніхто не радий. Треба було відвойовувати собі місце під сонцем. Та й хлопчик я був тоді дуже гонористий, слід сказати.

Першого ж дня в обідню перерву мене послали по пиво. Зневажливо так послали:

— А ну, малий, зганяй по пиво. Тільки швидко, одна нога тут, друга там. Горло пересохло.

Тон того, що говорив — неголеного хлопця років двадцяти п'яти, — мене сильно зачепив.

¹ Тут у значенні фори, наперед обумовленої пільги.

— Розігнався, — відповів я. — Катай сам, якщо пересохло. Заразом і мені захопиш.

Сказано було на людях. Залягло напружене мовчання.

— Ах ти, щеня, — сказав хлопець і вдав, що наміряється йти до мене.

— Ще один крок і сядеш на дупу, — попередив я і прийняв боксерську стійку.

Усі безмовно розступилися, шлях був вільний, але він зупинився.

— Добре, — сказав він. — Трохи пізніше.

Решта дня минула відносно спокійно, але десь за годину до кінця роботи, коли я вийшов «перекурити», до мене підійшла молода й досить симпатична дівчина.

— Будь обережніший, хлопчику, — сказала вона. — Жора з друзями напевне проводять тебе сьогодні додому. Відомі хулігани.

— Багато їх? — запитав я, відчуваючи легке збудження.

— Троє, — відповіла дівчина, як потім виявилось — Света.

Троє — було забагато, навіть для такого нахабного хлопчика, як я. Треба було шукати вихід із ситуації. На цей завод було направлено ще п'ятеро наших студентів: троє хлопців і дві дівчини. Я підійшов до хлопців і поговорив. Двоє відмовилися відразу, а третій — міцний сільський хлопець Славко погодився.

— Та мав я їх... — так він мені прямо і сказав. — Не хер до наших чіплятися.

Я відразу заповідав його за хоробрість, але порадив першими в бійку не лізти, а то з інституту випруть — адже тільки вступили.

Загалом, робочий день закінчився, і ми із Славком рушили у напрямі до мого підвальчика на вулиці Чкалова (нині й раніше Велика Арнаутська).

Жора з двома друзями йшов за нами метрів за п'ятдесят. Перед поворотом на людну вулицю вони нас наздогнали.

— Ей! — крикнув він мені. — А ну стій! Зараз ми вас «робити» будемо.

— Не нукай, не запряг, — відповів я йому, але зупинився і розвернувся.

Вони підтягнулися.

— А це хто? — раптом ніби здивовано вигукнув Жора, побачивши супутника у мене за спиною. — Йшов би ти звідсіль, хлопче. Тебе це поки що не стосується. А то й тобі вломимо.

Тут бічним зором я побачив, що Славко витягнув щось довге з-під сорочки, розділив на дві частини і одну тицьнув мені в праву долоню. Я скопив очі, це був обрізок арматури сантиметрів шістдесят завдовжки. «Гм, який Славко завбачливий, а я якось і не подумав».

Ми розвернулися в лінію, арматури стало видно.

— Що це у них? — заклопотано поцікавився один з Жориних друзків. — Ти про таке не попереджав.

Тут прорізався голос у Славка.

— Я вас мав... І зараз, і завжди. А першому, хто сунеться, я проломлю довбешку.

Оце так Славко! Видно, звичаї у нього в селі були прості.

— Жоро, — сказав я. — Якщо хочеш поговорити зі мною, то будь ласка. Сам на сам. Але якщо сунетеся всі, то ми вас просто ухаїдаємо. До речі, хочу попередити, що «волохаті груди» тобі не допоможуть. І взагалі, бачив я і не таких — уже п'ять років боксом займаюся.

— Кому Жора, а кому Георгій Степанович, — похмуро пробурчав той, але помітно здав разом зі своєю гопкомпанією.

— Бувайте, хлопці, побачимося на роботі, — сказав я, звільняючи їм шляхи відходу.

Вони не стали сперечатися і пішли геть.

А із Славком ми потоваришували. І незабаром разом записалися до інститутської секції боксу. Він досить швидко освоїв ази і став навіть робити успіхи, тож у його подальшому житті арматура втратила свою актуальність.

— Ну як? — запитала мене наступного дня Света біля тієї ж курилки.

— А ніяк, — відповідав я. — До речі, що ти робиш завтра ввечері?

Завтра була субота і вечірніх занять не передбачалося.

— А ти ще не маленький, — з цікавістю запитала Света, — щоб з дорослими дівчатами зустрічатися?

Светі було двадцять два, вона розлучилася і мала однорічного сина. Мешкала з батьками, так що нянею була забезпечена. Ми з нею таки в суботу зустрілися і на деякий час дуже подружилися. Звичайно, я ще був маленький, але, знаєте, це нічому не заважало.

Більше ніхто не намагався попихати мною — видно, інформація поширилася, і я продовжував працювати. Проте заводське життя було мені новиною, тому я не знав неписаних правил, що «робота не ведмідь...», і у першому місяці істотно перевиконав норму.

— Ну, — сказав мені бригадир. — І чого ти добився? Дорослим людям зарплату зменшив. Ще й норму можуть переглянути. Звідки ти тільки взявся на мою голову?

Слід розуміти, моя активність викликала громадське невдоволення. Я трохи понизив темпи. І все потихесеньку залагодилось. Ось тільки Жорик мене так і не прийняв, та і я тримався з ним прохолодно.

Минуло кілька місяців, настали перші осінні заморозки. До жовтневих свят на заводі влаштували вечір з танцями. Народ підпив, і Жорик з друзками знову намалювався на горизонті. Ми танцювали, дівчат було

менше, ніж хлопців, і, можливо, я чимось зачепив його почуття.

Коротше, наступного дня стався інцидент. На початку обіду я збігав у заводський рундук, купив пляшку молока й булочку, відніс це на робоче місце, оскільки окремих місць для їди на заводі не передбачалося, прогулявся, і повернувшись у цех, вирішив попоїсти.

Усі ми сиділи біля довгих прямокутних столів, які були і складальними одночасно, і їли, що кому Бог послав. Света з протилежного кінця нашого столу зробила мені «страшні очі», але я, не звернувши уваги, миттю випив молоко і заїв булочкою. А потім я раптом помітив, що вся бригада дивиться на мене, але не в очі, а якось мимо, чи що. Хвилин же через десять у мене заболів живіт, і я вискочив куди треба. По дорозі назад мені зустрілася Света.

— Ти живий? — перелякано запитала вона.

— А що? — здивувався я.

— Та Жорик тобі в пляшку молока цілу пачку пургену¹ висипав. Я ж намагалася дати знати, але ти нічого не зрозумів.

— А інші? Вони це бачили? — запитав я.

— Ще як бачили, — відповіла Света. — Але вдали, що це їх не стосується.

Тут у мене знову закрутило в животі, і я знову побіг куди слід. Такий замах на мою гідність на очах в усіх я в ті роки, та і в подальші теж, пробачити не міг. У мене, можна сказати, «зірвало дах». Простір почорнів, звуки в ньому пропали й долинали звідкись здалека, всі рухи сповільнилися, і навколишній світ став схожим на німе чорно-біле кіно.

Я оправився, вискочив із закладу і майже бігом промчав до нашого столу. До кінця обіду залишалося десять хвилин. Я дуже виразно бачив це на великому електричному

¹ Сильне проносне.

годиннику, що висів на стіні метрів за двадцять від мене. Я рухався просто до того місця, де сидів Жора. Він посміхнувся. Не кажучи ні слова, я розвернувся і вліпив йому правою, потім лівою, потім знову правою. Він впав у прохід разом із стільцем і залишився там лежати. Усі завмерли, потім чоловіки із-за сусідніх столів кинулися до мене, схопили за руки й витягли на сходовий майданчик.

Через кілька хвилин я отямився, обтрусився і пройшов на робоче місце. Жори не було — він пішов у медпункт і до кінця робочого дня так і не з'явився.

Наступного дня мене в цех не пропустили, а відправили до відділу кадрів.

— Ось звільнимо тебе зараз за хуліганство і порушення трудової дисципліни, — оголосив кадровик, немолодий лисий чоловік. — І в інститут повідомимо, не сумнівайся.

Це була погана новина, і я неабияк зажурився.

Призначили комісії від профкому і комітету комсомолу для проведення розслідування. Нічим добрим для мене це не могло закінчитися. Але тут проявила себе Света. Виявляється, вона детально виклала членам комісії усі обставини, та не як-небудь, а письмово.

Питання було непевне, і начальство пішло на компроміс. Я отримав догани по всіх лініях, і мене перевели на важку роботу — у бригаду вантажників. Але тягати вантажі мені тоді не заборонялося, а зарплата була навіть вища, ніж у «інтелігенції».

На перший же аванс я виставив бригаді частування і став своїм-своїсіньким. А з багатьма вантажниками я дружив і після, коли завершився цей безглуздий робочий цикл.

Отож, незважаючи на «буржуазне» походження, можна вважати, що свій трудовий шлях я почав у справжньому робочому пролетарському середовищі.

А Света? Через кілька років вона знову вийшла заміж, але ми залишилися друзями, хоча бачилися рідко.

У далекому майбутньому я звернув увагу на те, що у важкі хвилини мене завжди виручали жінки.

Як писав Євгеній Євтушенко: «Завжди знайдеться жіноча рука. Завжди знайдеться жіноче плече».

Света була першою такою жінкою в моєму дорослому житті — спасибі їй.

РОБИ, ЩО МУСИШ...¹

Весна того року була рання. «Махну-но я з сім'єю на море, тим більше завтра субота!» — подумав я, мрійно задивившись у вікно.

Так, весна 1992 року. І попереду — спекотне, в усіх розуміннях, літо.

Я вже півроку у бізнесі: роботи багато, але перспективи поки що вкрай туманні, а доходи незначні. Що вдієш, — перехідний період у житті, як моєму, так і всієї країни. Здається, аналогічну анархію 75 років тому Костянтин Паустовський назвав «Час великих сподівань».

Я теж тоді — у вже далекому 1992 році — чекав багато чого. Щось здійснилося, щось — ні, а дещо взагалі пішло зовсім в іншому напрямі. Якщо подумати, з чого складається генеральна лінія нашого життя? Напевно, в основному з безлічі маленьких подій, що відбуваються щодня і щогодини з нами, не з нами й навколо нас. Постійно в цьому пере-свідчуюся, кажу про це й пишу. Ось і тепер...

Вирішено — зроблено, і наступного ранку ми виїхали в Алушту на пляж. Я сидів за кермом своєї «шестірки», сонце сяяло, життя здавалося прекрасним.

У районі Ангарського перевалу дорогу нам щільно перегородила важко навантажена й дуже довга хура. Йшла вона повільно і пихкала димом... Помарудившись деякий час, я не витримав, газонув і обігнав її через «суцільну». І треба ж, просто наскочив на патруль ДАІ, що причаївся за деревом у засідці.

— Документи, — похмуро прорік немолодий старший лейтенант. — Штрафик з вас належить.

¹ *Роби, що мусиш, і будь що буде* — старовинний рицарський девіз, що іноді приписується Марку Аврелію, Льву Толстому та іншим відомим історичним персонажам.

Тут я його і впізнав, з цього слівця впізнав. Шістнадцять років тому — в 1976 році ми вже зустрічалися. Я про це навіть в одному оповіданні раніше писав¹. Як скло в телефонну будку вставляв, яке років за п'ять до цього сам і висадив під час побутового конфлікту.

Тільки старший лейтенант тоді старшим сержантом був, хоча вже дуже немолодим здався. Правда, мені самому в той час ще й тридцяти не було.

Він з напарником вулицею патрулював, а тут така ініціатива з мого боку. Поцікавився старший сержант причинами такої дивної поведінки — адже не суботник усе-таки. Ось поламати, зіпсувати — так легко й просто, з великим ентузіазмом. Настільки це прищепилося, що заважало виконанню планів «партії і уряду». Не встигнуть бюст чергового «піонера-героя» встановити або там «жінку з веслом», як ніс і вуха відіб'ють і непристойне слово напишуть. Не приставиш же охорону до кожної «малої скульптурної форми».

Навіть учені праці на цю тему стали з'являтися. Якось читав одну таку. Там автор — кандидат наук — цілком серйозно стверджував, що новій спільноті людей — радянському народу — властиві такі особливі якості, як колективізм і справедливість. Тому громадськості підсвідомо не подобаються будь-які відхилення від загальноприйнятого. Значить, коли щось особливо виділяється: ну там бюст, статуя або, приміром, «вузькі штани», то треба подерти, поламати, знівечити й відповідно привести до середнього «соціалістичного» стандарту.

І далі автор пропонував зовсім несподіване вирішення проблеми. «Наш народ не лише принциповий, — писав він, — а й добрий, і навіть жалісливий. Тому слід зробити так, щоб це почуття виникло першим, стало домінуючим».

¹ «Хрест Вікторії» у збірці «Щербата доля».

І з цією метою вчений радив псувати міську скульптуру і фасади громадських будівель з самого початку, під час їхнього виробництва й установки. Для прикладу, ніс статуї самі відбийте; її всі «пожаліють» і більше не чіпатимуть. Фасад пофарбуйте нерівно, з патьоками; на ньому і непристойних слів писати ніхто не захоче.

Втім повернуся до телефонної будки. Вислухав мене сержант міліції і... оштрафував. («Штрафик з вас належить», — так він тоді теж сказав.) За хуліганство тобто, за вандалізм п'ятирічної давності. Згідно з принципами: «Ніхто не забутий і ніщо не забуте, а за порушення соціалістичної законності — покарання неминуче».

Подивувався я сержантській сумлінності, але хто ж міг знати, що штрафик той не останній.

Обстановка вдруге ускладнювалася тим, що незадовго до цього розмір дорожніх штрафів істотно збільшили, і передбачений платіж за моїх, тоді дуже незначних доходів, міг виявитися ну просто невідомим.

— Товаришу сержант, ой пробачте, лейтенант, — почав я переговорю кампанію.

Він уважно подивився на мене — схоже, впізнав. «Хоча навряд — стільки років минуло. Проте я ж його впізнав», — подумалося мені.

— Здається, тут поблизу немає розбитих шибок? — раптом ехидно поцікавився старший лейтенант. — Куди ж це ви так квапитеся?

І... оштрафував, квитанцію виписав. Усе як належить, за всіма правилами, відповідно до службового обов'язку.

«Ось же стерво яке добросовісне», — сумно подумав я і рушив далі.

А десь через кілька кілометрів проїхав повз грандіозну аварію: хура, яка була перед нами, лежала на боку, підім'явши під себе червоний «жигуль». Ще дві машини

уткнулися в неї з різних боків і були добряче понівечені. Поруч метушилися ДАІ, «Швидка допомога», вантаж розсипався по дорозі. Хтось уже лежав, накритий з головою... «Не так уже погано, що я з цим штрафом загаявся, — промайнуло у свідомості в той момент. — А то, хто його знає...»

Минув рік, і я знову зустрів нашого старшого лейтенанта, але вже капітаном-відставником. На пенсію його відправили. У той час я керував одним з місцевих комерційних банків і особисто проводив бесіди з усіма кандидатами на роботу.

Його тепер я впізнав відразу, хоча без форми він був як голий.

— Що, на пенсії не сидиться? — запитав я.

— На пенсію не проживеш, — відповів колишній сержант. — У мене дочка ще вчиться. Я пізно сім'ю завів. Витрати великі, не вистачає.

— А що ж не продовжили службу? — поцікавився я.

— Не потрібен я тепер нікому, — невесело усміхнувся відставний капітан. — Тепер інші потрібні: хитрі, нахраписті. Я завжди за закон стояв, мзду не брав або майже не брав. Принаймні, совість за це не продавав, — він соромливо відвів очі.

— Добре, товаришу капітан, — сказав я, виразно згадавши його принципівість. — Працюйте.

І ми зайнялися кожен своєю справою: він охороняти, а я банком керувати.

Ось тоді я і дізнався, що звать його Іван Миколайович, 1936 року народження, освіта середня. Працював він без заважень, був суворий і непідкупний, не змінився, загалом. Через деякий час я втратив його з ока, напевно він знайшов собі більш відповідне заняття.

А десь року 1997-го, коли я теж поміняв місце роботи, вранці секретар занесла мені конверт. «Особисто» — було написано на ньому. Зміст листа мене не дуже здивував,

хоча в ньому було попередження про підготовлювану щодо мене силову акцію з боку дуже вже «скривджених» позичальників, — не рідкість на ті часи. Лист був підписаний ініціалами І. М. Але хіба мало І. М. на світі? Я просто посилив заходи безпеки і з часом забув про це.

У 2002 році сталася наша остання зустріч. До мене записалася на прийом молода жінка.

— Я дочка Івана Миколайовича, — сказала вона. — Батько занедужав. Міг би ще пожити, але потрібна операція. Коштів нам не вистачає. Він каже, що колись працював у вас. Чи немає можливості допомогти?

Я промовчав, підбираючи слова для відповіді. Знаєте, в ті часи кожен другий просив у мене грошей. Вона подивилася трохи вбік, опустила очі й тихо сказала:

— Я медсестра, вмію робити масаж, будь-який. Я на все згодна.

Я мимоволі поглянув на неї. Міцна така дівчина, але по своєму гарненька. Мимовільний жаль промайнув десь глибоко всередині — ми все-таки самі про себе не все знаємо...

— Я, здається, не давав приводу... — почав я і зупинився. «Це ж вона через батька. На що не підеш заради життя близької людини».

— А де тепер Іван Миколайович? — після паузи поцікавився я. — Можу я його відвідати?

Наступного дня я заїхав до них додому і поговорив. Вони жили у великій нужді, усе старе, ветхе. На цвяху, вбитому в стінку з драними шпалерами, висів на плічках формений міліційний кітель з нагородами.

— У міліцію після семирічки пішов, — помітивши мій погляд, пояснив Іван Миколайович, що вже не вставав з ліжка. — Спочатку у постовій службі, потім у ДАІ. Скільки років, а нічого не нажив. Як захворів, так усе відразу й закінчилося.

— Іване Миколайовичу, це ви мені лист з ініціалами надіслали? — запитав я.

— Так. Я там на вахті працював. Почув випадково і подумав, що треба попередити. Сподіваюся, допомогло.

— Допомогло, — відповів я, попрощався і пішов.

Операцію Івану Миколайовичу зробили, і він прожив ще два роки.

Дочка покликала мене на похорон — було дев'ять чоловік. Лив сильний дощ, на кладовищі — непролазна грязюка. Горілку розлили просто там і, не цокаючись, випили.

— Прощавай, Іване Миколайовичу, нехай земля тобі буде пером, — сказав старенький колишній товариш по службі й додав: — Усі там будемо.

Життя тривало. Дочка Івана Миколайовича закінчила технікум і за моєю рекомендацією деякий час пропрацювала в одному з комерційних банків. Потім вийшла заміж і звільнилася.

Кілька місяців тому я зустрів її на площі перед нашим банком біля фонтана, коли вертався увечері додому. Вона котила візочок з немовлям, поруч бігав і пустував хлопчик років семи.

— Іванку, — крикнула вона йому, — не тікай далеко, там машини! — І додала, звертаючись до мене: — Такий добросовісний хлопчик: по дому допомагає, перший клас з гарними оцінками закінчив. Весь у дідуся.

«Та вже, — подумав я, — сумлінність дідуся я, можна сказати, випробував на собі». А вголос запитав:

— Так і має бути. Ви розповідаєте йому про діда?

— Що особливо розповідати?! — знизала вона плечима. — Батько був простою людиною.

— Він був людина обов'язку, — відповів я. — А це дорогого варте.

«Як же так? — уже попрощавшись з нею, думав я. — Ось була людина, і немає людини. Що залишилося від неї?»

Нічого, навіть менше, ніж нічого. Ні, — заперечив сам собі, — залишаються діти, залишаються онуки, залишається пам'ять. Людина не порошок, не піщинка. Вона ланка нескінченного ланцюга. У цьому її обов'язок, її призначення, а значить, так і має бути».

Прийшовши додому, я взяв з полиці том віршів відомого російського поета, фронтовика і теж капітана Євгенія Михайловича Винокурова і перечитав відомі рядки:

Весною новая трава
Не знает ничего о прошлогодней.
Ей память для чего? Она жива, —
Ей хорошо без прошлого, свободней.

А мне-то как: забрел в дремучий лес
Воспоминаний и не выйду к свету...
Мир прошлого! Да он давно исчез!
Его давно на самом деле нету!

Был, да пропал, подобно миражу.
Прошло с тех пор уж лет пятнадцать этак...
А я брожу в густом лесу, брожу
С рубцами на лице от бьющих веток.

Він написав це в далекому 1959 році, але нічого відтоді не змінилося, нічогісінько...

ЗМІСТ

«Споконвіку було слово»	
<i>Переклав</i>	7
Майстерність актора.	
<i>Переклав</i>	12
«І засурмив перший Ангел...»	
<i>Переклав</i>	20
«Теж мені, Карузо»	
<i>Переклав</i>	27
Палиця капрала	
<i>Переклав</i>	34
Йди їсти, засранцю!	
<i>Переклав</i>	41
Парад-але	
<i>Переклав</i>	48
Я і ймовірність	
<i>Переклав</i>	56
Четвірка з праці	
<i>Переклав</i>	59
І сказав [Господь Мойсееві]...	
<i>Переклав</i>	66
Етюд на тлі рингу	
<i>Переклав</i>	75
Бути чоловіком	
<i>Переклав</i>	84
Америко, Америко...	
<i>Переклав</i>	89

Стежка війни <i>Переклав</i>	100
Ой, не йдїть, малята, в Африку гуляти <i>Переклав</i>	105
Кому судилося бути повішеним, той не потоне. <i>Переклав</i>	114
Євреї, навколо самі євреї <i>Переклав</i>	120
Уперед до минулого, або Розповідь Соломона. <i>Переклав</i>	128
Якщо лижі заважають сім'ї... <i>Переклав</i>	137
Якщо лижі заважають сім'ї (продовження). <i>Переклав</i>	148
«Нам не дано предугадать...» <i>Переклав</i>	158
Виразка (або «Кінь блідий») <i>Переклав</i>	167
Право вибору <i>Переклав</i>	173
Між пунктами А і Б <i>Переклав</i>	183
Халява, сер <i>Переклав</i>	197
У районі червоних ліхтарів <i>Переклав</i>	206

Карти, гроші, ствол <i>Переклав</i>	218
Бля буду <i>Переклав</i>	225
Росіяни не здаються <i>Переклав</i>	230
Про жінок, про кохання і не тільки... <i>Переклав</i>	237
Вступ.	237
Історія № 1. «Відрядження «на ять»	239
Історія № 2. «Несподіванка»	240
Історія № 3. «За що боровся»	241
Історія № 4. «Дежавю»	243
Історія № 5. «Чоловіча логіка»	245
Історія № 6. «Жіноча логіка»	248
Історія № 7. «Друга стародавня професія»	251
Висновок	253
Банківський білет у мільйон доларів <i>Переклав</i>	255
Нові часи, або На війні як на війні <i>Переклав</i>	264
Нові часи – 2 <i>Переклав</i>	270
Робота не ведмідь... <i>Переклав</i>	274
Роби, що мусиш... <i>Переклав</i>	284

Літературно-художнє видання

БОРИС ФІНКЕЛЬШТЕЙН

І ЩО
СНИЛОСЬ-ГОВОРИЛОСЬ,
НЕ ЗАБУДУ Я...

ОПОВІДАННЯ

Переклад з російської

Відповідальний за випуск
Юрій Ковальський

Художнє оформлення, оригінал-макет
Оксани Здор

Художньо-технічний редактор
Любов Льченко

Підписано до друку 29.07.2016.
Формат 60×84 ¹/₁₆. Гарнітура Peterburg. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. др. арк. 17,21. Ум. фарб.-відб. 17,21.
Зам. №

ТОВ «Журнал «Радуга».
01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 51-А.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
в Державний реєстр видавців:
серія ДК № 1209 от 27.03.2003.

Надруковано в друкарні ТОВ «Бізнесполіграф»,
02094, м. Київ, вул. Віскозна, 8.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
в Державний реєстр видавців:
серія ДК № 2715 от 07.12.2006.

